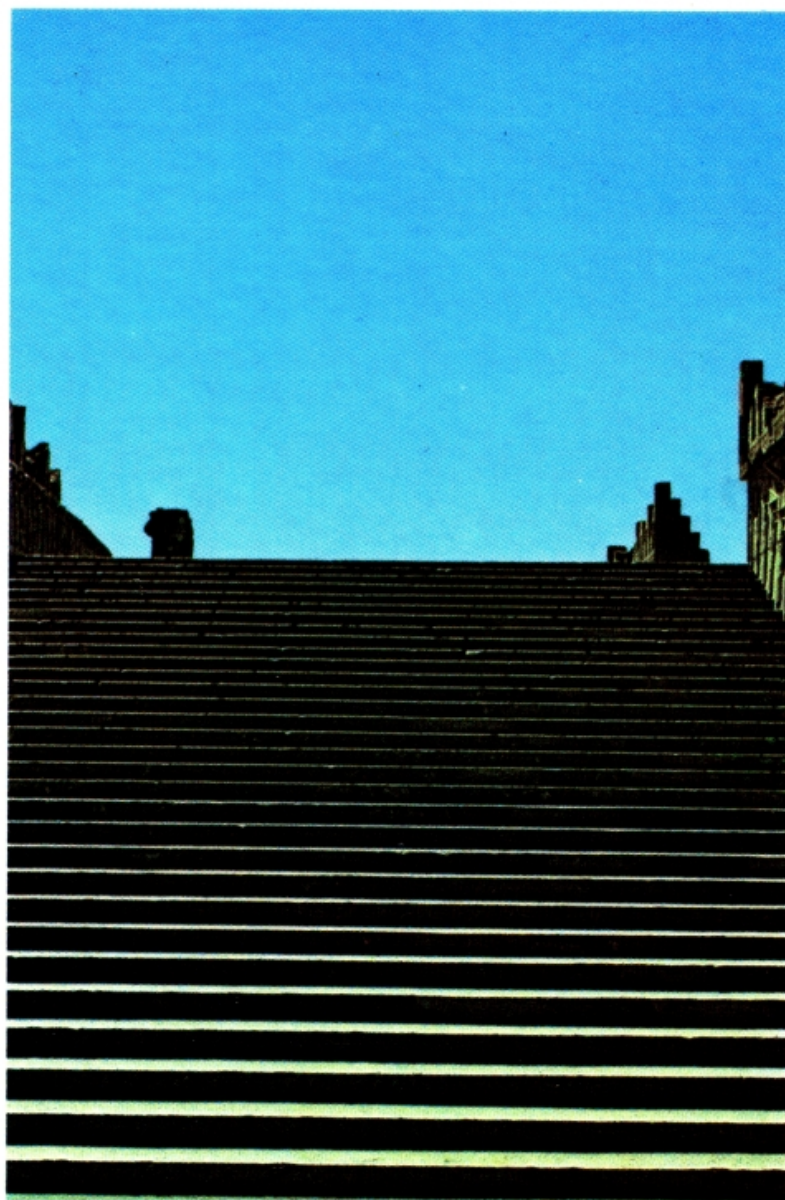

EDUARD KALE

POVIJEST
CIVILIZACIJA

Dr. EDUARD KALE

POVIJEST CIVILIZACIJA

ŠESTO IZDANJE

IRO »ŠKOLSKA KNJIGA«
ZAGREB 1990.

Recenzenti
dr. VLADIMIR FILIPOVIĆ
dr. VJEKOSLAV MIKECIN

Kazalo

Predgovor 3

UVOD 5

1. O kulturi i civilizaciji 5
2. Precivilizacijsko razdoblje 10

I. ANTIČKO RAZDOBLJE 15

- Povijesni pregled 16
- Sumerska civilizacija 22
- Grčka civilizacija 31
- Ostale antičke civilizacije 41
- Prilozi 58

II. SREDNJOVJEKOVNO RAZDOBLJE 65

- Povijesni pregled 65
- Kineska civilizacija 68
- Srednjovjekovna civilizacija zapadne Evrope 81
- Ostale srednjovjekovne civilizacije 86
- Prilozi 95

III. ZNANSTVENO-TEHNIČKA CIVILIZACIJA 102

- Razdoblje oblikovanja (od 14. st. do francuske revolucije 1789) 102
- Razdoblje od francuske revolucije (1789) do danas 125
- Prilozi 139

Odabrana literatura 152

Predgovor

Civilizacijsko razdoblje povijesti može se jedino objektivno prikazati pomoću povijesti pojedinih civilizacija. Stoga je i udžbenik naslovljen *Povijest civilizacija*. No dati tako zamišljen pregled povijesti civilizacija metodološki nije posve lako. Kako to najprimjerenije izvesti — da li pomoću povijesti civilizacija kontinenata ili pomoću razdoblja što su se ustalila u evropskoj povijesnoj znanosti. Kad bi se povijest izlagala pomoću povijesti civilizacija pojedinih kontinenata, izgubio bi se važan činilac uzajamnih dodira kultura i globalan pristup koji ima opravdanja; u Evropi pak uobičajena podjela civilizacijskog razdoblja povijesti na antiku, srednji vijek i novi vijek primjenjiva je na evropsku kulturnu povijest, jer je učinjena prema značajnim događajima u evropskoj povijesti, a ne i na kulturnu povijest drugih prostora svijeta — ako s propašću grada Rima npr. u Evropi prestaju živjeti antičke civilizacije, ne prestaju u Aziji npr. živjeti indijska i kineska civilizacija ili u Srednjoj Americi civilizacija Maja (Maya). Ali zbog prednosti globalnog pristupa i time omogućenog uvida u međusobni dodir kultura, kao i zbog činjenice da će to omogućiti lakše kretanje kroz golemu građu prihvaćena je ipak evropska razdioba u spomenuta razdoblja — antičko od prvih civilizacija do kraja 5. st., srednjovjekovno od početka 6. st. do 14. st., a novovjeko je naslovljeno znanstveno-tehnička civilizacija jer se iz tog razdoblja daje prikaz samo te civilizacije.

Svakako, bilo kakvu globalnu vremensku razdiobu kulturne povijesti vrlo je teško učiniti. Govori o tome već činjenica da ni u povjesničara što razdjeljuju evropsku civilizacijsku povijest u razdoblja (vijekove, epohe, »kulture«) npr. granica kraja srednjeg vijeka nije u svih ista, dapače razlike su prilično velike — od povjesničara koji taj kraj stavljaju na svršetak 13. st. do onih što ga vezuju uz francusku revoluciju (1789). Razdioba u vremenska razdoblja učinjena je iz spomenutih razloga, ali se nje u priručniku nije moglo posve pridržavati; tako se npr. spomenutog vremenskog razdoblja za srednji vijek drži u opisu evropskih i islamske civilizacije, ali su u isto razdoblje uvrštene i civilizacije pretkolumbovske Amerike Asteka i Inka iz 15. i prve polovice 16. st; a budući da je u tom razdoblju kineska civilizacija vodeća s obzirom na tehnička dostignuća i znanost, uvrstili smo je ovamo, ali tako da se daje cjelovit prikaz te civilizacije od njenih početaka. U posljednjem razdoblju prikazana je samo znanstveno-tehnička civilizacija iako u svojoj punini žive i kineska i indijska i islamska civilizacija.

Podjela u razdoblja je i s druge strane formalna, vremenski slijed naime ne znači da u svakom slijedećem razdoblju dolazi i do velike kulturne promjene — npr. srednjovjekovno razdoblje prema antičkom ne nosi bitne promjene, kao npr. mlađe kameno doba prema starom kamenom dobu, ili pojava civilizacija prema mlađem kamenom dobu, ili znanstveno-tehničke civilizacije prema srednjovjekovnoj civilizaciji zapadne Evrope; štoviše npr. iako joj je društvena struktura humanija, civilizacijski je srednjovjekovna civilizacija zapadne Evrope ispod razine evropskih antičkih civilizacija.

Kako je građa što je naslov podrazumijeva golema za udžbenik, nije se moglo jednako prostora ili pažnje posvetiti svim civilizacijama, pa se jedne prikazuju cjelovito: sumerska kao prva civilizacija u povijesti, grčka kao značajna civilizacija po svom utjecaju na kasnije evropske civilizacije i šire, kineska kao najdugovječnija (i danas živuća) i zbog svojih civilizacijskih dosega, srednjovjekovna civilizacija zapadne Evrope da bi se bolje uočilo civilizacijsko stanje u Evropi u odnosu na stanje u nekim drugim prostorima svijeta toga razdoblja i stoga što će se tu oblikovati znanstveno-tehnička civilizacija. Ostale civilizacije prikazane su usporedbeno preko prikaza stanja u urbanizaciji, školstvu, gospodarstvu, upravi itd.; a u uvodnom dijelu antičkog i srednjovjekovnog razdoblja dana je i opća slika svakog razdoblja pomoću civilizacija i kulturno-povijesnih područja. Iz novovjekog razdoblja prikazana je samo znanstveno-tehnička civilizacija iako neke koje su ranije nastale, kako je spomenuto, još žive, ali u drugim prostorima nije došlo do bitnih kulturnih promjena, na tim su prostorima bitne zapravo promjene uvjetovane prodorom znanstveno-tehničke civilizacije.

Iz metodoloških razloga — naime da bi se najprimjerenije upoznala civilizacijska povijest,

najhitnije je upoznati njene početke — dano je antici najviše prostora, jer se tako odmah dobiva uvid u civilizacijske institucije, dostignuća i probleme, a i zbog činjenice da se već tada javljaju civilizacije koje će ili trajati do danas ili će imati presudni utjecaj na kasnije kulturne tokove.

Da bismo bolje i neposrednije upoznali pojedine civilizacije, u *Prilozima* su dani dijelovi nekih najznačajnijih ili najilustrativnijih izvornih dokumenata.

Kako je ovo udžbenik namijenjen studentima fakulteta političkih nauka, valjalo je uvažiti činjenicu da se neki sadržaji koji ovamo pripadaju izučavaju u drugim predmetima, pa su tek naznačeni ili posve ispušteni, posebice u posljednjem dijelu (Razdoblje od francuske revolucije do danas). Ali i kao takvom ovom se knjigom mogu služiti kao udžbenikom studenti koji slušaju granična područja, kao što su predmeti socijalna povijest ideja i slični, a može biti korisna i svima koje zanima ova problematika, naročito srednjoškolskim nastavnicima predmeta povijest civilizacija.

Napomenuti valja da sam se za Uvod koristio svojom knjigom *Uvod u znanost o kulturi* i da sam u obradi građe uvažavao Uneskovu Historiju čovječanstva, ali samo činjenice, a ne i pristup, jer prema njoj imaju rezerve izvan-evropski znanstvenici.

Zagreb, u svibnju 1981.

E. K.

UVOD

O kulturi i civilizaciji

Svakodnevno čujemo mnogo puta riječi kultura i civilizacija, najčešće u pridjevskom obliku kulturalan ili nekulturalan i civiliziran ili neciviliziran. Zapitate li nekoga koji je netom izrekao riječ nekulturalan što želi time označiti, najvjerojatnije je da će odgovoriti kako nazivom označava onoga koji se ne ponaša kako valja, tj. u skladu s uobičajenim pravilima ponašanja. Ako tom istom namjerniku kažete da je u gradu postav staroegipatske kulture i upitate ga što očekuje tamo vidjeti, najvjerojatnije je da će početi nabrajati: slike, kipove, oruđa, oružja, posuđe, pokućstvo, odjeću itd. starih Egipćana. Uzmete li u ruke dnevne novine, vidjet ćete u njima između ostalog i odjeljak kultura, u kojem su napisi o kazališnim predstavama, filmovima, književnim djelima, likovnim postavama, graditeljstvu i slični — odjeljak u biti donosi napise o umjetnosti. Možda ćete u nekom napisu ili u stavu neke knjige u kojem piše o nekoj zemlji pročitati da ona ima bogatu kulturu, ali da nema razvijene civilizacije. Ako pak čujete da netko kaže za nekoga da je neciviliziran, uočiti ćete da se to u pravilu odnosi na pojedinca koji nije rodom iz grada, ili je iz kraja ili zemlje za koju se pretpostavlja da je bez gradskog života. Vidimo eto kako ljudi istim riječima pridaju različita značenja, kako istim nazivima imenuju različite sadržaje.

A nije tako samo u svakodnevnom govoru, nego je slično i u znanosti. Dva su poznata američka kulturna antropologa (A. Kroeber i C. Kluckhohn) 1952. god. objelodanili knjigu u kojoj donose više od dvije stotine i pedeset različitih određenja kulture što su ih pronašli u različitim autorima. Prvi koji je pojam kultura znanstveno odredio i uzeo kulturu za predmet egzaktnog istraživanja bio je engleski etnolog E. B. Tylor, iako su dakako mnogi i prije njega pisali o sadržaju što ga Tylor naziva kulturom. U svom djelu *Primitivna kultura*, tiskanom 1871. god., on je odredio kulturu kao »slovnju cjelinu koja uključuje znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, pravo, običaje i sve druge sposobnosti i navike što ih je čovjek stekao kao član društva«. A naziv civilizacija mu je isto značajan nazivu kultura. Pa ipak ne valja nam zbuniti se pred tolikom šarolikošću sadržaja što ih različiti znanstvenici imenuju nazivima kultura i civilizacija. Mnogi znanstvenici ne samo što istim nazivima imenuju različite sadržaje nego i iste sadržaje znaju imenovati različitim nazivima, pa će tako neki primjerice i sadržaj što ga pokriva naziv kultura imenovati i drugim nazivima kao »društvo« ili »politika« ili »država« itd. Bitno je uočiti nam sadržaje, a za njihovo imenovanje uzeti nazive kojima se većina služi ili su najprimjereniji.

Naziv kultura latinskog je porijekla (od cultus), u značenju gajenje, odgoj, obrađivanje, obrazovanost, štovanje; kao što je latinskog porijekla i naziv civilizacija (od civilitas), u značenju uljudnost, udvornost, uglađenost, oplemenjenost — a neki pak drže da je porijeklo tom nazivu u latinskoj riječi civis (u značenju građanin, državljanin, podanik), drugi opet u latinskoj riječi civilis (u značenju građanski, državni, ali i uljudan, udvoran, usrdan). Riječ kultura ušla je u širu uporabu nakon što je Adelung 1782. god. u Njemačkoj tiskao djelo *Povijest kulture*, a riječ civilizacija prvi su počeli upotrebljavati francuski prosvjetitelji u 18. st., označujući njome onaj (kulturni) sadržaj što je suprotan srednjovjekovnoj feudalnoj baštini — iako je glagol civilizirati bio u uporabi i prije, još od Montaignea.

Što je kultura, koji sadržaj pokriva taj naziv? Pođimo od spomenutog primjera namjernika koji nam je nabrajao što očekuje vidjeti na postavu staroegipatske kulture: slike, kipove, knjige, oruđa, oružja, posuđe, pokućstvo, odjeću, i prije toga spomenuta pravila ponašanja; a Tylor je uključio znanje, vjerovanje, moral, pravo, običaje i navike. A da li bi u kulturu pripadale i riječi? Svakako. A oblici obitelji, statusi i odnosi u obitelji, zanimanja, zvanja, slojevi, staleži, klase, kaste, političke stranke, stručna, sportska i druga društva, uprava u nekoj zajednici, sudstvo, trgovina, novac, banke, promet, školstvo, znanosti? Svakako. Kulturu čini sve ono što su ljudi proizveli u svojoj povijesti, svi materijalni i duhovni proizvodi — a među duhovne pripadaju i svi organizacijski oblici i oblici ponašanja.

U svijetu koji nas okružuje vidimo da postoje oblici nežive materije ili anorganskog svijeta što ih proučavaju znanosti kao što su fizika, anorganska kemija, astronomija, geologija i slične; vidimo isto tako da postoje oblici organskog svijeta ili života što ih proučava biologija preko svojih brojnih disciplina; a vidimo i da postoje oblici koji ne pripadaju ni anorganskom ni organskom svijetu, kao što su oblici što smo ih malo prije nabrajali, tj. kulturni oblici koje proučavaju brojne takozvane društvene i humanističke discipline. U svemiru koji nas okružuje postoje dakle tri svijeta ili zbilje: anorganska, organska i kulturna, svaka sa svojim osebujnim oblicima i osebujnim procesima. Jer mi znamo da ne samo organske oblike nego i organske procese (rast, razmnožavanje, disanje, hranjenje itd.) nalazimo u živom, a ne u neživom svijetu, a isto tako da vjerovanja, umjetnička djela, jezike, pisma, strojeve, političke stranke, sudove itd. ne nalazimo ni u kamenja ni u bizona. Ne smije nas zbuniti činjenica da je npr. čekić od željeza, vaza od stakla, ili da su neke pojave u kulturi prividno slične onima u organskom svijetu; — jer se i tijela npr. životinja na kraju krajeva sastoje od atoma i kemijskih elemenata, dakle anorganskog, pa ipak su životinje organski oblici i postoje kao organski oblici zahvaljujući drugim procesima, drugačijim nego što su anorganski. Isto je i s kulturnim oblicima, pa makar su mnogi po svom sastavu anorganski, a neki i organski (kao pripitomljene životinje ili kultivirane biljke), oni su kulturni oblici jer su nastali zahvaljujući kulturnim procesima. Fizika nam ne može objasniti život živih bića nego biologija, ali nam isto tako biologija ne može objasniti kulturne oblike i procese — primjerice neku skladbu, gramatiku nekog jezika, sudstvo neke zemlje itd.

Kultura je dakle osebujna zbilja ili svijet u svemiru. Pa bez obzira na to što različiti ljudi tim nazivom imenuju različite sadržaje, svi će — budu li upitani kao spomenuti namjernik — odgovoriti poput njega ili doći do spoznaje da kulturu čini ono što smo nabrojili; a ne smije nas smetati ni to što su teoretičari i znanstvenici prije Tylora, a mnogi i poslije njega, taj sadržaj imenovali drugim nazivima.

No ima još jedna formalna nezgoda oko naziva kultura. Tom riječju naime ne imenujemo samo sve ono što su svi ljudi stvorili od kada se pojavio ljudski rod, nego govorimo i o staroegipatskoj kulturi, makedonskoj kulturi, francuskoj kulturi, bušmanskoj kulturi itd., podrazumijevajući ovdje pod kulturom kulturu određene ljudske zajednice. Mi čujemo kako pripadnici različitih ljudskih zajednica govore različitim jezicima, možemo uočiti da imaju različite običaje, da se različito oblače, da jedni jedu štapićima, a drugi vilicom, da odnosi između muža i žene nisu svagdje isti, da se jedni pri pogrebu oblače u crno, drugi u bijelo, da u jednim zajednicama hramovi imaju oblik pagode, u drugim đamije, da se u jednim služe decimalnim, a u drugima heksagezimalnim matematičkim sustavom itd. Kultura je posebna zbilja, kao što je npr. organski svijet ili život posebna zbilja, ali život se ne očituje kao jedan organizam nego preko posebnih organizama. Slično je i s kulturnom zbiljom. Ni ona se ne očituje kao neka opća kultura nego preko posebnih kultura. Ali kultura u usporedbi sa životom, koji za dva različita pojma ima dva različita naziva, i to organski svijet i organizam, kultura ima samo jedan naziv za dva pojma — za označavanje posebne zbilje i za njezino pojedinačno očitovanje. Ali ni ta nas činjenica ne smije smetati znamo li ono bitno — da je kultura posebna zbilja koja se u povijesti očituje preko pojedinačnih kultura, a iz konteksta uvijek možemo razabrati o kojem je pojmu riječ, o kulturi kao zbilji ili o pojedinačnoj kulturi.

A što je s nazivom civilizacija? I s tim nazivom ima formalnih nesporazuma. Prvo, i sam je Tylor poistovjetio nazive pa mu civilizacija znači isto što i kultura, a to slijede neki i do danas. U Njemačkoj pak uobičajilo se razlikovanje sadržaja tih naziva tako da u civilizaciju pripadaju proizvodi tehnike i znanosti — ono što bi u biti činilo *proizvodne snage* i što je po svojoj naravi sabirno, a kulturu da čine proizvodi umjetnosti, književnosti, filozofije, morala i prava, tj. ono što se drži *stvaralačkim*. Zatim su u prošlom stoljeću, kad je prevladavao nazor o jednolinijskom kulturnom razvoju, civilizacijom mnogi nazivali razdoblje koje je počelo s pojavom pisma, gradova, država, klasa, robno-novčane privrede i veće tehnologijske diobe rada, pa su u tom duhu govorili o jednoj civilizaciji koju su dijelili na vjekove (stari, srednji i novi) ili epohe

(robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam).

Danas sve više prevladava praksa uporabe naziva civilizacija za imenovanje kultura onih zajednica u povijesti u kojih nalazimo bar većinu spomenutih kulturnih dostignuća (pismo, gradove, državu, klase, robno-novčanu privredu i veću tehnologijsku diobu rada), pa ćete nailaziti na knjige naslovljene npr. Grčka civilizacija, Sumerska civilizacija, Kineska civilizacija, Bizantska civilizacija. Civilizacija Maja itd.; — iz toga onda proizlazi da u slučaju zajednica u kojih ne nalazimo većinu spomenutih dostignuća ne možemo govoriti o civilizacijama tih zajednica nego samo o kulturama, primjerice o kulturi Pueblo-indijanaca, a ne o civilizaciji Pueblo-indijanaca dok u slučaju Grčke, Sumera, Kine, Bizanta, Maja itd. možemo govoriti i o kulturama i o civilizacijama. (Za još bolje razumijevanje uporabe naziva civilizacija vidi str. 23-25. ove knjige.)

Uz spomenuta dostignuća što su odrednice da kulturu neke zajednice nazivamo civilizacijom prije spomenuti američki kulturni antropolog A. Kroeber dodaje i još neke odrednice, npr. da su to kulture onih zajednica koje su imale ili imaju nešto zajedničko: 1. vjeru ili ideologiju (vedska, islam, kršćanstvo itd.), 2. zajednički službeni nadnarodni jezik — uprave, literature, vjere (sanskrt u Indiji, arapski u Islamu, latinski u srednjovjekovnoj Evropi itd.), 3. da su barem jednom zajednički tvorile velike političke cjeline — carstva (Indija za Ašoke, Islam, Rim, Bizant, Perzija, Kina, Inke itd.), 4. osebujne stilove — u umjetnosti, filozofiji, mišljenju, vjerovanjima, vještinama, odijevanju, upravljanju, i, razumije se, 5. relativno razvijenu tehniku i gospodarski život. Ova knjiga govori o takvim kulturama u povijesti.

SLIKA CIVILIZACIJE. Ustanovili smo da se kulturna zbilja očituje preko pojedinačnih kultura, koje nazivamo civilizacijama ako u njima nalazimo većinu nabrojanih dostignuća, a prije toga spomenuli smo neke kulturne oblike i isto tako da u različitim kulturnim zajednicama nalazimo razlike i kad je riječ o istim pojavama (jelu, oblačenju, matematičkom sustavu itd.). Pojedinačne kulture nisu, međutim, slučajni skup različitih kulturnih elemenata (kulturni elementi osnovni su sastavni dijelovi kultura, primjerice riječ, alatka ili dio alatke, dio odjeće itd., oni tvore djelotvorne sklopove, npr. riječi stih, ovi opet dijelove dijelova kulture, npr. stihovi pjesništva, pa pjesništvo pripada u književnost, a književnost u umjetnost) nego logične, djelotvorne i svrshodne cjeline, što je najuvjerljivije pokazao poznati engleski kulturolog B. Malinowski. One su svrshodne jer se ljudi, zahvaljujući kulturama, održavaju u životu, naime ljudi ne žive neposredno u prirodi i od prirode kao životinje nego u kulturama; a dijelovi kultura su u logičnom sustavu, zato su one i djelotvorne.

Kad pojedinci pišu o pojedinim kulturnim zajednicama, obično to čine raščlanjujući djelatnost neke zajednice, pa pišu o privređivanju, upravi, sudstvu, odgoju itd. uključujući u takvu razdiobu odgovarajuće kulturne oblike. (I mi ćemo se u knjizi držati uglavnom takvog uobičajenog pristupa.) Ipak je stvarni ustroj pojedine kulture drugačiji. Kad čovjek dođe u neku ljudsku zajednicu, prvo što od kulture uočava to su materijalni predmeti i umjetnine, pa onda ponašanja ljudi i vještine. Zatim počinje razabirati statuse i statusne odnose, pa institucije i na kraju njihova vjerovanja. Ali po svojoj važnosti i djelotvornosti slijed dijelova kulture je obratan: svjetonazor, vrednote, institucije, statusi, pravila — unutar kojih su mnoga i rezultat praktičnih znanja, te materijalni i umjetnički proizvodi. Svjetonazor neke kulturne zajednice govori o tome kako ta zajednica vidi svijet (svemir) i mjesto čovjeka u njemu, to je ono što čini samu osnovicu vjere neke kulture. Vrednote su ideali ili težnje koje daju smisao življenju i djelovanju ljudima u kulturnim zajednicama (npr. poštivanje starijih, vjernost prema ženi, ljubav prema domovini, istinoljubivost itd.). Iz vrednota se izvode pravila ponašanja i življenja i velikim dijelom organizacija djelatnosti zajednice preko institucija; a iz praktičnih potreba i pravila praktičnog djelovanja. Prema vrednotama i ustroju djelatnosti određene kulturne zajednice određuju se i statusi ili položaji u toj zajednici (zanimanja, zvanja itd.). Na kraju su materijalni predmeti koji pomažu ljudima da se održe u životu i umjetnički proizvodi koji imaju ponajprije svrhu odgajanja u duhu određene kulture.

Svaka se pojedinačna kultura sastoji od tih dijelova, ali je svaka osebujna bilo po elementima i oblicima tih dijelova, bilo po njihovu međuodnosu. Za razliku od necivilizacijskih

kulturnih zajednica koje su manje, obično krvnosrodstvene, pa pripadnici žive povezano na manjem prostoru, civilizacijske zajednice su po broju pripadnika mnogo veće, ovi nisu u krvnosrodstvenoj vezi i u pravilu žive na većem prostoru, zato u njih nalazimo potkulture u koje kulturolozi ubrajaju narodne i lokalne kulture. Te kulture imaju neke svoje osebnosti s obzirom na pravila, izradu materijalnih predmeta i umjetnina, jezik, poneke vrednote, a zatim te zajednice veže zajednička povijest. Uobičajeno je da se i u tim slučajevima govori o kulturama.

ČOVJEK I KULTURA. Znamo da su kulturni oblici proizvodi ljudi, da se kulture ne mogu obogaćivati pa prema tome ni kultura kao zbilja razvijati bez ljudi, ali valja znati i to da kultura presudno utječe na ljude, dapače vrsta danas živućih ljudi — homo sapiens — ne može uopće opstati bez kulture. Pogledajmo kako kultura presudno utječe na ljude: zamislimo da petoro rođenih blizanaca razmjestimo u različite kulturne sredine, jednoga u Kinu, drugoga u Saudijsku Arabiju, trećega među Zule, četvrtoga ostavimo u mjestu rođenja, a petoga izvan kulture, kod neke skupine dobroćudnih gorila; pa ako ih sve u dvadesetoj godini dovedemo na jedno mjesto, zamislimo kako će se oni ponašati, govoriti, u što će vjerovati itd. Ili drugi slučaj. Zamislimo skupinu djece u dobi kad su mladi naših najbližih živućih srodnika gorila sposobni za samostalni život, i stavimo ih u još bolje prirodne uvjete. Hoće li ta djeca ostati živa? Neće, jer bez kulture današnji ljudi ne mogu opstati.

Priroda nas je — u pravilu sve ljude jednako — obdarila osim tijelom jedino ljudskim mozgom sve ostalo daje nam kultura, sve drugo postiže se kulturalizacijom. Pa iako ima mozak, čovjek može učiniti samo ono što mu omogućava stanje kulture, tako da ni jedan pojedinac nije mogao prije petnaest tisuća godina proizvesti npr. radio-prijemnik. čovjek uči sve za život odgojem, a odgaja se u duhu kulture svoje zajednice — zato običaje, ponašanja, vjerovanja i sve drugo iz svoje kulture osjeća kao nešto prirodno, i ne znajući ili ne misleći da drugi imaju druge običaje, navike, vjerovanja itd. Ljudi žive u kulturama, u njima se odgajaju i zahvaljujući njima održavaju u životu; zato da bismo upoznali život ljudi, moramo upoznati kulture u kojima su oni živjeli ili žive.

OBOGAĆIVANJE KULTURE. Obogaćivanje kulturne zbilje odvija se obogaćivanjem pojedinačnih kultura, što znači i civilizacija, novim kulturnim elementima (iz različitih razloga i na različite načine) — materijalnim predmetima, običajima, spoznajama, vještinama, ustrojem različitih djelatnosti, umjetničkim djelima itd. Ti se kulturni elementi oblikuju pretežno iz potreba zajednice i uglavnom u skladu sa svjetonazorom i vrednotama određene kulture, jer ovi čine okosnicu svake kulture koja sve određuje i svemu daje određena značenja. Dakako da se ustanovljuju nove vrednote i novi svjetonazori, ali to onda znači pojavu novih kultura unutar kulturne zbilje, što je isto tako prilog njenu obogaćenju.

ŠIRENJE KULTURNIH ELEMENATA. Širenje kulturnih elemenata iz jedne kulture u drugu jedna je od najznačajnijih pojava u kulturnoj zbilji, pojava kakvu ne nalazimo ni u anorganskom ni u organskom svijetu. Primjerice ne može štakorov rep ili uho prijeći na slona, ali oruđa, vještine, znanja itd. znamo da se prenose iz jedne kulture u druge, pa su se tako npr. neolitska kulturna dostignuća, kao što su pripitomljene životinje, kultivirane biljke, alati, pa kasnije pismo ili danas brojna tehnička dostignuća, prenosila i prenose iz jednih kulturnih zajednica u druge. Te su elemente prenosili u ranijoj povijesti u pravilu putnici, trgovci, misionari i drugi pojedinci.

IZBOR KULTURNIH ELEMENATA. Obično se misli kako će svaki kulturni element ili oblik prijeći iz kulture, u kojoj je nastao u druge. Ali ipak nije tako. Kulturne zajednice iz različitih razloga ne primaju sve elemente drugih kultura, čak i kad imaju mogućnosti za to, a kad primaju, znaju primljenom elementu (primjerice sjekiri) promijeniti oblik (npr. da ne bude s jednom oštricom već s dvije) ili namjenu (npr. da ne služi za sječu drva već za ratovanje). Najbolji primjer za razumijevanje širenja i prihvaćanja kulturnih elemenata su riječi. U jezicima mnogih zajednica nalazimo danas brojne riječi iz drugih jezika, ali to oni kojima je određen jezik materinski uopće ne moraju znati — jer riječi mogu izmijeniti i oblik i značenje, mijenjaju se prema pravilima gramatike jezika u koji su došle i pišu po pravopisu toga jezika. Ili drugi primjer, ideja pisma širila se iz jednih kulturnih zajednica u druge, ali mi u različitim narodima koji se služe pismom nalazimo sasvim

različite oblike pisma (klinasto, hijeroglif, grčko, latinicu, goticu, glagoljicu, ćirilicu, arapsko pismo itd.). Promjene su naročito velike ako se primaju duhovni oblici — doduše većina kulturologa drži da se oni zapravo i ne mogu prenositi, da se tu radi o posve drugim tumačenjima i značenjima.

Dakle, i kad se primaju, elementi iz drugih kultura oni se u pravilu mijenjaju i prilagođavaju kulturi u koju su dospjeli mijenjanjem bilo oblika, bilo namjene, bilo značenja. Iz toga vidimo kako kulture nisu nešto bezoblično, nego posve logične, djelotvorne i osebujne cjeline; Dodiri kultura preko pojedinaca su plodni jer se njima ne samo obogaćuju kulture nego i potiče na stvaranje novih kulturnih oblika.

AKULTURACIJA. Za razliku od pojave širenja kulturnih elemenata, pri čemu je riječ o širenju pojedinih elemenata ili djelotvornih sklopova elemenata (primjerice pisma), akulturacijom nazivamo pojavu kad dvije kulture cjelovito dolaze u dodir preko svojih predstavnika, što se događa npr. prilikom seoba, ratova, a danas i pomoću sredstava za masovno priopćavanje. Pojavama akulturacije ispunjena je duga ljudska povijest. Posljedica takva dodira bit će u pravilu pobjeda jedne od kultura na prostoru gdje su predstavnici došli u dodir. To znači da će prevladati svjetonazor, vrednote, organizacijski oblici, statusi, jezik i mnoga pravila jedne kulture, ali da će ona pri tom biti obogaćena brojnim elementima potisnute kulture.

Koja će se kultura ustoličiti, ovisi o brojnim i raznolikim činiocima, npr. o tome koja je kultura tehnički razvijenija, ili pripadnika koje kulture ima više, ili pak ako su pripadnici jedne kulture na vlasti, a drugi potčinjeni, ovisit će o načinu vladavine, tj. hoće li oni koji vladaju prisilno zabranjivati očitovanje druge kulture (jezika, vjerovanja, običaja, institucija itd.). A važno je i držanje potčinjenih, da li će i kako će prihvatiti nametnutu kulturu: da li će je sasvim odbiti, ili će je prihvatiti samo službeno, a i dalje će čuvati svoju, ili će je prihvatiti sasvim; zatim, da li će u slučaju odbijanja oni koji vladaju ići na to da pridobiju pojedince ustupcima itd.

Akulturacija je za pripadnike potiskivane kulture vrlo bolan proces, naročito pri dodiru pripadnika dviju posve različitih kultura. Tada dolazi do takozvanog kulturnog šoka. Najbolji primjer za to je upad Evropljana u Ameriku, kad se npr. stanovništvo u carstvu Inka smanjilo za više od 90%, a u Srednjoj Americi za oko 70%. Od ratova je stradao relativno malen postotak, većina ih je stradala od kulturnog šoka. Stanovništvo potiskivane kulture odaje se u takvim slučajevima drogama, prostituciji, samoubojstvu, neradu, bijegu i sličnom. Slične iako blaže primjere imamo i kasnije, naročito u nekim krajevima u koje su došli Evropljani, kao što su Sjeverna Amerika, Afrika, Australija ili tihooceansko područje. Svojevrсна akulturacija odvija se danas u cijelom svijetu u kome se na račun znanstveno-tehničke civilizacije potiskuju sve druge kulture.

TRAJNOST KULTURNIH ZAJEDNICA. Znamo da su u povijesti postojale i da još uvijek postoje brojne kulture, a kako smo spominjali da su kulture osebujne cjeline, ne smije nas zavesti da pomislimo kako svaka kultura počinje u svemu iz početka i sve što ima da je stvoreno u toj kulturnoj zajednici. To vrijedi tek za same početke ljudske povijesti, inače je sasvim drugačije. Osebujnost kultura sastoji se u prvom redu u osebujnosti sustava njihovih svjetonazora i vrednota, institucija, mnogih statusa i pravila, a mnogo manje u pogledu znanja, vještina i materijalnih predmeta — samo što ono prvo daje ovom drugom osebujna značenja, te mogu postojati osebujni oblici i namjene materijalnih predmeta, ali ne i materijalni elementi. Mogli bismo reći da se osebujnost kultura očituje u osebujnom sklopu i u značenju kulturnih elemenata na osnovi osebujnih svjetonazora i vrednotnih sustava. Ljudi postoje od postanka ljudskog roda, preko zajednica nasljeđuju materijalna dobra i iz naraštaja na naraštaj prenose znanja, vještine i drugo, a u dodiru se jedne zajednice obogaćuju elementima drugih ljudskih zajednica, zato oblikovanje jedne kulture nije proces što počinje ni iz čega, niti je to neki trenutni čin.

Izgradnja nove kulture je dugovječan proces koji u osnovi znači izgradnju novog svjetonazora i vrednota — okosnice koja će prouzročiti mijenjanje i usklađivanje i drugih dijelova u kulturi. Razlozi tome mogu biti različiti: prirodni, tj. velike prirodne promjene ili iseljavanje u prirodno različit kraj; ili pak vjera ne omogućava veću prilagodljivost zajednice mogućim

promjenama, tj. da se iz nje ne mogu objasniti nove pojave ih događaji; zatim da iz različitih razloga dođe do nezadovoljstva pojedinaca ili slojeva koji se više ne pridržavaju odredaba kulture itd. Oblikovanje nove kulture (dakle ne u slučajevima akulturacije) zapravo je proces kojemu je naličje što neka zajednica prestaje živjeti po odredbama prijašnje kulture.

Kako, zašto i koliko se dugo neka kultura oblikovala, zašto, kako i koliko su dugo pripadnici neke kulture činili u njoj bitnije promjene, tj. stvarali novu kulturu, pitanja su na koja odgovor moramo potražiti analizom svake pojedine kulture u povijesti, proučiti brojne činioce suočavajući se s golemom složenošću problema. U pravilu vrijeme oblikovanja pojedine kulture dugo je bar stotine godina, a vrijeme trajanja može biti i tisuće godina — u knjizi će se moći uočiti primjeri o trajnosti mnogih civilizacija. Pojedina se kultura dok u njoj živi neka zajednica neprestano obogaćuje, a isto tako događaju se i mnoge promjene, no to ne znači i promjenu biti same kulture, jer takva promjena znači promjenu njene kulturne okosnice, dok druge, sporedne promjene nisu presudne. Da bismo to bolje razumjeli, poslužimo se usporedbom s ljudskim tijelom. Za opstanak čovjeka nemaju isto značenje mozak ili srce kao nokat, uho ili ruka.

S druge strane, napuštanje okosnice neke kulture ne znači ujedno gubitak svega iz te kulture. S promjenama u povijesti ne iščezavaju svi kulturni elementi, većinu preuzimaju druge kulturne zajednice iako im najčešće mijenjaju oblik, namjenu ili značenje. A to može vrijediti ne samo za materijalne nego i za druge kulturne elemente. Ako je riječ o civilizacijama, gdje u pravilu imamo i zapisivanje, ostaje mnogo toga zapisom sačuvano što se uvijek može primijeniti. Sumersko pismo odavno nije u uporabi, ali neki su ga uspjeli odgonetnuti, drugi naučiti i sad mogu čitati sumerske zapise, otkrivati sumersku kulturu, koju i mi upoznajemo i iz koje mnogo toga može biti poticajno za nova kulturna oblikovanja.

RAZVOJ KULTURNE ZBILJE. Govori se o razvoju (evoluciji) u organskom svijetu, a to znači pojavu novih oblika, novih vrsta i u pravilu složenijih. A kako i u kulturnoj zbilji imamo stalno obogaćivanje kultura novim elementima, novim oblicima i pojavu novih kultura, govorimo i o razvoju kulturne zbilje. Biolozi su izvršili podjelu u razvoju organskog svijeta počevši od jednostaničnih bića do čovjeka kao najsloženijeg oblika i posljednjeg u lancu organskog razvoja, a brojni su autori pokušali izvršiti podjelu i u razvoju kulture uzimajući različite činioce za odrednicu stupnjevanja. Mi ćemo se držati šire prihvaćene podjele na staro kameno doba, mlađe kameno doba i doba civilizacije. Odrednica te razdiobe je stupanj tehničkog razvoja i složenosti organizacijskih oblika. Unutar svakog od tih razdoblja nalazimo brojne osebujne kulture. Kad bismo se držali spomenute odrednice, mogli bismo i civilizacijsko razdoblje podijeliti u dva razdoblja: 1. do pojave znanstveno-tehničke civilizacije i 2. razdoblje znanstveno-tehničke civilizacije, no mi se držimo u Predgovoru naznačene podjele.

Pretcivilizacijsko razdoblje

Staro kameno doba

Staro kameno doba je najstarije razdoblje u povijesti kulture. Kako je kultura isključivo vezana uz čovjeka — ne nalazimo je u životinja; dapače, to da je kulturno biće jedna je od bitnih čovjekovih odlika, čovjek i kultura sudbinski su povezani — zbog toga početke kulture valja tražiti u pojavi ljudi.

Znamo da je čovjek i organsko biće, nastalo razvojem u organskom svijetu, razvojem što ga omogućavaju dva činioca, vaniski — promjena prirodnih uvjeta, i unutrašnji — sposobnost organizma za prilagodbu. No sposobnost prilagodbe na velike klimatske promjene nemaju sve vrste, nego samo one koje nisu do krajnosti specijalizirane. Zbog toga pri takvim promjenama imamo i pojavu izumiranja nekih vrsta i javljanje novih vrsta. U okviru tih činjenica valja shvatiti i našu vlastitu organsku prapovijest. Biolozi svrstavaju sve današnje ljude u vrstu homo sapiens, koja s izumrlim ljudskim vrstama čini ljudski rod (homo), a ovaj rod s rodom australopitekusa tvori obitelj

hominida, koja zajedno s našim najbližim živim organskim srodnicima pongidima ili čovjekolikim majmunima pripada superobitelji hominoidea; ta pak obitelj pripada podredu antropoida, a antropoidi redu primata.

Valja imati na umu da razvoj u organskom svijetu nije jednolinijski, nego ima shematski izgled stabla s granama i ograncima, npr. ljudi se nisu razvili iz danas živih čovjekolikih majmuna, nego samo jedni i drugi imaju zajedničke daleke organske pretke.

Odvajanje antropoida dogodilo se, smatraju paleontolozi, vjerojatno poslije velike klimatske promjene na Zemlji prije nekih šezdesetak milijuna godina, kad su se velika šumska područja pretvorila u savane. U razvoju antropoida možemo razlikovati tri razdoblja: predhumano, prijelazno (što ga čine australopitekusi) i ljudsko s nekoliko ljudskih vrsta. Taj se razvoj prema vrsti homo sapiens očituje nekim značajnim promjenama, u prvom redu većim korištenjem ruku i mozga za opstanak; ili točnije: uspravljanjem, hodom na dvije noge, pri čemu prednji udovi dobivaju novu namjenu, postaju ruke, i što je najpresudnije, raste obujam mozga. Uz ove najvažnije preinake ljudski rod i posebno vrstu homo sapiens odlikuju i druge razlike, kao što su oblici kostiju, sastav krvi itd. Te su organske promjene dovele do toga da je čovjek postao jedino biće koje ima sposobnost mišljenja, koje se može služiti simbolima — stvarati ih i razumjeti, a na simbolima se temelji kultura kao zbilja, kao što se organski svijet zasniva na stanciji; oni će kao sredstvo priopćavanja služiti i za prijenos vijesti, pa će čovjek biti jedino biće koje može sabirati iskustva i prenositi ih iz naraštaja u naraštaj. Nadalje, čovjek se razlikuje od svega drugog živog svijeta i u oruđu, i to ne zato što ga izrađuje i upotrebljava, jer to čine i neke podljudske vrste, nego što je jedino biće koje ga izrađuje od nepropadljivog materijala, za trajnu uporabu, što ga jedini izrađuje za proizvodnju drugih oruđa i što jedini daje oruđu ustaljen oblik — (upravo po tome možemo npr. u nekoj spilji u hrpi kamenja raspoznati jesu li to bila oruđa čovjeka ili ne).

Kad je u pitanju datiranje davnih događaja, vi ćete se, čitajući knjige različitih autora što pišu o tim događajima, susresti s različitim datiranjima istih događaja. A to zato što još nema načina da se točno odrede davni događaji. Istraživači se zbog toga koriste različitim načinima, od kojih je najtočniji onaj pomoću C_{14} — ali i njegova točnost seže samo do prije 30 000 godina.

Prema pronađenim ostacima ljudski se rod pojavio u razdoblju pleistocena, kad se snižavanjem temperature pogoršala klima, u razdoblju u kojem su se izmjenjivala ledena i međuledena doba. U vrijeme ledenih doba, kojih je u području Alpa bilo četiri led je pokrivač golema područja Evrope, Azije i Amerike. I početak pleistocena datira se različito, od prije pola milijuna do milijun i po godina. Pleistocen se obično dijeli na donji, koji obuhvaća Vilafransko razdoblje (nešto prije prvog ledenog doba) pa prvo i drugo ledeno te prvo i drugo međuledeno doba, srednji koji obuhvaća treće i četvrto ledeno i treće međuledeno doba, i gornji, koji obuhvaća razdoblje povlačenja glečera, a zatim dolazi razdoblje neotermala, kad je klima poprimala današnje odlike i Zemlja današnji izgled. Ostaci prvih ljudi nađeni su u slojevima iz donjeg pleistocena. Slika povijesti ljudskog roda, i organska i povijesti kulture, polako se popunjava, ali ipak oko datuma, oko pojedinih nalaza, oko razvrstavanja fosila i određivanja ljudskih vrsta još traju sporovi među paleontolozima, antropolozima i arheolozima.

Godine 1962. čuveni arheolog L. Leakey pronašao je u Oldowayskom klanu u istočnoj Africi fosilne ostatke hominida, pa kako je na njima ustanovio gotovo sve izrazito ljudske odlike, a utvrdio da je njegovo i oruđe nađeno u blizini izrađeno od oblutaka (»pebble tools«), Leakey je smatrao da je riječ o pripadniku ljudskog roda te ga je nazvao *homo habilis*. Sporno je međutim što obujam njegova mozga prema procjeni iznosi oko 680 cm³; to jest u prosjeku za 80 cm³ više nego u australopitekusa, ali je manje nego što biolozi drže za graničnu težinu — oni naime smatraju da se sposobnost mišljenja ili simboličke djelatnosti u hominida stječe kad mozak poprimi veličinu od 700 do 800 cm³. Mnogi danas ipak uzimaju homo habilisa kao predstavnika prve ljudske vrste. Kako je nalaz iz Afrike, područja koje nije bilo izloženo glacijacijama, kao primjerice Evropa, to je i datiranje teže, pa iako se neke procjene kreću i do starosti iznad milijun i po godina, kao u istraživača pretpovijesne Afrike J. D. Clarka, vjerojatnije je da mu je starost nešto manja.

Zatim dolaze mnogi nalazi iz raznih dijelova Starog svijeta (Evropa, Azija, Afrika) iz donjeg i srednjeg pleistocena, ali nešto mlađi od Oldowayskog, za koje se pretpostavlja da pripadaju jednoj novoj ljudskoj vrsti, vrsti *homo erectus* (uspravnog čovjeka, tako nazvanog iako su već australopitekusi išli uspravno) koji se dakle rasprostranio po svim kontinentima Starog svijeta. Ti su se ljudi služili grubo obrađenim oruđem izrađenim od raznovrsnog kamenja, za različite namjene (sječenje, struganje, rezanje) i različitih oblika, od kojih se naročito ističu ručni klinovi ili sjekire — tip oruđa koji se naziva ašelskim. Zanimljivo je da su uz pekinškog *homo erectusa* pronađene kosti velikih životinja i pepeo vatre, iz čega možemo zaključiti da je lovio velike životinje i da se koristio vatrom.

Nalazi iz trećeg međuledenog i posljednjeg ledenog doba upućuju na još jednu ljudsku vrstu, vrstu *neandertalca*, nazvanu tako po nalazištu u SR Njemačkoj, a koju nazivaju još i *homo sapiens neandertalis*. Najbogatije nalazište pripadnika te vrste je u nas kod Krapine, a otkrio ga je D. Kramberger-Gorjanović. I ta je vrsta prilično rasprostranjena, iako manje nego *homo erectus*. Neandertalci su se također služili kamenim oruđima različita oblika — pretežno diskolikog — bilo od oljuštena kamena bilo od jezgri, zaoštrenih na više strana ili s oštrim šiljcima. Taj je tip oruđa nazvan po nalazištu u Francuskoj mustrijerskim, a nalazimo ga od Atlantskog oceana do u unutrašnjost Azije. Dakako da su pripadnici i ove i prethodne ljudske vrste upotrebljavali oruđe i od drugih materijala, npr. drva i kosti — iako koštana oruđa još nemaju posebnu obradu. Vjerojatno su se u lovu služili stupicama. Kako njihove ostatke nalazimo u području hladnog podneblja, vjerojatno su se oblačili u životinjske kože i koristili se spiljama i prirodnim skloništima. Ipak, najzanimljivije je spomenuti nalaze *neandertalca* Mugharet es-Skhūl, na Bliskom istoku, i Teshik-Tash, u Uzbekistanu, koji pokazuju da su se mrtvi pokapali, što znači da su se već među pripadnicima te vrste javili neki oblici vjerovanja, dakle religija. Inače je veličina mozga u *neandertalca* dosegla veličinu mozga *homo sapiensa* (oko 1650 cm³), dok je veličina u pekinškog *homo erectusa* iznosila 1050 cm³.

U vrijeme posljednjeg ledenog doba, prije kojih četrdeset do pedeset tisuća godina, javlja se nova i posljednja ljudska vrsta, naša vrsta *homo sapiens* (nazivana još i *homo sapiens sapiens*). U tom vremenu nestala je vrsta *neandertalca*, dok je *homo erectus* nestao i prije. Većina antropologa smatra da *homo sapiens* nije neposredni potomak *neandertalca*, jer su uočljive mnoge fizičke razlike, već da mu je porijeklo u vrsti *protosapiensa*, koja se poistovjećuje s nalazištima Steinheim, Swanscombe, Fontéchevade i drugim. S njime počinje razdoblje gornjeg pleistocena i mlađeg paleolitika.

Iako su se prethodne vrste služile glasovnim simbolima (riječima), one očito nisu stvorile jezike; jezici se drže tekovinom *homo sapiensa* — (nedavna istraživanja antropologa na *neandertalcima* pokazuju da im je oblik usta i nekih drugih dijelova takav da očito nisu mogli proizvesti veći glasovni raspon). Simbolični sustavi, kao što su jezik i na svojevrsan način pismo, pa onda, u budućnosti, sredstva za prijenos vijesti (knjige, žičana i bežična sredstva) presudno će utjecati na obogaćivanje kulturne zbilje, a upravo nakon pojave *homo sapiensa* počeo je ubrzan razvoj kulturne zbilje za razliku od stotina tisuća godina prije, kad vlada prilično kulturno siromaštvo.

Već u svom paleolitskom razdoblju, do prije kojih petnaest tisuća godina, *homo sapiens* je znatno obogatio kulturu i već se uočava prilična kulturna šarolikost. *Homo sapiens* širi se u sve prostore svijeta, pa će nastaniti i Ameriku. Prvi počinje umjetnički oblikovati. Pronađeni su brojni ostaci njegovih crteža i gravura u pećinama, kao što su Altamira, Lascaux i druge, pa na liticama, zatim mnoštvo kipova, posebice čuvenih ženskih figura zvanih pretpovijesne venere, ali i životinjskih likova, te raznovrsnog nakita. Paleolitski *homo sapiens* već je gradio privremena skloništa, bilo u zemlji bilo šatore, imao mnogo bolja i raznovrsnija kamena i koštana oruđa. Arheolozi ističu postojanje već u ovom vremenu dvaju osebujnih kulturnih područja u Starom svijetu — orinjačko, koje se prostiralo jugom Evrope preko Prednje Azije do Afganistana, a odlikuju ga spomenuti crteži, i gravetinsko, koje je išlo sjevernije, sve do Kine, a odlikuju ga

spomenute ženske figure. Materijalni ostaci nisu nam dovoljni za pravu i potpunu sliku o duhovnom životu i odnosima u zajednicama paleolitskog homo sapiensa, u tome nam čak više može pomoći uvid u život današnjih mezolitskih zajednica, a sudeći po njima i duhovni život i odnosi u tim zajednicama bili su očito bogatiji nego što se obično misli.

Mlađe kameno doba

Uz pojavu ljudskog roda i vrstu homo sapiensa ovo razdoblje drži se za najznačajnije u povijesti, pa ga engleski povjesničar G. Childe imenuje neolitskom revolucijom. To je razdoblje kad se ljudske skupine, gradeći naselja, stalno nastanjuju na jednom mjestu i kad se prvi put jedna organska vrsta suprotstavlja prirodi mijenjajući je. Neolitski je čovjek to učinio pripitomljavanjem životinja i uzgojem bilja — za razliku od paleolitskog čovjeka, koji je živio samo od prirode i u prirodi, seleći se kao nomad. To je razdoblje kad su izumljeni gotovo svi alati — a današnji stroj u biti je samo djelotvoran sklop alatki sa samostalnim pogonom, čovjek je tada počeo izrađivati posuđe, izmijenio je i obogatio prehranu, počeo je praviti odjeću i mnogo drugog. Zbog svega toga naglo se i povećao broj ljudi na Zemlji.

Ali nisu u povijesti velike promjene tako nagle, ne događaju se odjednom, nego polako, što još više vrijedi za dalju prošlost. Tako je i mlađem kamenom dobu prethodilo jedno prijelazno razdoblje, nazvano *mezolitik*, koje je trajalo od prije petnaestak do prije desetak tisuća godina. Razdoblje koje je bilo prijelazno od sakupljanja, lova i lutalačkog života prema zemljoradnji, stočarstvu i sjedilačkom životu, razdoblje prijelaza od razvijenog starog kamenog doba prema mlađem kamenom dobu.

Nedvojbeno je da je tome pridonijelo i poboljšanje klime, koje je omogućilo povećanje broja biljnih vrsta, pa će se lovci, dotad specijalizirani za lov na određene životinje okrenuti sad više biljkama, a zatim, kako su se vode ustalile, i ribolovu. Dok su se ranije, vjerojatno, male skupine ljudi kretale velikim prostranstvima, sad su razmjerno veće skupine mogle živjeti na užem prostoru i u bližoj vezi jedna s drugom. Ta će promjena zahtijevati i nova oruđa od kamena, kosti i drva, pa će se pojaviti neka vrsta motike, lopata, sjekira, bradva, pijuk, luk i strijela, pa udice, mreže, kanui, vesla, zatim užad, kožne torbe i košare. A brojniji su i ukrasni predmeti. I kamena oruđa su drugačija — mikroliti. Oštrice oruđa kao što su noževi ili pak vršci koplja i slično izrađuju se od niza kamenih oštrica utisnutih u drvo ili kost. Mikrolitska će se oruđa dugo zadržati i u kasnijim neolitskim zajednicama. Arheolozi smatraju da je mezolitik počeo najprije u Evropi — iz koje je poznato obilje mezolitskih kultura, i da se odatle širio prema Prednjoj Aziji, gdje će se pojaviti prvi neolitski centar na Zemlji u 9. tisućljeću prije n. e. Valja spomenuti da gledano gospodarsko-tehnički na Zemlji još i danas imamo mnogo mezolitskih zajednica, npr. u tropskim šumama i Kalahariju u Africi, u prašumama Amazone u Južnoj Americi, zatim na Malaji, Sumatri, Celebesu, Novoj Gvineji, u Australiji. Promjene što smo ih nabrojili nisu jedine. Mezolitik ili srednje kameno doba donijet će znatne promjene u životu ljudi, u kulturi tih zajednica — u prehrani, smještaju, u složenijim odnosima u zajednicama i u bogatijem duhovnom životu.

Prema dosadašnjim istraživanjima jugozapadna Azija na potezu od Kaspijskog mora do Perzijskog zaljeva na istoku pa do Egejskog mora i istočnih obala Sredozemnog mora na zapadu *najstariji je neolitski centar*. Drugi takav centar, ali mnogo mlađi, bio je u Srednjoj Americi oko 5. tisućljeća prije n. e., u kojoj se i mezolitik javio kasnije nego u Starom svijetu (oko 8000 god. prije n. e.). Prve kultivirane biljke, kao što su ječam i pšenica, prve pripitomljene životinje (osim psa), kao što su ovca i koza, te prva stalna naselja iz jugozapadne su Azije, odakle će se neolitik širiti polako u ostale dijelove Starog svijeta. Broj uzgojenih biljaka će se povećavati — žitarice, zatim povrće i voće, pa biljke koje daju sirovine za odjeću, kao što su lan i pamuk; a povećavao se i broj pripitomljenih životinja — osim ovce i koze, goveda i svinje, pa tovarne, kao što su magarac, deva i konj, te perad. U *Americi* će se pripitomiti lama, guska, puran i uzgojiti mnoge biljke, kao kukuruz, krumpir, rajčica, duhan i mnoge druge. I u drugim su dijelovima svijeta bile uzgojene mnoge biljke.

Gotovo sve kultivirane biljke i pripitomljene životinje tekovina su neolitskih zajednica.

Mlađe kameno doba pretvorilo je čovjeka od sakupljača hrane u proizvođača. Iako su pastiri i dalje — ali sa šatorima — lutali sa svojim stadima, zemljoradnici se stalno nastanjuju na jednom mjestu. Neolitik je udario temelje novom životu ljudi, novom smjeru razvitka i bržem obogaćenju kulturne zbilje, što je osnova za pojavu civilizacija. Ljudi su počeli kopati, sijati, saditi, žeti i mljeti, spremati ljetinu u košare i ambare, kuhati u glinenim loncima, jesti iz posuđa i piti iz kamenih vaza, pripremati jela, raznovrsna i sa začinima, stanovati u kućama od drva, pečene zemlje ili kamena s pokušajima u njima, neki su živjeli u naseljima opasanim jarcima, a bilo je i kuća svetišta. Kamen je ostao glavni materijal iz kojeg se izrađuje oruđe, ali je on sad fino izbrušen (odatle i naziv mlađe kameno doba); a koriste se već i oruđima od kovina što ih nalaze u prirodi. Spomenuli smo da su se ljudi tada već služili gotovo svim alatima. Još brojnija i raznovrsniji postat će nakiti. Na mnogim mjestima otvaraju se kamenolomi, ljudi putuju kopnom, morem, rijekama i jezerima na tovarnim životinjama, u saonicama, na splavima, u brodovima s jedrom — i trguju. Zajednice postaju veće, statusi i institucije brojniji, odnosi u zajednicama složeniji, duhovni život očito još bogatiji. Različite zajednice počinju stvarati svoje izrazito osebujne kulture — kako možemo vidjeti u brojnih neolitskih zajednica što ih još nalazimo na Zemlji.

Arheolozi su, koristeći se odlikama lončarije kao odrednicom, uspjeli otkriti brojne stare neolitske kulture. Iako materijalni ostaci tih kultura mogu biti podloga za neke zaključke, ipak o ustroju svake od tih starih neolitskih zajednica, o odnosima u njima i o duhovnom životu ne možemo mnogo reći. Valja se u tome kloniti oskudnih apstraktnih i uglavnom proizvoljnih shema; mnogo su bolji pokazatelj suvremene neolitske zajednice, a one nas upućuju na duhovno bogatstvo i na kulturnu raznolikost tih zajednica.

Kulturno gledano, u neolitskim zajednicama nastale su osnove, u prvom redu gospodarske, za ono što će razviti prve civilizacije.

I. Antičko razdoblje

Pod antikom se obično podrazumijeva kulturna povijest stare Grčke i Rima, no mi ovdje, polazeći od značenja latinske riječi *antiquus* (star ili drevan), u antičke civilizacije uključujemo sve stare ili drevne civilizacije koje su se u raznim područjima Zemlje javile prije ili u vrijeme stare Grčke i Rima. Evropljani su antičkim držali Grčku i Rim jer su to prve civilizacije na evropskom tlu, o drugima dugo nisu znali ništa ili veoma malo, a i nazivali su ostale etničke zajednice barbarima. Antiku su tako započinjali s Grčkom, iako su se civilizacije pojavile u Aziji i Africi prije nego u Evropi (a samo nešto kasnije nego u Evropi pojavile su se i u Americi).

Mi smo prije nabrojili *dostignuća koja su pretpostavkom da neku kulturu možemo nazvati civilizacijom*, ali kako je kultura razvojna zbilja, a ne stalno ista, to se u vezi s prvim civilizacijama javlja pitanje: u kom času kulturu neke zajednice ili nekog područja možemo nazvati civilizacijom? Da li onda kad nalazimo sva dostignuća, ili većinu njih, ili pak samo neka? Ako ne sva, onda koja? Da li, primjerice, gradove, državu, klase, ili pak pismo?

Već spomenuti engleski arheolog i povjesničar G. Childe, kojega u tome drže mjerodavnim, ističe deset dostignuća, prisutnost kojih u nekoj zajednici znači da ta zajednica živi civilizacijski, a to su: 1. postojanje gradova ili urbanizacija; 2. da svi više ne žive neposredno od proizvodnog rada, već se u gradu stvara jedna klasa ljudi koji žive od rada onih na selu; 3. da proizvođači plaćaju porez ili danak zamišljenom božanstvu ili božanskom kralju koji tako sabire višak proizvoda; 4. da nalazimo velike javne zgrade u gradovima koje ujedno znače da postoji sabiranje viška rada, kao što su hramovi, skladišta — (ali i dućani i radionice obrtnika); 5. pojavu vladajuće klase isključenu iz neposredno proizvodnog rada, koja preuzima javne poslove zajednice i posvećuje se duhovnom radu, planiranju i organiziranju: to uvjetuje 6. izum pisma, a pismo omogućava 7. znanost (najprije aritmetiku, geometriju i astronomiju), što će biti predmetom bavljenja svećenika; 8. višak proizvoda omogućuje pojavu umjetnika kao posebnog sloja i daje nov smjer umjetničkom izražavanju; 9. javlja se međunarodna trgovina, ne samo iz zahtjeva više klase za luksuznim predmetima nego i iz potrebe obrtnika za materijalom, i 10. razvija se široka strukovna podjela obrtnika koji svojim radom namiruju potrebe nove zajednice.

Ako bismo se doslovce držali Childea, onda bi nam iz kruga civilizacija ispale i takve kulture kao što je kultura Inka, jer ondje ne postoji pismo u pravom smislu riječi, zatim sudanski krug srednjovjekovnih kultura srednje Afrike, gdje također pismo nije bilo u uporabi, a ispaao bi zapravo i Egipat i Maje, jer njihova upravno-vjerska središta nisu gradovi kakve pretpostavlja Childe, smatraju neki. Zato je primjerenije realnosti držati se onih mišljenja koja ističu prisutnost većine a ne svih spomenutih civilizacijskih dostignuća u nekoj zajednici, tad već možemo govoriti o civilizaciji.

Valja zatim imati na umu da civilizacija na nekom prostoru nije iznenadan skok nego da se radi o razvitku u vremenu, u kome se polako javljaju i oblikuju civilizacijska dostignuća, i to naravno ne sva istovremeno. Podjelom u povijesna razdoblja ili kulture različite po kakvoći apstrahira se djelomice od realnih tokova, daju se neke odrednice na osnovi kojih onda kulturne zajednice razvrstavamo prema prisutnosti odgovarajućih dostignuća u njima u određene etape ili oblike: npr. da su lov i sakupljanje gotovih plodova odlike privređivanja staroga kamenog doba, zemljoradnja i stočarstvo mlađeg kamenog doba, a da civilizaciju odlikuje prisutnost obrta ili industrije i trgovine.

U povijesnom pristupu realnosti uvijek moramo imati na umu razvitak. Tako su se i prve civilizacije u povijesti pojavile u onim prostorima gdje su već postojale pretpostavke za njihovu pojavu — razvijeni neolitik, kao što su prostori Prednje Azije, Egipta, oko Inda, Žute rijeke (Huang He), jugoistočne Evrope, pa Srednje Amerike i Južne Amerike uz obalu Tihog oceana.

Iako se sve antičke civilizacije nisu pojavile uz naplavne rijeke — ipak jesu one najranije, pa su te dvije činjenice neki doveli u uzročno-posljedičnu vezu. Valja upozoriti da nije dobro tako pristupati realnosti, jer je ona uvijek složena i valja računati uvijek s više činilaca. Stoga u ovom

slučaju — bar jednako ako ne i više od činjenice da su se prve civilizacije pojavile uz naplavne rijeke — valja uzeti u obzir činjenicu da su to prostori gdje se prethodno najranije i ubrzano razvijao neolitik sa svim kulturnim bogatstvom.

Povijesni pregled

JUGOZAPADNA AZIJA. Prostori Prednje Azije predvodili su u neolitskoj promjeni, i na ovom prostoru pojavila se prva civilizacija u povijesti — sumerska civilizacija. *Sumerska civilizacija* pojavila se na ušću Eufrata i Tigrisa, iako su u neolitskim dostignućima prednjačili prije okolni brdski prostori. U 5. i 4. tisućljeću prije n. e. na nekim od tih područja (Catal Hüyük u Anatoliji, Tepe Gavra i Hocilar, uz gornje tokove Eufrata i Tigrisa, Jerihon u Palestini, pa u području jezera Van i u sjevernom Huzistanu) nalazimo očita obilježja okupljanja većeg broja stanovnika na jednom mjestu s elementima grada, društvenu raslojenost, podjelu rada (poljoprivreda, stočarstvo, obrt, trgovina i uprava), neku vrst političke organizacije i planskog vođenja života.

No u spomenutim mjestima nastupio je prekid, a razvoj se nastavio na drugom mjestu tog područja, na ušću Eufrata i Tigrisa, u zemlji Sumerana — naroda o kome ne znamo ni kada se ni odakle se doselio, pa čak ni kojoj široj etničkoj skupini pripada. Tu se, kraj Perzijskog zaljeva, već u 5. tisućljeću prije n. e. nalazilo naselje Eridu s hramom od opeka, a na prijelazu u 4. tisućljeće prije n. e. već postoji Uruk (Warka), da bi nedugo zatim nikli brojni gradovi poput Ura, Lagaša i Nipura. Na ovom su se prostoru najprije pojavili svi civilizacijski oblici — gradovi, država, pismo, znatno razvijena tehnika i veća proizvodnja, pojavila su se najprije egzaktne znanja i škole, a bogata i razgranata trgovina podsticala je i okolna područja na ulazak u civilizacijski krug.

U blizini Sumerana odrana su živjeli *drugi narodi*, istočnije Elamci, sjevernije Akađani (Babilonci i Asirei) i Hurijci, a s vremenom će u te prostore dolaziti i drugi — Guti, Hetiti, Kasiti, Amoričani, Medijci, Perzijanci i još mnogi drugi. Sumerani su već u 3. tisućljeću prije n. e. došli pod vlast sjevernih susjeda Akađana, da bi ponovo stekli slobodu, pa je opet izgubili. S vremenom će taj narod izumrijeti, ali je sumerski jezik ostao do duboko u 1. tisućljeću prije n. e., naziv sumeranin dugo će označavati učena čovjeka, a klinasto će pismo tisućljeća prije n. e. biti pismo ovih prostora.

Sumer je bio poticajan u *urbanizaciji ovih prostora* i dao im brojne kulturne elemente. Ne samo na području tzv. plodnog polumjeseca uz Eufrat i Tigris, gdje će rast! gradovi poput Kiša, Marija, Ašura, Ninive, Kerkemiša, pa Babilona, nego i u Maloj Aziji gdje mi Hetiti izgradili svoju prijestolnicu Hatuša (Bogazköy), a i dalje prema zapadu gdje je veliko značenje stekla Troja, zatim u Siriji, gdje su se razvila snažna trgovačka središta poput Ugarita, Biblosa, Kadeša i, južnije, Tira, Sidona, Jeruzalema i brojna druga.

Dok je Elam na istoku dugo ostao po strani pa su se i Elamci dugo etnički održali, Sumersko je područje zarana bilo izloženo *upadima naroda sa sjevera i zapada*, semita, indo-iranaca i drugih skupina,¹ što je imalo za posljedicu ne samo osvajanje Sumera i izumiranje toga naroda nego i čestu smjenu država, mnogo ratova i osvajanja.¹ Najprije su to učinili Semiti iz Akada, čiji je vladar Sargon u 24. st. prije n. e. osnovao veliku državu od Perzijskog zaljeva do jezera Van na sjeveru i sirijske obale na zapadu. S vremenom su oni civilizacijskoj podlozi Sumerana pridodali i elemente svoje kulture, u prvom redu vjere, pa će kasnije grad Babilon postati kulturnim središtem Mezopotamije. U 18. st. prije n. e. upadaju u te prostore i Indoevropljani, od kojih su najpoznatiji Kasiti. Na sjeveru su i Asirci osnovali svoju državu i trgujući po Maloj Aziji ondje postavljali temelje brojnih gradova. Nakon njih su veliku državu stvorili Hurijci i povelili borbu za prevlast u tom području. U središnjem području Male Azije dominantan su položaj stekli Hetiti, narod koji je ljubomorno čuvao tajnu proizvodnje željeza na kojoj se temeljila moć njihove države. Oni su se zatim borili politički s Egiptom oko prevlasti u Prednjoj Aziji, pa tako u 2. tisućljeću prije n. e.

¹ Brojevima crvene boje upozorava se na tekstove koji se nalaze u *Prilozima* na kraju obrade svakog razdoblja a sadrže neke najznačajnije izvorne dokumente.

počinje ovdje i kulturni utjecaj Egipta.

No brojni su gradovi tog prostora u to vrijeme postojali kao samostalne države. Kulturno je u 2. tisućljeću prije n. e. od svih najzanimljiviji Ugarit, koji je bio veliko trgovačko i kulturno posredničko središte. Njegov se bogati arhiv s napisima na akadskom, hetitskom i hurijском jeziku sačuvao, a tu nalazimo i prve dokaze o nastajanju alfabetskog pisma. S propašću Krete početkom druge polovice 2. tisućljeća prije n. e. poraslo je značenje feničkih gradova. Oni postaju trgovačkim gospodarima Sredozemlja, osnivaju po njemu svoje gradove-kolonije i prenose civilizacijska dostignuća. Feničani su uz to poznati po alfabetskom pismu, koje će preko Grka i Rimljana doći i do nas.

U ovom kotlu naroda (kako nazivaju prostor Prednje Azije) koji su osnivali države, vodili ratove, osvajali, preseljavali jedni druge, rušili gradove (Babilon je primjerice bio nekoliko puta rušen i ponovo građen), nametali političku vlast, vjeru, jezik ili bili pokoreni, asimilirani ili uništeni, bilo je i slučajeva ugovora među državama o prijateljstvu kako bi se omogućio miran, život i gospodarski razvoj, što su ih među sobom sklopile velike države i mali gradovi-državice;

Na prijelazu iz 2. u 1. tisućljeće prije n. e., vodeći borbe s gradovima-državama u Palestini i južnoj Siriji, tamo će osnovati državu i jedan narod koji je u povijesti poznat po vjeri što će biti podlogom dvjema kasnijim svjetskim vjerama — kršćanstvu i islamu; bili su to Židovi. Sličan nomadski semitski narod bili su Aramejci (Sirijci), koji su lutali prostorima Mezopotamije i Sirije i osnivali tamo svoje kneževine, pa državu, a u 1. tisućljeću prije n. e. njihov je jezik poslao općim govornim i književnim jezikom Prednje Azije.

Kao okrutni ratnici iz tih su prostora najpoznatiji Asirci, koji su rano ušli u povijest i potpali pod sumersko-babilonski kulturni utjecaj, rano izgradili svoju državu, a u 2. su tisućljeću prije n. e. ne samo trgovali nego su već postali i politička sila. Ipak njihova su osvajanja najuspješnija u prvoj polovici 1. tisućljeća prije n. e. Ali su poznati i po monumentalnim građevinama i po Asurbanipalovoj biblioteci, ostaci koje su dragocjen izvor poznavanju starog Bliskog istoka.

Njih će na ovim prostorima smijeniti Perzijanci, koji će u drugoj polovici 6. st. prije n. e. stvoriti do tada najveće carstvo, od Male Azije i Egipta do Inda na istoku. Perzijanci su arijevci i ušli su u povijest po vrlo organiziranoj upravi i snošljivosti prema pokorenim narodima, a poznatom će ostati i njihova vjera, mazdaizam, reformatorom koje je bio Zaratustra.

Perzija je htjela svoj utjecaj proširiti ne samo prema istoku nego i prema zapadu, ali se u tom htijenju sukobila s jednim evropskim narodom, s Grcima. Svi njeni pokušaji u 5. st. prije n. e. da slomi Grke propali su, a Aleksandar Makedonski će u drugoj polovici 4. st. prije n. e. prostore Prednje Azije i sve dalje do Inda podvrći svojoj vlasti, te će nastupiti razdoblje helenizma i u kulturi tih prostora. Sam je Aleksandar, diveći se Perzijancima, htio stopiti grčku i perzijsku kulturu. Grci će stoljećima imati značajnu i kulturnu i političku ulogu u prostorima koje je osvojio Aleksandar. Kasnije se Perzija opet bila obnovila, ali je na velikom dijelu nekadašnje Aleksandrove države Grčku zamijenio Rim.

Narodi su u tom prostoru uzajamno kulturno utjecali pa su vidljive sličnosti, ali su mnogi održavali i svoju vjeru, jezik i običaje i unosili ponešto svoje u umjetnost i upravu. A živjele su ovdje brojne etničke skupine, mnogima ni ime ne znamo. Čak u prvim stoljećima uprave Bizanta samo je na području Male Azije živjelo još oko osamdesetak etničkih skupina.

DOLINA NILA. Drugo civilizacijsko središte nastalo je *na području današnjeg Egipta uz rijeku Nil*. Tu se pod utjecajem iz Prednje Azije počeo razvijati neolitik u 5. tisućljeću prije n. e. u Donjem Egiptu, u delti Nila (Merimde i uz fajumsku oazu), a nešto kasnije i u Gornjem Egiptu (El Badari i Naqada). Kultura Naqade će se razvijati i širiti, pa će se u Gornjem Egiptu prije stvoriti država čiji će vladari ujediniti Gornji i Donji Egipat krajem 4. tisućljeća prije n. e. (Narmer ili Nemes) — ali će naslov »vladar Gornjeg i Donjeg Egipta« ostati u staroegipatskih vladara sve do kraja novog carstva, i obilježen dvojnim krunskim simbolima. Početkom 3. tisućljeća prije n. e. Egipćani će se već služiti pismom.

Temelji staroegipatskoj kulturi stvoreni su već u preddinastičkom i ranom dinastičkom razdoblju. Politička povijest u znaku je triju kraljevstava, trideset što domaćih što stranih dinastija, povremenih unutrašnjih sukoba i borbi, osvajanja, ali i okupacija (Hiksa, Hetita, Asiraca, Perzijanaca), da bi 332. god. prije n. e. stari Egipat postao jedna od helenističkih provincija. Ipak rano kulturno oblikovan, s materijalnim bogatstvom što ga je omogućavao Nil i s teokratskom političkom organizacijom, Egipat nije doživio bitne promjene u svojoj tritisućljetnoj povijesti. Kultura mu traje do 3. st. n. e., da bi potpuno ugasla u 6. st., kad je bizantijski car Justinijan 535. god. zatvorio posljednji staroegipatski hram, hram božice Izide u Fileu, kipove poranio u Carigrad, zatvorio Izidine svećenike, a hram pretvorio u kršćansku crkvu. Bili su ti svećenici vjerojatno posljednji znalci staroegipatskog pisma, nakon toga kao da je pao mrak na tu kulturu.

Ostaci starih Egipćana su današnji Kopti u Egiptu, ali njihov jezik, koji je do 17. st. bio jezik književnosti i liturgije, znatno se već razlikovao od staroegipatskog. Egiptolozi kažu da je razlika veća nego između francuskog i latinskog. Istina je da su u dodir sa starim Egiptom rano došli Grci, a kasnije i Rimljani, pa su neki kao Herodot, Strabon, Diodor, Jamblih ostavili spomen o toj kulturi, ali je najbolje djelo, djelo staroegipatskog svećenika Manethona, propalo.

Tek 1822. god. Francuz J. F. Champollion uspio je odgonetnuti staroegipatske hijeroglifne i od tada počinje ponovno proučavanje te kulture. Ne samo što je zbog spomenutoga bio pao mrak na tu kulturu, nego se dugo držalo da je ona ostala bez utjecaja na kasnije kulturne tokove, za razliku od prednjoazijskih, pa i dalekoazijskih ranih civilizacija. No nije posve tako, jer ona je imala utjecaja i u Prednjoj Aziji, i u Grčkoj, i u Rimu, a u najnovije doba otkrilo se da je ona naročito utjecala na južnije prostore. Iako pod mnogim poticajima iz Prednje Azije, staroegipatska kultura bila je osebujna, oblikovana na tlu Afrike ona će i utjecati na kulture toga kontinenta.

Vrlo rano, vjerojatno još u preddinastičko doba, iako prvi spomeni o tome datiraju iz 24. st. prije n. e., Egipat uspostavlja trgovačke veze s unutrašnjošću Afrike, odakle nije samo dobivao zlato, slonovu kost, kožu, građevno drvo i crne sluge nego je širio i kulturni utjecaj. Vrlo rano počinje i politički utjecati prema jugu, najprije u Nubiji, da bi zatim južnije u današnjem Sudanu Kušiti došli pod jak kulturni utjecaj Egipta. U 2. tisućljeću prije n. e. bit će Kerna kod trećeg katarakta egipatska tvrđava i sudanska prijestolnica, a početkom 1. tisućljeća prije n. e. u Napati kraj četvrtog katarakta pojavila se neovisna, ali egipcijanizirana kušitska kraljevska dinastija, koja je u 8. st. prije n. e. dala i XXV egipatsku dinastiju. Kušitska će država postojati sve do 4. st. n. e.

Upravo kad Egipat počinje politički slabiti, tj. od početka 1. tisućljeća prije n. e., počinje politički jačati južniji prostor egipatske kulture; propadanje Egipta i gašenje njegove kulture, kako je dosada gledano sa sjevera, značilo je zapravo širenje te kulture prema jugu, prema »crnoj Africi«. Do kraja svoje vladavine Kušiti su proširili vlast do današnjeg Kartuma i u državi je već prevladavalo crno stanovništvo. Kušiti su naučili od Asiraca taliti željeznu rudu, da bi nedugo zatim njihova nova prijestolnica Meroe postala, kako arheolozi kažu, »Birminghamom srednje Afrike«. Oni su opskrbili željezom područje srednje Afrike, što je tamo izazvalo značajne kulturne promjene. U vrijeme vlasti Ptolomejevića u Egiptu je sjajno doba te države.

Od 1. st. n. e. Meroe počinje propadati jer u blizini, u sjevernoj Etiopiji, semitski doseljenici s Arapskog poluotoka osnivaju vrlo snažno trgovačko kraljevstvo Aksum. U 4. st. aksumski vladari ruše Meroe i prihvaćaju kršćanstvo. (Neki afrikanisti smatraju da se kušitsko stanovništvo iselilo prema zapadu i da činjenice upućuju na to da su upravo oni potakli osnivanje srednjovjekovnih država u srednjoj Africi.)

INDIJA. Treće civilizacijsko središte razvilo se u dolini Inda. I ovdje će se na bogatim neolitskim temeljima razviti civilizacija koja je u drugoj polovici 3. tisućljeća prije n. e. bila u punom cvatu, *civilizacija nazivana indskom* po rijeci Indu, ili po dva velika gradska središta: Harappe i Mohendžo-Daro. Po prostranstvu ona je u to vrijeme najveća i za to vrijeme iznenađujuće urbanizacije. Na žalost, pismena indskih pečata još nisu odgonetnuta pa je duhovni život te kulture ovit tamom, iako se iz nekih materijalnih ostataka može pretpostaviti da hinduizam ima u njoj svoje

korijene. Materijalni nalazi pokazuju nam da su pripadnici te kulture bili u trgovačkom dodiru sa Sumerom. Tajanstven je i prestanak te civilizacije u prvoj polovici 2. tisućljeća prije n. e., te se može samo nagađati o uzrocima — prirodna »istrošenost« kulture ili najezda arijevacu.

No nije tama samo oko prve civilizacije na tlu Indije nego postoje velike teškoće i u datiranju kasnijih događaja, jer sustavno historiografsko praćenje događaja počinje u Indiji tek s dolaskom islamaca u 11. st. n. e., a samo nešto ranije od budista na Cejlonu. Razlog su tome drugi odnos Indijaca prema vremenu i ukorijenjenost usmene predaje. *Arijevci* su došli u Indiju u područje Petorječja (Pendžab) vjerojatno u više valova, negdje između 1750. i 1250. prije n. e., kako vidimo iz Veda, u plemenskim skupinama i s antropomorfnom vjerom. Od 10. do 8. st. prije n. e. počinje njihovo pomicanje prema istoku niz Ganges do Bengalskog zaljeva, kad počinje i obnova gradskog života i stvaranje država u Indiji. Dodiri s prijašnjim tamošnjim stanovništvom uvjetovat će napuštanje stare arijevske vjere i u razdoblju brahmanizma od 8. do 6. st. prije n. e. utemeljenje novog svjetonazora, koji je u osnovici svih kasnijih vjera. A to je i vrijeme stvaranja oštrih klasnih razlika s elementima što će kasnije postati podlogom kastinskom sustavu. Tu su zapravo prvi znani nam počeci hinduizma.

Na prijelazu 6. u 5. st. prije n. e. žive Buda i Mahavira, utemeljitelji dviju poznatih indijskih vjera — budizma i džainizma. U to vrijeme izrasta u srednjem toku Gangesa snažna država Magada, a u sjevernoj Indiji niču i gradovi s bogatim gradskim životom, kao što su Taksila u Pendžabu i Pataliputra na donjem Gangesu. Krajem 6. st. prije n. e. upadaju u Indiju Perzijanci, što je imalo utjecaja na tadašnji politički i kulturni život; a bilo je kulturnog utjecaja iz Perzije i prije. U drugoj polovici 4. st. prije n. e. dopro je do Indije i Aleksandar Makedonski, što je označilo i početak određenog grčkog utjecaja. Krajem istog stoljeća dolazi do ujedinjavanja sjeverne Indije, a vladar Ašoka u 3. st. prije n. e. proširio je vlast i na Dekan — od tada počinje jači kulturni utjecaj sjevera prema jugu Indije. Zatim su Grci osnivali države na sjeverozapadu Indije, pa su nakon toga upadali Saki (Skiti), pa Kušani; ali su države stvarali i domaći vladari i Indijom se širio duh brahmanizma (hinduizma) s elementima kastinskog društvenog ustroja i drugim odlikama indijske kulture. Pri kraju našeg razdoblja jedna je moćna indijska dinastija (Gupta) ponovo ujedinila velike prostore zemlje, privredno i duhovno oživjela Indiju. To je i vrijeme čuvenog Kalidase, zlatno doba indijske književnosti i umjetnosti.

Indijska kultura širila se i izvan Indije — na Indokinu i prema Himalaji, a budistička vjera u Kinu i Japan.

JUŽNA EVROPA. Prva civilizacija na tlu Evrope pojavila se *na otoku Kreti* među bliskoistočnim doseljenicima, ali i pod utjecajem Egipta. Naziva se kretskom ili minojskom (po legendarnom Minotauru), ali se ona zajedno s mikenskom, kojoj je starija suvremenica, naziva i kretsko-mikenskom. Položaj Krete u Sredozemnom moru kao stjecištu pomorskih trgovačkih putova civiliziranog juga (Egipta) i istoka (Prednje Azije), te sjevera s razvijenim neolitikom bit će presudan što se ovdje rano razvila civilizacija, već u drugoj polovici 3. tisućljeća prije n. e.

Srednje razdoblje te civilizacije traje od početka 20. do početka 16. st. prije n. e. kad se na veliko proizvodi bronca, obogaćuje tehnologija, stanovništvo gušće nastanjuje, kad iz grada kao središta počinje politička uprava s vjerskim autoritetom, kad država uređuje i nadzire privredni život, kad se grade prometnice i uvode kola, te jače razvija pomorska trgovina, uvodi pismo ponajprije radi trgovine i uprave — (najprije hijeroglifi na pečatima a zatim i linearno) — pismo pisano na glinenim pločicama. Ta je civilizacija u zenitu od 1600. do 1400. prije n. e. Tada se gradi i sjajna vladarska palača u Knososu, koja još odolijeva vremenu, tada je i njena umjetnost u procvatu. Oko 1400. prije n. e. kretsku državu ruše Mikenjani.

Iako pod utjecajem Egipta i Prednje Azije, ta je kultura osebujna, što je vidljivo iz njene naturalističke umjetnosti, osebujne vjere, prva je pomorska civilizacija, a nije ni vojna sila ni svećenička despotija.

Na evropskom kopnu, u Grčkoj, na Peloponezu, razvija se u to vrijeme i **Mikena**, čiji će

utjecaj jačati posebice nakon što je srušila prevlast Krete. Val doseljenika koji je u 12. st. prije n. e. izazvao poremećaje na Bliskom istoku (srušio Hetite i označio političko propadanje Egipta) zahvatio je i Grčku. Najezdom Dorana u to vrijeme Grčka će za tri stotine godina pasti u mrak, s tek nešto života u Atici. Od 8. st. prije n. e. počinje obnova, pa procvat, u kojem će nekoliko stoljeća Grčka s Fenikijom, a onda sama, gospodariti Sredozemljem, osnivajući po njemu svoje kolonije. U 5. su stoljeću prije n. e. Grci zaustavili Perzijance u prodoru prema Zapadu, a u 4. st. prije n. e. proširio je helenizirani Aleksandar Makedonski grčku kulturu do Inda.

No i zapadnije, na Apeninskom poluotoku postojala je već civilizacija **Etruščana** — naroda kome se ne zna porijeklo niti su odgonetnuti zapisi što ih je pisao. Iz više gradova između Ebra i Tibera širili su Etruščani vlast do Poa na sjeveru i Kampanje na jugu, a kulturni utjecaj još i dalje — kao vješti trgovci i obrtnici, narod bogat umjetninama i živim gradskim životom.

Presudno su kulturno utjecali Etruščani na **Rim**. Bijahu na njegovu mjestu ranije latinska naselja što ih Etruščani učiniše gradom, izgradivši i čuveni forum. Kad se Rim 509. god. prije n. e. pod Tarkvinijem osamostalio, bit će to sudbonosno za Etruščane — iako neće odmah nestati, održat će se polako slabeći sve do početka nove ere. Od grada republike 509. god. prije n. e. Rim je do n. e. pretvorio Sredozemlje u rimsko jezero.

Rimsku povijest obično dijele u tri razdoblja — doba kraljeva (do 509. god. prije n. e.), doba republike (od 509. do 31. god. prije n. e.) i doba carstva (od 31. god. prije n. e. do pada grada Rima 476. god.). To tisućgodišnje razdoblje bogato je političkim i socijalnim događajima — pa će i kasnije ti događaji zanimati povjesničare i mnoge teoretičare. Razdoblje od 7. do druge polovice 4. st. prije n. e. u znaku je borbe patricija i plebejaca, da bi tada davanjem političkih prava plebejcima bio uspostavljen relativni socijalni mir i otpočeo bogatiji gospodarski život; ali Rim se od tada odao ratovanju kao prvorazrednom cilju. Do sredine 3. st. prije n. e. Rim je zavladao Apeninskim poluotokom, a zatim se dao na osvajanje sredozemnih zemalja, najprije ratujući s tadašnjim gospodarom zapadnog Sredozemlja Kartagom (264-146. god. prije n. e.), a zatim i s drugim državama i narodima.

Do kraja republike (31. god. prije n. e.) pod vlast Rima potpale su Mala Azija, Sirija, Egipat, današnji Tunis (Afrika), Španjolska, Galija do Rajne, Recija, Norik, Panonija, Ilirija, Makedonija i Grčka. Ta su područja postala provincije kojima se upravljalo iz Rima.²

Dogodile su se u tom razdoblju i velike gospodarske i socijalne promjene — s jedne strane velika bogatstva stečena u ratovima, velik priliv bogatstva u Rim iz provincija, velik porast broja robova, gospodarski rast, a s druge strane, s odlaskom u ratove, smanjilo se rimsko seljaštvo, porasla je moć zemljišne aristokracije, a pojavio se i sloj novčarskih i poduzetničkih bogataša. Propadanje seljaštva, velik broj robova i njihovi ustanci, međusobne borbe stare i nove aristokracije, ustanci naroda u golemim pokorenim područjima, ugroženost granica od drugih država i naroda — sve je to zahtijevalo socijalne i političke promjene. Na tome rade najprije (u drugoj polovici 2. st. prije n. e.) braća Grakho (Tiberije i Gaj) kao zastupnici nižih slojeva (stranke populara) protiv robovlasničke aristokracije (optimata), nastavlja Gaj Marije (kraj 2. st. prije n. e.), koji je posredno preko reorganizacije vojske pokušao riješiti pitanje bezemljaša stvarajući profesionalnu vojsku — dajući vojnicima zemljišne posjede, čime je ojačao ulogu vojske i vojnih zapovjednika u rimskoj državi, ali se zamjerio svemoćnom senatu.

Rimske republikanske institucije s dotadašnjim klasnim sastavom i ingerencijama nisu mogle više biti djelotvorne, put je vodio svemoćnoj ulozi vojnih zapovjednika. Iz prvog poznatijeg takvog pokušaja, iz trijumvirata Cezara, Pompeja i Krasa, nameće se za kratko Cezar, no iz drugoga (Oktavijan, Antonije i Lepid) pobjednikom postaje Oktavijan (August), koji uvodi carsku (imperijalnu) vlast. Za dva stoljeća u osnovi vojne diktature rimski robovlasnički poredak je relativno čvrst, pa iako se ratovi i dalje vode, u državi vlada relativan mir (Pax Romana). Načelo podijeli pa vladaj nije posve zaboravljeno, ali su proširena prava provincija, čime se ujedno širila i romanizacija, počeo je oživljavati gospodarski život u njima i sve veći je utjecaj ljudi iz provincija u vojsci.

Početak 2. st. prestaju rimska osvajanja da bi krajem istog stoljeća otpočele pojačane borbe s narodima što upadaju u carstvo. Počinje naglo slabiti rimska privreda, i poljoprivreda i obrtnička proizvodnja, u prvom redu zbog slabijeg priliva robova, (dolazi i do socijalnih promjena uvođenjem kolonata), a istodobno je država zbog ratova (vojske) i narasle birokracije zahtijevala veće izdatke. Krizno političko i gospodarsko stanje pokušava se riješiti još većim autoritetom vladara, tako se Dioklecijan (284-305. god.) proglašava »gospodarom i bogom« i uvodi promjene (upravne, novčane i o nasljednosti zanimanja). S njim počinje razdoblje dominata, vlasti »bogo-cara«, razdoblje kasnog rimskog carstva, zapravo njegove propasti. Nasljeđuje ga Konstantin, koji će sagraditi na mjestu grčkog Bizanta novo državno središte Novi Rim, Konstantinopol, i priznati kršćanstvo kao ravnopravnu vjeru.³

Sva dalja rimska povijest zapravo je agonija: borbe s narodima što upadaju u carstvo, ustanci robova i kolona, borbe generala za vlast i opće rasulo. Iako je već Dioklecijan uveo upravnu podjelu carstva, uobičajilo se da se od 395. god., kad je car Teodozije podijelio vlast u državi dvojici sinova, uzima kao vremenska granica uspostavljanja dvaju carstava, Istočnog i Zapadnog. Godina 476., kada je uklonjen posljednji vladar zapadnog dijela, uzima se za granicu prestanka Zapadnog Rimskog Carstva.

Političko je središte ostalo na istoku u Konstantinopolu, grad Rim postat će međutim vjersko središte. Grčka i rimska kultura tako neće posve propasti jer će je ta dva središta kasnije širiti u svojim područjima. Već u vremenu prije 500. god. »barbarski« vladari koji su rušili Rimsko Carstvo počinju primati kršćanstvo. Prvi značajniji vladar koji je prešao na kršćanstvo bio je franački vladar Klovis iz Merovinske dinastije u drugoj polovici 5. st. Kasnije će to učiniti i drugi. Rim je u zapadnoj Evropi politički propao, ali se njegova kultura (kao i kultura Grčke) nije izgubila.

KINA. Peto civilizacijsko središte pojavilo se na dalekom istoku, u srednjem toku Žute rijeke (Huang He), u Henanu, odakle se poput kapi ulja na papiru širilo do prostora današnje Kine i preko njenih granica u Koreju, Japan i djelomice Indokinu. Kao i drugdje, i ovdje se civilizacija razvila na bogatim neolitskim temeljima. U 14. st. prije n. e. susrećemo tamo pismo, a još prije toga gradski život i očite znakove državne zajednice. Za prve povijesne dinastije Shang, koja vlada do 1111. god. prije n. e., oblikovani su temelji kineske civilizacije, kulture koja će pretopiti sve one na koje se širila i sve koji su u Kinu upadali.

SREDNJA I JUŽNA AMERIKA. Šesto civilizacijsko područje bit će Amerika s dva središta, s jednim u Srednjoj i s drugim u Južnoj Americi.

Do 3. tisućljeća prije n. e. neolitik je prevladao na svim područjima **Srednje Amerike**, a krajem 2. tisućljeća prije n. e. već se javlja i prva civilizacija tog područja, olmečka, koja se drži i matičnom. Razvija se u predjelu današnje meksičke države Vera Kruz, gdje se još nalaze ostaci središta La Venta. Ta je kultura poznata po monumentalnim kipovima i likom boga-jaguara, koji će biti vjerskim simbolom mnogih kasnijih američkih kultura. Prije kraja 1. tisućljeća prije n. e., kad se gasi olmečka kultura, nalazimo u Srednjoj Americi kod današnjeg grada Mexika Teotihuacan, grad s hramovima, tržnicama, stambenim četvrtima — očito vjersko, političko i trgovačko središte šireg područja. Zatim polako niču i gradovi drugih indijanskih naroda, koji su već nastavali ove krajeve ili dolazili u njih (Zapoteci, Miksteci, Tolteci i drugi), sve do Paname, s bogatim trgovačkim vezama.

Usporedo s Teotihuacanom južnije od postojbine Olmeka na Yucatanu, u Gvatemali i Hondurasu, razvila se, civilizacijski gledano, najsajjnija kultura pretkolumbovske Amerike — kultura Maja. Maja su gradili impozantne hramove, došli već do iznenađujućih spoznaja i posjedovali velika tehnička znanja, a jedini su se koristili pismom. Još uvijek snažno djeluju ostaci njihovih gradova iz razdoblja do 6. st. n. e., kao što su Copan ili Tikal.

Drugo civilizacijsko središte pretkolumbovske Amerike nastalo je na području današnjeg Perua i oko jezera Titicaca u Bolivijskom dijelu **Južne Amerike**. Ovdje su se civilizacijski oblici

počeli javljati tisuću godina kasnije nego u Srednjoj Americi, jer se i neolitik ovdje kasnije razvio. Kao što se olmečka kultura drži matičnom za Srednju Ameriku, tako se Chavin kultura drži matičnom za ovo područje. Najstarije središte te kulture bio je Chavin de Húantar. Ostaci te kulture su velike građevine i bogate umjetničke izrađevine od zlata. Krajem 1. tisućljeća prije n. e. počinju se pod utjecajem Chavina oblikovati brojne lokalne kulture u priobalnom području današnjeg Perua, a isto tako civilizacijski utjecaj doprijet će i u visinska područja. U prvoj polovici 1. tisućljeća n. e. imamo tu procvat kultura kao što su Mohika, Nazca, Paracas i Tiahuanako, od kojih su sačuvani ostaci brojnih spomenika — vjerska i gradska središta, umjetnost, tkanine, oruđa itd.

Možda su se već u tom razdoblju počela stvarati gradska središta i veće političke zajednice i u Kolumbiji, iako je njihovo datiranje nešto kasnije.

(Bilo da je riječ o neolitiku bilo o prvim civilizacijama pretkolumbovske Amerike, ostaje neobjašnjeno pitanje o mogućem dodiru sa Starim svijetom, odakle je možda došao i poticaj, iako gotovo svi istraživači smatraju da su se kulturni tokovi razvijali ovdje samostalno. Pitanje razvoja kulture u pretkolumbovsjoj Americi ostaje zbog toga temeljno za teoriju o razvoju kulture uopće.)

Već u ovom prvom civilizacijskom razdoblju, razdoblju antike, mnogi prostori i narodi na različite su načine dolazili u dodire i uzajamno kulturno utjecali. U vrijeme Rima, u prvim stoljećima n. e., trgovinom je bio povezan Stari svijet od Španjolske i sjeverne Afrike do Kine i Japana. A još prije tog vremena odvijala se živa trgovina i u Americi, među gradovima Srednje, a i među narodima Južne Amerike. Narodi koje smo spomenuli, a i mnogi koje nismo, ušli su u civilizacijski krug. Mnogi su od njih nestali kao narodi. Drugi će narodi u civilizacijski krug ući kasnije — (a naravno još i danas ima područja, plemena i naroda koji žive u neolitiku, pa čak i u mezolitiku). Mnoge su se antičke kulture ugasile, ali će pojedine, kao kineska i indijska, trajati do danas, a neke će udariti temelje kasnijim kulturnim tokovima, kao što je npr. Grčka Evropi. Gledajući u cjelini, antičke civilizacije postavile su temelje civilizacijskom razdoblju povijesti.

SUMERSKA CIVILIZACIJA

Prva civilizacija u povijesti, koja je bila i poticaj za pojavu drugih u Starom svijetu doživjet će sudbinu da će mnogo stoljeća biti zaboravljena, a njeni materijalni ostaci pijeskom pokriveni. Iako je, počevši od 12. stoljeća, bilo evropskih putnika koji su govorili o ostacima davnih građevina između Eufrata i Tigrisa, tek 1849. god. počinje ponovno otkrivanje te kulture, kad engleski istraživač W. K. Loftus pronalazi ostatke Uruka (Warke, u *Bibliji* zvanog Ereh). Od tada do danas brojne će grupe istraživača iz raznih zemalja otkrivati ostatke te civilizacije. Ali da bismo mogli više znati o toj civilizaciji, nije bilo dovoljno otkrivati samo materijalne ostatke nego je valjalo znati pročitati i brojne zapise na glinenim pločicama. A to nije bilo lako. Dugo i mukotrpno valjalo je na tome raditi. Zahvaljujući činjenici da se u tim dijelovima svijeta našlo istovjetnih zapisa na više pisama i jezika, i te je prepreke nestalo. Njemački paleograf G. F. Grotefend učinio je 1802. god. prvi presudni korak u očitavanju klinastog pisma, što će pomoći drugima da idu dalje i da na kraju uzmognu čitati i zapise starih Sumerana. Dugo se međutim držalo da je riječ o kulturi Babilonaca jer je Biblija spominjala Ur Kaldejski. Tek 1869. god. francuski jezikoslovac Jules Oppert izjavljuje da tablice nađene u mnogim dijelovima južnog Međuriječja (Mezopotamije kako su Grci nazvali to područje) nisu pisane jezikom Babilonaca nego Sumerana.

Spomenuli smo da se još ne zna kada su i otkuda su oni došli u Međuriječje pa ni tko su Sumerani, narod koji se od okolnih naroda razlikovao i jezično i kulturno i koji je sebe nazivao »crnoglavci«. A teško je pratiti i kasniju njihovu povijest bez obzira na obilje pisanih ostataka, ne samo zato što drugačije gledahu na povijest i zbivanja nego i zato što Sumerani, kao i mnogi stari narodi, nisu poput kršćana ili islamaca uzeli neki događaj od kojega bi ujednačeno računali vrijeme. Sumerolozi se zato više nego oni što proučavaju druge kulture moraju služiti različitim izvorima i usporedbama kako bi utvrdili slijed događaja sumerske povijesti.

Civilizaciju počinju oblikovati u drugoj polovici 4. tisućljeća prije n. e. U prvom razdoblju, zvanom razdoblje Uruka — kraj 4. i početak 3. tisućljeća prije n. e. — imamo već politički i gospodarski procvat gradova-država, monumentalno graditeljstvo, procvat obrta, bilježenje, ovladavanje umijećem gradnje kanala i vidan razvoj poljoprivrede, te već razgranatu trgovinu. Slijedi razdoblje Džamdat Nasr — prema nekim sumerolozima od 2800. do 2600. prije n. e. — značajno po proizvodnji bronce, po širenju Sumerana prema sjeveru, pojavi novih gradova-država, produbljanju društvenih razlika i povećanju sumerskog panteona. To razdoblje prekida prodor semita u Sumer, ali će oni biti asimilirani. Zatim je vladar Kiša Mesilim bio vjerojatni ujedinitelj cijelog Sumera.

Sredinom 3. tisućljeća prije n. e. nastupa I urska dinastija. U to vrijeme trgovački procvat doživljava Lagaš. Jedan od njegovih vladara (Lugalzaggesi) uzeo je naslov »kralj kraljeva«, pokušao oružjem ujediniti Sumer u opasnosti od brojnih naroda što su na granicama čekali upasti — Akađani, Gutejci, Elamiti, narod zvan Avan i drugi. On je i proširio državu od Perzijskog zaljeva do obala Sirije. Ali za kratko, jer ga oko 2350. god. prije n. e. uklanja Akađanin Sargon, koji će prijestolnicom učiniti Akad (grad po kome je i semitski narod tog područja dobio ime — Akađani). Iako su Akađani vladali slijedeće dvije stotine godina, do bitnih kulturnih promjena nije došlo jer su Akađani odavno bili pod jakim kulturnim utjecajem Sumera.

Akađane su zamijenili Gutejci, narod koji su Sumerani zvali »gorski zmaj«. Pri upadu su Gutejci rušili nemilosrdno — tako su grad Akad do temelja razorili pa mu se ni do danas nije našlo traga. Ali i tome usprkos Sumerani su se radovali osveti nad Akađanima. Gutejci su vladali Sumerom oko stotinu godina i za to vrijeme bili potpuno asimilirani i nestali kao narod. Njihovu vlast srušio je ensi Uruka Utuhengal.

Nastupa razdoblje »Sumerske renesanse« — obnova prošlog u zanosu rodoljublja. Dolazi do obnove gradova-država, oblika uprave koji nije bio sasvim nestao ni za vladavine Akađana i Gutejaca. Ali mnogo se toga izmijenilo u Sumeru — stvorene su velike društvene razlike, javljaju se pobune, granice uznemiruju Amorićani (Martu), a Sumer se i etnički iz temelja već izmijenio — Sumerani su sada u njemu činili manjinu, akadski je bio jezik svakodnevice, a posljednji vladari III urske dinastije imaju semitska imena; pa bez obzira na razvoj trgovine i obrta, na procvat umjetnosti, književnosti, graditeljstva, obnovu tradicije, pa čak i pokušaje posljednjih vladara s promjenama u vojsci i upravi — kraj se nije mogao izbjeći. U općem rasulu pred najezdom Amorićana 1955. god. prije n. e. pada Ur; a posljednji sumerski vladar Ibbisin bježi u Elam, gdje traži utočište.

Nestaje običaja i životnih navika Sumerana, ali ne umire i sumerska civilizacija, pisari na dvorovima kasnijih vladara tog područja, u svetištima, učilištima skupljaju djela Sumerana, na sad mrtvom sumerskom jeziku pišu se mitovi, pjesme, pouke, obavlja liturgija (u babilonskim hramovima još za Seleukida). Narodi što će u Međuriječju stvarati države preuzeli su od Sumerana pismo i način brojenja, način gradnje, bogove, znanja o svemiru i zemaljskim pojavama.

GOSPODARSTVO. Sumerska civilizacija oblikovala se na donjim tokovima Eufrata i Tigrisa, odakle će je Sumerani širiti prema sjeveru. Kraj taj bijaše pjeskovit ili močvaran, ali zarana je postao najnapučeniji kraj na Zemlji. Sumerani su ga pretvorili u područje polja, voćnjaka, livada, vrtova, prošarali kanalima koji su služili navodnjavanju i živu prometu te izgradili brojne velike gradove. Razvili su poljoprivredu, stočarstvo i ribolov, ali i obrte i trgovinu — i u svima njima rano će razviti i specijalizaciju. Poljoprivreda je bila temelj gospodarstva, ali sumerski gradovi bijahu nadaleko poznata središta trgovine i obrta.

Rano postojanje priručnika za poljoprivrednike koji su upućivali što, gdje, kada i kako sijati i saditi, što, kad i kako ubirati, kako zemlju obrađivati itd. rječito nam govori o brizi Sumerana za poljoprivredu.⁴ Rano su Sumerani na svojim poljima sijali pšenicu i ječam, u svojim vrtovima sijali

i sadili bob, luk, repu, krastavce, papar, u voćnjacima uzgajali datulje, smokve, lozu, sadili šume, stvarali plantaže lana, a imali su u izobilju trske, koja je mnogo čemu služila, pa pašnjake za ispašu i livade stočne hrane. I stočarstvu su Sumerani posvećivali dosta brige. Uzgajali su goveda, ovce, koze, svinje, magarce i konje, držali su perad; a lovila se dosta i divljač. I tu su razgranali radne specijalnosti; (postojala je dioba npr. na »ljude od ovaca« i »ljude od koza«, a bijahu još i brojni drugi; nadalje, jedni pastiri čuvali su stada ovaca za vunu, drugi za meso, treći za mlijeko — stada od tisuću ovaca što su pripadala hramovima, kralju ili samome čuvaru. Rijeke i kanali obilovali su ribama, kojih poznavahu osamnaest vrsta; a uređivali su i ribnjake.

Poljoprivreda, stočarstvo i ribarstvo bijahu zanimanja stanovnika sela, u gradovima su osim upravljača, učitelja, pisara i drugih djelovali obrtnici i trgovci. Od obrtničkih struka na tablicama se najprije (u razdoblju Uruka) javljaju drvodjelci, zatim kovači, iz prve polovice 3. tisućljeća prije n. e. poznati su još i obrađivači kamena, da bi onda naglo došlo do pojave raznovrsnih obrta — pekara, mesara, majstora obrađivača kamena, tkalaca, zlatara itd., te do razgranate specijalizacije.

U vrijeme III urske dinastije nalazimo u Sumeru već prave radionice, za Ibbisina imamo bar osam velikih koje su radile na načelu gotovo suvremena poduzeća — kao što su radionice klesara, zlatara, draguljara, stolara i tesara, lončara i kovinara, kožara, tkalaca i krojača i brodograditelja. Iz njih su se dobivala oruđa, oružja, ukrasni predmeti, glazbala, pokućstvo itd. Naravno, uz te radionice postojao je još niz radionica hramova, kraljevih i privatnih. Rad je u radionicama bio dobro organiziran; vođen je strogi nadzor. Bile su u Sumeru i brojne radionice za preradu trske, koje zapošljavahu i do 35 ljudi. Zbog važnosti trgovine bila je razvijena i brodogradnja, a gradili su brodove najčešće u veličini od 1¼ do 15 tona nosivosti. Na izradi većeg broda radilo je i do 60 ljudi. Zatim je bila razvijena izrada odjeće od vune i lana. U tkalačkim radionicama radili su robovi i slobodnjaci, muškarci i žene. Tkalačkim poslom pri svetištima znalo je biti zauzeto na stotine žena, a za Ibbisina u kraljevskoj radionici drži se da ih je radilo i do 3 000. A koliko je tek ljudi različita zanimanja radilo u kraljevskim kućama vidimo na primjeru jednog od posljednjih vladara (Šulge) — samo u jednoj od njegove tri kuće radilo je 325 osoba. Na dvorovima susrećemo i glazbenike, frizere, pjevače i druge. Brojni obrtnici radili su i za vojsku. Sumerski obrtnici bijahu na glasu. Sumerani su ih cijenili zbog umijeća i savjesnosti

Od naročite važnosti bila je u Sumeru *trgovina*. Naime, iako je zemlja bila izdašna i stoka brojna, nije bilo ruda ni dobrog građevnog materijala, pa su sumerski trgovci već po osnutku gradova-država počeli putovati s domaćom robom u druge krajeve i svojim obrtnicima donositi sirovine. Najprije putovahu u bliže krajeve, kao Elam, Zagros, Siriju, pa dalje do Afganistana, Armenije i Sredozemlja, a tragove sumerske trgovine nalazimo i u preddinastičkom Egiptu i u ranoj povijesti indske civilizacije. Zarana se razgranala i unutrašnja i vanjska trgovina, što ju je omogućio živ vodeni i kopneni promet. Sredstvo razmjene bijaše u početku žito, pa bakar, a onda srebro i mjed, rjeđe zlato; vrijednost se određivala po težini. Cijene robama, kao i drugdje, uvijek su ovisile o proizvodnji, potražnji i o političkim prilikama. I među sumerskim trgovcima našlo se dakako nečasnih. Postojala su brojna sajmišta na kojima se moglo svega kupiti. Nadzirahu ih redari, a tu su pri ruci bili i pisari za ugovore i bankari za pozajmice. Bankari su davali pretežno kratkoročne zajmove uz veliki dobitak od 20 do 35%. Znajući da to šteti i samoj trgovini, vlast se borila protiv lihvara tako što je sama davala zajmove uz mnogo manji dobitak.

Najvažnija je za Sumer bila vanjska trgovina. Sumerani su u drugim krajevima držali poslovne zastupnike, osnivali trgovačke ispostave i kolonije — pa tako širili i svoj kulturni utjecaj. Da bi olakšali tako razgranatu trgovinu služili su se i kreditnim pismom, prvim oblikom »vrijednosnog papira« u povijesti. Ali nisu samo sumerski trgovci odlazili u druge zemlje nego su i trgovci iz drugih zemalja dolazili u Sumer.⁵ Naime, s vremenom će mnoge države starog Bliskog istoka uvidjeti korist od međunarodne trgovine, pa je samo u vrijeme žestokih ratova slabila trgovina među državama. A zarana veoma razvijena trgovina sumerskih gradova nije mogla zamrijeti ni onda kad bi Sumerani potpali pod tuđinsku vlast. Tako značajno mjesto trgovine u gospodarskom životu dat će Sumeru odliku trgovačke civilizacije, a neki će reći i kapitalističke —

jer nalazimo ne samo novac i tržište, nego i zajmodavce, poduzetnike i najamnike; prvi su dobivali kamate, treći najamninu, a drugi ostvarivali profit. Politički kraj Sumera najslikovitije su prikazivale tržnice sumerskih gradova — za Ibbisina cijene su porasle šezdeset puta.

Središte svekolika života (kako ćemo vidjeti) pa onda i gospodarskog u Sumeru u Sumeru bijaše hram boga grada-države. U krugu hrama bile su staje i obori, tamo su se strigle ovce, bile su tu klaonice, pivnice i pekare, radionice i trgovački arhiv, i skladišta najraznovrsnije robe. Iz jednih su skladišta poljoprivrednici uzimali plugove, motike, tegleću stoku, sjemenje, stočari stoku i stočnu hranu, trgovci donosili, a obrtnici uzimali sirovine; a u druga su skladišta opet svi donosili gotove proizvode.

Hram bijaše i vlasnikom zemljišta. Kasnije su se tek javili vladarski i privatni posjedi. Slobodnjak je mogao doći do zemlje, i to uglavnom do vrtova i voćnjaka, a tek 1 do 1½ h oranica; vladar pak mogao je uzeti velika imanja, stoga će kasnije vladari postati i gospodarski utjecajni. (Zemljoradnici su sa zemlje dobivene na uživanje morali davati porez.

Obrtnici su bili »ljudi hrama« ili »ljudi kralja«, a neki su od njih imali i vlastite radionice. Bili su organizirani u cehove s upravom i poglavarom. Glavar ceha bijaše posrednikom s vlašću pa je davao popis članova i plaćao poreze, a uprava je raspodjeljivala poslove s obzirom na zahtjeve, nadzirala kakvoću izrađevina, ispunjavanje rokova, dobivanje sirovina itd.

U početku su isključivo pravo nad trgovinom imali naravno hramovi, koji su se i brinuli o trgovini i trgovačkim karavanama. Ali zarana je uvedeno načelo materijalne zainteresiranosti, tako da se trgovcima dopuštao udio u poslu — više prodati ili kupiti veći udio. Tako su se trgovci zapravo osamostalili. No da ne bi izgubila nadzor nad trgovinom, vlast (hram i vladar) je zahtijevala pismeno svjedočanstvo o svakom i najmanjem trgovačkom poslu, osvjedočeno od ureda ili onih što su ušli u posao i s njihovim pečatima, i taj bi se zapis pohranio u arhiv lirama. Vlast je nadzirala, ali i poticala trgovinu zbog njene važnosti za državu.

DRUŠTVENA STRUKTURA. *Društvenu raslojenost* nalazimo u Sumeru od početka, a sve veća urbanizacija samo ju je uvećala, tako da je i u gradovima nastupilo veliko raslojavanje s obzirom na zanimanja. Izvan grada živjeli su niži slojevi — zemljoradnici, stočari i ribari, u gradu srednji i viši — obrtnici, trgovci, pisari, učitelji, umjetnici, brojni državni službenici, vojni zapovjednici, svećenici i pripadnici dvora.⁶ Raslojenost je počivala na zanimanju, vlasništvu, snalažljivosti, ali i na rođenju. Pravno gledano, postojale su dvije osnovne grupe — slobodni ljudi i robovi. Slobodnjak je mogao posjedovati kuću, pokretno vlasništvo, u što su se ubrajali i robovi, a mogao je doći i do zemlje. Rob je bio bespravan.

Zemljoradnik je mogao raditi, i uglavnom je radio kao najamnik na imanjima hrama ili dvora; za ove su radili i pastiri, ribari i obrtnici. A kolika je bila najamnina, svjedoči nam jedan dokument iz vremena III urske dinastije, u kojem stoji što su dobivali radnici koji su radili u jednom kraljevskom voćnjaku: jedan je dobivao 30 l ječma mjesečno, tri po 24 l, dva po 20 l, jedan pomoćnik 16 l, a drugi 8 l, dok su istovremeno volovi dobivali dnevno 2,4 l ječma ili boba, magarci 1 l, a ovce 0,5 l. Doduše, mogli su imati komadić zemlje na uživanju, ali od nje su morali davati vlasniku više od ⅓ prihoda. U pogledu najamnine slično je i s obrtnicima, ali su ovi mogli imati i svoje obrte i dobivati zemlju na uživanje na kojoj isu zapošljavali robove. Naravno da je unutar tih slojeva kao i unutar ostalih bilo velikih imovinskih razlika.

Trgovački je posao u Sumeru bio unosan, pa su i trgovci pripadali povlaštenom dijelu društva. Unosan i ugledan bio je i vojnički poziv — jer Sumerane nisu samo pokoravali drugi narodi nego su i oni pokoravali druge, a i borili su se gradovi-države međusobno. U početku su u slučaju rata vojsku činili obrtnici i slobodni stanovnici sela. Nije bilo brojne stalne vojske — samo vojni zapovjednici i vladarska družina, koji su u vrijeme mira znali raditi na javnim radovima. Ali kasnije, po ugledu na Akadane, stvara se jaka vojska najamnika s velikim povlasticama.

Kako je hram imao središnje mjesto u sumerskoj državi, i *svećenici* su u njoj imali istaknuto mjesto. Ipak, škole su otvorile mogućnost i drugima da dođu do utjecaja, naime kako se Sumer

gospodarski razvijao i kako će vladarski dvor s vremenom jačati kao središte života, počeli su škole polaziti i j oni koji nisu namjeravali ići u svećenike nego u *državne službenike* — upravitelje, suce, arhivare itd., pa je tako stvoren i vrlo utjecajan sloj birokracije. Iz škola se regrutirao i manje utjecajan, ali ipak ugledan sloj pisara, jer u Sumeru se sve zapisivalo, a svi nisu išli u škole, čak ni sva djeca bogatih. Istim putem regrutirao se sloj učitelja. Vrh društvene piramide činio je dvor s vladarom na samom vrhu.

Kako je Sumer prva civilizacija u povijesti, pa prema tome i prvo izrazito klasno društvo, pogledajmo kakav je bio *položaj* neslobodnih ljudi — *robova*. Izvor robova bio je rat i kupnja nesumerana; ali su i Sumerani mogli postati robovi padom u dug, npr. otac je u tom slučaju mogao prodati ili ustupiti sina ili kćer, ili muž ženu. Takvi su robovi bih u nešto boljem položaju od nesumerana, a i ropstvo zbog duga bilo je vremenski ograničeno.

Prvi zapisi govore o robovima koji obavljaju različite poslove pri hramovima, a zatim će ih posjedovati i kralj i pojedinci. Sumerani su lakše mogli posjedovati roba nego zemlju jer se rob svrstavao u pokretno vlasništvo. Za akadse dinastije cijena roba nije bila veća od cijene vola ili magarca. Vlasnik je raspolagao robom, ali ga nije smio ubiti jer je uprava onemogućavala samovolju gospodara prema robu uzimajući u obzir korisnost ropskog rada. A isti interes imao je i sam gospodar, pa se rob smatrao članom obitelji. (Valja imati na umu da je otac mogao prodati u ropstvo i sina i kćer.) Tako je rob bio realno u boljem položaju nego što formalno izgleda.

Naravno da život robova u Sumeru nije uvijek bio isti. Na primjer, za lagaškog vladara Gudee bio je mnogo bolji nego inače; doneseni su propisi kojima se i u robu vidio čovjek, pa je za blagdan bio jednak gospodar, mogao je pobjeći od njega ako je ovaj s njim loše postupao, mogao je steći osobni imetak, imati novaca, pa i sebe otkupiti iz ropstva. Poseban status imale su robinje ako su se udale za slobodnjaka ili kao prilježnice rodile djecu.

Valja još upozoriti na *položaj žene*. Iako je u Sumeru vlast u obitelji imao otac, žena je u mnogo čemu bila u ravnopravnom položaju i što se tiče djece i što se tiče raspolaganja imovinom. Da su žene u kući bile štovane, govori nam podatak o ocu koji je prodao sina u ropstvo zato što je »udario majku nogom«. I u javnom životu imale su žene mjesto ne samo kao tkalje nego i kao svećenice, a neke bijahu i vladaricama, kao legendarna Kubaba.

Sumerska civilizacija bila je u mnogo čemu vrijedna divljenja, ali je imala i tamnu stranu — društvenu nejednakost. U *društvenoj piramidi*, gdje je pripadnost sloju određivala sudbinu čovjeka, posve je različit bio život roba i siromaha od života bogata čovjeka. Plač sirotinje, povike na nepravdu, pad u dugove i u ropstvo, protesti potlačenih — svega je toga bilo u Sumeru. O pravdi se prilično govorilo, ali je još više bilo nepravde, pa i što se tiče slobodnih. Najbolje su živjeli oni koji su ubirali plodove tuđeg rada. Relativno ih je bilo malo, a ubirali su mnogo. Nasuprot tome bilo je dosta onih koji su selili tražeći posla i kruha. »Siromah čovjek nema moći« — sumerska je uzrečica. A mnogo je sumerskih uzrečica o siromasima, čak i ironičnih. Dok bogati nose odjeću od vune i lana, siromasi nose od lišća, trave ili trske; dok bogati žive u kućama s brojnim prostorijama, siromašni žive u kolibama od trske i blata. A zanimanja su u Sumeru bila gotovo nasljedna, i u škole su išla djeca bogatijih.

Gledajući samu socijalnu povijest, vidimo da se ona odvija u sve većem bogaćenju i moći hramova, dvora i viših slojeva i u sve lošijem položaju nižih slojeva.⁷ Bilo je doduše popravljča koji su pokušali smanjiti nepravde i potkupljivost utjecajnih, kao Urukagina ili Gudea. Ali vladari koji su došli poslije njih učinili su da se društvo sve više razdvojilo na manjinu bogatih i moćnih i većinu siromašnih i bespomoćnih, što je na kraju bilo jedan od glavnih razloga propasti Sumera.

UPRAVA. Sumerani su poput kasnije Grka živjeli u gradovima-državama. Jedan takav grad-država, Lagaš npr., imao je na početku 24. st. prije n. e. 36 000 žitelja, a za Gudee u 21. st. prije n. e. 216 000. Grad-državu nije činio sam grad, nego i njegova okolica. U samim gradovima, i to u najvećima, živjelo je u prosjeku oko 40 000 ljudi. Inače, sumerski gradovi-države često su bili u sukobima oko proširenja područja.

Grad-država »bio je vlasništvo« njegova boga zaštitnika. Njemu se podizao hram na prirodnoj ili umjetnoj uzvisini u samom gradu tako da se mogao vidjeti iz svakog dijela države. Jednim dijelom »božjeg područja« izravno su gospodarili svećenici hrama, drugi su održavali pojedinci, a kasnije će i vladar imati svoj dio. *Hram* je dugo bio *središte cjelokupnog života* — duhovnog, gospodarskog i upravnog. Već u ranom razdoblju Uruka nalazimo u istoimenom gradu hram božice Inanne, u čijim su zidovima bile desetine stanova u kojima su stanovali vladar s obitelji, svećenici i upravitelji, ta prostorije za vođenje upravnog i gospodarskog života.

Spominjali smo porez zemljoradnika, nadnicu najamnih radnika, kao i to da su obrtnici bili organizirani u cehove, trgovci pak u neku vrstu trgovačke komore; nadalje, obavezni su bili javni radovi, npr. na kopanju i čišćenju kanala ili gradnji cesta, određeni su slojevi stanovništva morali služiti vojsku itd. — sve je u Sumeru bilo *određeno i uređeno* i o *svemu* se vodila pomna *evidencija i nadzor*. Primjerice, u radionicama su postojale pločice radnika na kojima nalazimo zapisano: obračun o materijalu koji je primio, količina, težina i kakvoća izrađevine, plaćanje u naravi, zatim zapise o smrtnim slučajevima, o izostancima, o isplati za bolesne itd.; a jednako tako vođeni, su i skladišni zapisi. Rijetko gdje u povijesti susrećemo takvo što.

Bog kao »vlasnik« grada-države »vladao« je preko svog namjesnika — ensija. Bijaše ovaj »posrednikom« između boga i podanika, duhovni i svjetovni *vladar* — prvosvećenik, zakonodavac, vrhovni sudac, glavar uprave i zapovjednik vojske. Ensi kao »zastupnik« boga bio je stvarni vlasnik grada-države, pa je njome mogao upravljati izravno ih posredno. Upravljao je preko hramskih svećenika ili kasnije svjetovnih službenika. Iz najranijih dokumenata može se zaključiti da je postojao »savjet staraca« i »savjet muževa« (vjerojatno vojnika), pred kojima je ensi prisezao. Kasnije pak odlučna će biti naklonost svećenika, a znalo je među njima biti i otpora ensijima, pa i svrgnuća.

U kasnom razdoblju, tj. u doba III urske dinastije, uprava se u Sumeru mijenja pod stranim utjecajima i zbog novih prilika. Uvodi se status bogo-vladara — iako je vlast u Sumeru zapravo uvijek bila teokratska, a ensiji gradova-država postaju kraljevski (lugala) namjesnici. Ono što je prije bilo hram i što su radili službenici hrama postao je sada kraljevski dvor i radili su kraljevski službenici.

SUDSTVO I PRAVO. U Sumeru je sve bilo normirano, a tko se nije pridržavao propisa dospijevao je pred sud. Sudovi su rješavali različite predmete: braka, nasljedstva, zakupa, prodaje, darova, davanja, oslobađanja djece-robova, otkup robova, prijevare, krađe, ubojstva itd. Pred sud su pozivani prekršitelj, onaj kome je šteta nanesena i svjedoci. Sud je zasjedao u hramu, a proces su vodili jedan, dva, tri ili čak sedam sudaca — ovisno o težini i složenosti predmeta. Prisutan je bio i maškim — čovjek iz viših društvenih slojeva kao predstavnik javnosti i vlasti, te naravno pisar (zapisničar). Pozvani su pred sudom polagali prisegu: »U ime vladara«. Sudski protokol pisao se sažeto i sadržavao je: obavijest o tome što se dogodilo i imena dotičnih, iznošenje tužbe i iznošenje biti spora, prirodu i pojedinosti istrage, imena, izjave i prisegu svjedoka, imena sudaca, maškima, ensija i datum rasprave.

Ako je mogao riješiti slučaj, sud je donosio odluku na osnovi propisa ili presedana. Kazne su mogle biti novčane, oduzimanje imetka ili dijela imetka; a izvršavanje odluke bilo je u nadležnosti posebnih službenika. Ako slučaj zbog težine nije mogao biti riješen, proslijeđen je višoj instanci — sudskom uredu. Bila je moguća i žalba na presudu višoj instanci do ensija, vrhovnog suca. Ensi je ostao vladar i vrhovni sudac grada-države i kad je Sumer bio ujedinjen u kraljevstvo. Iako sam nije vodio sudske procese, ensi je bio odgovoran i za procese i za odluke.

»Alibi«, smisao »vlastite obrane«, načelo »materijalnog dokaza« i mnogi drugi pravni pojmovi nisu bili strani sumerskim sudovima. A u Sumeru su nađeni i ostaci prvog pisanog zakonika, zakonika kralja Urnammu (zvanog Stela Urnammu), vladara koji je bio utemeljitelj III urske dinastije i vladao je od oko 2065. do 2046. god. prije n. e.⁸ Na žalost, oštećen je velik dio teksta pa nedostaje dosta članaka tog zakonika, od vjerojatnih 370 redaka moguće je pročitati svega

90. Poznati Hamurabi samo se ugledao u sumerski zakonik, kao što su to Babilonci činili gotovo i u svemu drugome. A vjerojatno ni Urnammu nije bio prvi u sumerskoj povijesti koji je ozakonio običaje i prijašnje sudske odluke.

VJERA. Vjera je bila osnova na kojoj se temeljila cjelokupna kultura Sumerana. (Već smo spominjali kako je hram boga grada-države bio središte čitavog života.) *Bogovi* su vladali svemirom, sve na Zemlji njihovo je vlasništvo, a ljudi su stvoreni da im služe.⁹

Iako su Sumerani živjeli u gradovima-državama, vjera im bijaše jedna, pa svi štovahu iste bogove. A bogova je bilo u izobilju, na tisuće. No postojala je među njima hijerarhija, pa postojahu »veliki bogovi«, a među njima opet sedmero glavnih. U svim pojavama i zbivanjima vidjeli su Sumerani djelo bogova — stoga ih je toliko mnoštvo. A s druge strane svakodnevne teškoće, nesreće i hirovitost prirode bijahu pretpostavkom za vjerovanje i u brojne zle duhove. Čak i u hijerarhiji viši bogovi bijahu hiroviti, tražili su samo pokornost i poslušnost, valjalo ih je moliti, prinostiti im žrtve i ugađati im da bi činili dobročinstva — držahu Sumerani.

Vjera je bila presudna u životu Sumerana, ali je imala i svoju *zemaljsku društvenu podlogu*. Sumerani bijahu podijeljeni u gradove-države. O životu u njima već smo prije pisali. A evo kako je to odslikano u vjeri: bogovi podijeliše zemlju sumersku — Enlilu Nipur, Nanaru Ur, Nimurti Lagaš, Annu Uruk itd.; grad-država bio je vlasništvo odgovarajućeg boga, grad njegova prijestolnica, hram »kuća boga«, vladar (ensi) ljudski »namjesnik boga« — upravitelj njegovih imanja i prinositelj glavnih žrtava, svećenici hrama ravnatelji života — učitelji, liječnici, suci, voditelji gospodarskog života i u svetištu posrednici između boga i ljudi, privatnici održavatelji božje zemlje s koje su donosili prihode bogu u hram. Ljudi su postojali samo zato da služe bogovima, opskrbljujući ih jelom, pićem, obitavalištem, i da ih štuju. Sve što se postiglo postiglo se zahvaljujući bogovima, smatrahu Sumerani. Ako je izbio sukob između gradova-država, npr. oko vodenih granica, i to je značilo odluku dotičnih bogova. Osvajanje nekog grada-države od drugog nije značilo uklanjanje vlasti boga u pokorenom gradu; on to ostaje i dalje, uklanja se samo njegov zemaljski namjesnik, a taj status preuzima sad pobjeditelj. To je vrijedilo i u pogledu ujedinjenja cijelog Sumera. Nitko nije mogao uzeti bogu »vlasništvo« koje mu »dodijeliše« vrhovni bogovi Annu ili Enlil, pa to nisu činili čak ni Babilonci. A bilo je to zato što su Sumerani imali istu vjeru, isti panteon, koji će s vremenom postati i panteon susjednih semita.

Svetišta sumerskih bogova gradila su se u različitim sumerskim gradovima i imala svoje svećenike, samo je bog grada-države bio u svojem gradu »kod kuće«, na svojem posjedu. Njegov hram bio je postavljen u posebnoj četvrti, u svetom području zidom odijeljen od svjetovnog, na uzvisini iz koje se mogao vidjeti cijeli njegov posjed; a unutar zidova bijahu brojne druge zgrade i prostori gdje se odvijao javni život države. Ostali su veliki bogovi imali svoja svetišta uglavnom izvan temenosa. I njima su prinošene žrtve i njih su molili da se udobrostive — jer i oni bijahu sumerski bogovi. Hramu boga grada-države međutim mogla je biti slična jedino vladarska kuća, jer je on morao dostojno predstavljati boga.

No bijahu ti bogovi daleki, njima se moglo obraćati jedino preko posrednika. A i oklop države i javnog života bijahu »njihovo djelo«, pa su Sumerani štovali i obilje drugih *bogova zaštitnika* kojima su se mogli intimnije obraćati, graditi im skromna svetišta u blizini i tu se moliti i prinostiti im žrtve. Kasnije, u doba III urske dinastije, pojavit će se i *kućni bogovi* i kućne grobnice. (Neki istraživači drže da je vjerojatno u to vrijeme u Sumeru živio i Abraham te da se iz kućnog boga Abrahamova razvio kasnije bog židovskog naroda Jahve, i na kraju kršćanski bog. Uostalom, mnogo toga je u kršćanstvo i još neke vjere došlo iz sumerske vjere, npr. biblijski Noe samo je sumerski Uta-Napišitim.) Sumerani su vjerovali, kao i ostali stari narodi, i u zagrobni život, pa su svojim mrtvima stavljali u grobove različite predmete »da im služe na onom svijetu«; a s nekim vladarima posljednjeg razdoblja sahranjivana je u grobnicu i brojna svita.

Ali iako su Sumerani vjerovali u zagrobni pakleni ili rajski život, sumerska civilizacija, za razliku od egipatske, bila je u osnovi svjetovna. Dapače, Sumerani su se veoma bojali smrti, pa je

npr. Gilgameš povijesnim pretečom svih kasnijih razmišljanja o temi da se nakon smrti čovjek »pretvara u prah i nikada više ne ustaje«.

Kad znamo da se iz vjere sve objašnjavalo, da bogovi »određuju« sve, bit će nam jasno zašto sumerski obrtnik nije znao niti osjećao potrebu da upozna prirodni proces pozlate, izradbe staklovine, pravljenje bronce itd., jer to je za njega bio posao bogova. On je samo osjećao da mu valja znati način kako da nešto učini i da se pomoli odgovarajućem bogu za uspjeh.

UMJETNOST. Umjetnost je vrlo značajna za svaku kulturnu zajednicu — jer se preko nje daju uzori življenju ljudi, kristaliziraju vrednote, odnosi među ljudima i doživljaj prirode. Za umjetnost se kaže da je ona djelatnost oblikovanja — u tvrdom materijalu (kiparstvo), u boji (slikarstvu), u tonovima (glazba), u riječi (književnost), u prostoru (graditeljstvo), u pokretu (ples). Ali one koji oblikuju dijele na umjetnike i obrtnike. Ako jedni i drugi oblikuju, u čemu je razlika? Razlika je u svrsi, u namjeni njihovih proizvoda — obrtnici izrađuju ono što je za neposrednu praktičnu uporabu, umjetnici proizvode djela koja imaju drugu svrhu, onu koju smo malo prije spomenuli.

Svaki umjetnik kao i svaki obrtnik li svaki drugi djelatnik radi u duhu i podneblju svoje kulture i po nekom pravilniku (kanonu) svoje kulture, pisanom ili nepisanom. Takav je kanon nađen u starom Egiptu, ali u Sumeru nije, a je li bio napisan ne znamo. Od sumerske umjetnosti najbolje poznajemo kiparstvo i graditeljstvo, pa i književnost, vrlo slabo slikarstvo, a glazbu i ples gotovo uopće ne. Poznata su nam npr. sumerska glazbala — bubanj, tamburica, sistra, frula, svirala, truba, rog, harfe u obliku luka i četverokuta, lira, znamo da su glazbu cijenili kao i glazbenike, ali kako se skladalo i sviralo, ne znamo pouzdano. Isto tako slabi su ostaci *slikarstva*, samo nešto oslikanih zidova hrama u tehnici tempere. Sudeći posredno po pečatima i izrezbarenim školjkama, motivi, kompozicija i druge odlike slične su onima u kiparstvu. Ne nalazimo u slikarstvu prijelaznih boja.

Brojne *kipove*, *reljefe* i pečate radili su u terakoti, kamenu, bakru, bronci i zlatu. Na reljefima prevladavaju mitološke i obredne teme i dobiva se dojam prostornosti; a likovi imaju ozbiljan, svečan izgled. Dok su reljefi bili dostupni oku šireg kruga ljudi, kipovi su rađeni za svetišta, i to kipovi bogova i kipovi muškaraca. Prvi su shematiziranih oblička, a drugi su u obličju poosobljeni, ali je ostalo shematizirano. Osim njih nalazimo i kipove vladara i rijetkih pojedinaca rađenih gotovo realistično, a neki su i savršenstvo kiparskog umijeća. Upada u oči realističan prikaz životinja. U likovnoj umjetnosti izmjenjuju se razdoblja s više ili manje stilizacije odnosno živa zapažanja.

Već smo spomenuli da je u Eridu sagrađen prvi hram od opeke, a zatim će u Uruku biti sagrađena i prva *građevina* od kamena u Međuriječju, a nakon nje i prva platforma hrama i prvi zigurat. Sumerani su gradili građevine s lukovima — što su baštinili od prvih koliba s konstrukcijom od trske — pa sa svodovima, kupolama i stupovima. Hramovi su im bili monumentalni.

Književnost sumersku čine himne, molitve, legende, epovi, lirske pjesme i poslovice ili mudre izreke. Brojni su epovi, a najpoznatiji su oni što pjevaju o Gilgamešu. O lirskim pjesmama teško je suditi jer je jezično gotovo nemoguće valjano ustanoviti pravu metaforu, rimu, ritam itd., a i pjevale su se u određenim zgodama uz glazbu i vjerojatno uz ples.

Babilonci su naravno baštinili sumersku umjetnost kao i gotovo sve ostalo.¹⁰

PISMO. Koliko je pismo značajna tekovina, najbolje govori činjenica da se civilizacijsko razdoblje povijesti obično poistovjećuje s pisanom poviješću. Valja imati na umu da u neposrednu, govornu dodiru mogu živjeti grupe od najviše koje tisuće ljudi, dakle i postojati samo male zajednice, za veće i složenije to je gotovo nemoguće. U ovom slučaju mora postojati drugi način, drugo sredstvo saobraćanja, koje omogućuje uređen život — za prve civilizacije to će biti pismo.

A pismo nije svako bilježenje, niti je ono iznenadna pojava. Sumer je kultura za koju većina drži da se u njoj pismo najprije pojavilo i u kojoj nalazimo najbolji primjer razvoja bilježenja do pravog pisma. Imamo primjera da su se mnogi narodi služili ili se služe slikovitim

bilježenjem (piktogramima), ali i onih koji se služe ideogramima (kad znak predstavlja neku poruku ili upozorenje), a da nisu razvili pismo. Sumerani su prvi prekoračili tu granicu. U početku čisti piktogrami, oni će kasnije povećati broj i opseg značenja pa će postati ideogrami, da bi na kraju bio učinjen korak prema fonogramima, to jest da pisani znak ima glasovnu vrijednost i nije više izdvojen znak nego dio sustava kojim možemo logično i razumljivo (za one koji taj sustav nauče) izraziti sve što u nekom jeziku govorom možemo izreći — dakle ne samo predmete koje možemo nacrtati ili poruke i upozorenja koja možemo naznačiti nego sve što možemo i izreći (apstraktne imenice, glagole, pridjeve itd.), i to logično i cjelovito.

Taj korak učinili su Sumerani, iako njihovo pismo nije bilo alfabetsko nego u biti slogovno, ali bilo je pismo kojim su se normalno služili kao što se mi služimo alfabetskim — i to zato što je njihov jezik jednosložan, tj. riječi su većinom jednosložne, a promjene su izražavali prefiksima i sufiksima. Valja imati na umu da je svako pismo prilagođeno jeziku kome služi. Od Sumerana će zatim ili klinasto pismo ili ideju pisma (fonograma) preuzeti ne samo mnogi narodi jugozapadne Azije nego najvjerojatnije i stari Egipćani i pripadnici stare indske civilizacije.

Datiranje razvoja bilježenja u Sumeru nije u svih sumerologa jednako. Poznati istraživač sumerske civilizacije L. Woolley datira taj razvoj ovako: oko 3500. prije n. e. slikovni znakovi, oko 3250. prije n. e. već neki znakovi za padeže imenica i vremena glagola, oko 3200. prije n. e. mnogi znakovi za slogove, da bi prije 2900. prije n. e. pismo bilo potpuno izgrađeno. Neki sumerolozi drže da je tok nešto mlađi. Valja napomenuti da je bilježenje u Sumeru od početka služilo u praktične svrhe — od preko četvrt milijuna nađenih glinenih pločica zapisi na oko 95% od njih odnose se na gospodarski život (popis robe, računi, davanja hramovima itd.) — pa se ono razvijalo k pojednostavljenju i smanjenju broja znakova, od oko 2 000 piktograma u početku na oko 600 znakova na kraju. Kako su rani slikovni znakovi prikazi (osim dijelova ljudskog tijela) biljaka, životinja, oruđa, posuđa i sličnog, iz toga doznajemo što su Sumerani poznavali.

Sumerani su pisali tako da su u još meku glinenu pločicu (u početku veličine 2,5 x 3 cm, a kasnije 11 x 10 cm) utiskivali znakove s trokutastim krajem pisala od trske; tako su se dobivali znakovi u obliku klina, po čemu to pismo i nazivamo klinastim.

(Osim klinastim pismom Sumerani su se za obilježavanje prilično dugo služili i pečatima, što je bio običaj u ovim prostorima i prije Sumerana. To su cilindrični pečati rađeni s priličnom rezbarskom vještinom, a na jednom takvom pečatu visine 8 cm i debljine 5 cm dobivala se slika veličine 16 cm², na kojoj se moglo dosta toga predočiti.)

ZNANJA O PRIRODI I TEHNIČKA DOSTIGNUĆA. U gotovo svih antičkih civilizacija nalazimo obilje znanja o prirodi — iako u svih osim u Grčkoj nedostaje teorijskog temelja, uopćavanja, znanstvenih pravila. Vrijedi to i za Sumerane.

Brojne školske zadaće nađene tamo pokazuju da su takva znanja postojala i odvojeno se obrađivala. Po gradivu mogli bismo ih razvrstati u područja: botanika, zoologija, mineralogija, zemljopis, matematika, astronomija i jezikoslovlje. Može se pretpostaviti da su graditelji koji su gradili goleme građevine morali dobivati i neka znanja koja bismo danas svrstali u područje fizike i kemije. Kao što nam kalendar govori o zvjezdoznanstvu, priručnici ili godišnjaci za poljoprivrednike govore nam o znanjima iz agronomije, a upotreba oko 550 lijekova o liječenju. Istina je da nalazimo isti naziv za liječnika, proroka i pisara, te da je liječenje bilo povezano s vraćanjem, ali je istina i to da su bile propisane visoke kazne ako se loše liječilo.

Iz školskih tablica vidimo da je u Sumerana naročito bila razvijena matematika. Sumerska aritmetika — računanje s cijelim brojevima i razlomcima — te upotreba računala omogućila je kasnije Babiloncima da neobično razviju algebru (izračunavanje jednadžbi s dvije i više nepoznanica, kvadratnih i kubnih korijena i slično). Inače je matematički sustav u Sumerana bio heksagezimalni, a na toj osnovi bile su i mjere. Brojeve su pisali trokutastim vrškom pisala, a različite brojke okretanjem tog vrška.

Do znanja se dolazilo iskustvom, pokusima, traženjem, i ono je onda imalo poslužiti ljudima

određenih zanimanja. Sumeri su se obrtnici u mnogo čemu isticali, poznati su bili npr. zlatari, kovači, zidari, drvodjelci, brodograditelji, obrađivači gline, platna, kožari itd. Iskustveno dolazeći do znanja, njih je zanimalo što valja učiniti da se postigne željeno, a nije ih zanimala formula odvijanja samog procesa, zato i nemamo racionalizaciju i znanstvene formule. Izvodili su pokuse, istraživali i razvrstavali znanja, ali ne na nekoj znanstvenoj osnovi, nego kao pojedinačna odvojena znanja.

Rano su Sumerani, još prije 3000. god. prije n. e. poznavali lončarsko kolo, plug, kola, srpove od kovina, tkalački stan; izrađivali su zatim predmete od zlata, srebra, bakra, olova, pa čak i od mekog željeza, talili su rude i pravili slitine, znali pozlaćivati, dobivati staklovinu, umjetno proizvesti lapis lazuli itd.; prvi su pravili opeke i žbuku, gradili zgrade s lukovima, a u rezbarskoj vještini bijahu majstori. Iako su živjeli u području gdje nema ruda nego su ih uvozili, sumerski su obrađivači kovina bili najbolji majstori u svoje vrijeme. Sama činjenica da su im obrti prerasli u velike radionice govore dovoljno o sumerskim znanjima i umijećima.

ŠKOLSTVO. Škola je vrlo stara ustanova u Sumeru; činjenice upućuju na njeno postojanje već u razdoblju Uruka. U sumerskim školama učilo se ne samo upotrebljavati glinene pločice i pisalo od trske, ne samo pisanje i računanje — što je naravno bilo osnovno — nego i gramatika, stilistika i znanja iz područja što smo ih prije nabrojili. Osim znanja koja su bila potrebna graditelju, liječniku, poljoprivredniku ili svećeniku-astronomu učili su i ona znanja koja su bila potrebna onima što su vodili složen politički i bogat gospodarski život — sucima, državnim službenicima, upraviteljima imanja i radionica. Možemo govoriti ne samo o specijalističkim znanjima, nego i pretpostaviti postojanje specijalističkog školovanja u Sumeru.

Školu su Sumerani zvali »kuća tablica«, a učenike »sinovi kuće tablica«. Brigu pak o redu i učenju vodio je upravitelj (»otac kuće tablica«), njemu je pomagao »veliki brat« i brojni »majstori« za različita znanja.¹¹ Sumerani su veoma cijenili znanje i učena čovjeka (kasnije kod Babilonaca riječ sumeranin označavati će učena čovjeka), zvanje učitelja i pisara bilo je ugledno.

Iz brojnih školskih tablica vidimo da su se školovala pretežno djeca pripadnika viših društvenih slojeva — djeca namjesnika, državnih službenika, vojnih zapovjednika, svećenika, kapetana brodova, pisara, trgovaca i obrtnika. Na takvim tablicama nisu nađena ženska imena, školovanje je trajalo mnogo godina, od djetinjstva do zrele dobi, i onaj koji je ustrajao mogao je računati na visoku službu, ugled i bogatstvo.

Obrtničko se pak umijeće u Sumeru stjecalo naukovanjem kod obrtnika, kao i drugdje i kasnije u povijesti.

GRČKA CIVILIZACIJA

Malo je reći da je grčka kultura matična za kasnije evropske kao što je bila olmečka za kasnije pretkolumbovske srednjoameričke, ona je za evropske kulture gotovo ono što je razdoblje Šang za kinesku civilizaciju.

Povijesni pregled

Grci su sa sjevera došli u današnju Grčku oko 20. st. prije n. e. — kad je već Sumer politički nestao, a narod izumirao. S dolaskom će pokoriti starosjedilačko stanovništvo. Ali tu je civilizacijski već bila prisutna Kreta, pod utjecajem koje će Grci razvijati civilizacijske oblike — pismo, gradove i živu trgovinu. Sredinom 2. tisućljeća prije n. e. grčki su gradovi širili trgovački utjecaj i vojno jačali pa će do dolaska svojih sunarodnjaka Dorana u 12. st. prije n. e. biti gospodari ovog dijela Sredozemnog mora — srušivši Minojsku državu na Kreti i snažnu Troju na maloazijskoj obali.

Međutim, val ratnika Dorana bio je razoran za civilizaciju što se razvijala. Jedan dio

stanovništva bio je pokoren, a drugi se iselio na jonske i egejske otoke i zapadni obalni pojas Male Azije — pa su sada u sjevernom dijelu Grčke i sjevernom dijelu Male Azije bili Eolci, a u srednjem Jonjani. I sami će se Dorani, pomiješani uglavnom s Eolcima, također seliti i nastaniti pretežno ona područja koja su nekad bila pod mikenskom dominacijom (Kretu, Rodos i južni dio maloazijske zapadne obale). Grci — kako ih nazvaše Rimljani — tek sada počеше sebe nazivati Helenima. Nastupa takozvano mračno razdoblje starogrčke povijesti, koje traje više od tristo godina.

No Grci se polako ustaljuju na novim prostorima (i sami Dorani postaju od nomada—ratnika sjedilačko stanovništvo — iako će svoj ratnički duh sačuvati do kraja u svojoj Sparti), pa će se ponovno početi buditi civilizacijski život. Za obnovu, a zatim i za procvat civilizacije bit će odlučni Jonjani, koji su se otvorili bogatstvu znanja i života Bliskog istoka, a preko kuna homerskih epova čuvali su spomen i na Mikenu; čak je i u matičnoj Grčkoj neki oblik nekadašnjeg kulturnog života ostao tinjati jedino u jonskoj Atici. Posebice je bila važna veza Jonjana s Feničanima, koji su od 11. st. prije n. e. posjećivali Jonsko more donoseći nove robe i nove ideje.¹² Počinje oživljavanje grčke trgovine, i do 8. st. prije n. e. grčki su trgovci u svim područjima koje su nekad posjećivali Krećani, a s padom Fenikije pod Asirce krajem istog stoljeća njihovo mjesto na Sredozemlju preuzet će Grci. Grci su od Feničana preuzeli alfabetsko pismo (jer je mikensko pismo bilo potpuno zaboravljeno), ustalili mjere, uveli nov način računanja, a po uzoru na Lidijce počeli i kovati novac. Tada započinje rast brojnih grčkih gradova, javljaju se novi društveni slojevi i veliko zanimanje za znanja i iskustva drugih naroda.

Međutim, nakon nekoliko stoljeća sjedilačnog života na prostoru škrte zemlje — koja se uz to dijelila — pa loših godina koje su prisiljavale siromašne da ostanu i bez malog komada zemljišta, Grčka se bila suočila sa siromaštvom naraslog pučanstva, te od 8. pa sve do 5. st. prije n. e. traje novi val kolonizacije. Sad po cijelom Sredozemlju: Sicilija, južna Italija (Velika grčka), istočna obala Jadranskog mora, po francuskoj i španjolskoj obali, na dijelove Afrike, sjeverne Sirije, Mramornog i Crnog mora. Ono što su počeli jonski Grci na maloazijskoj obali ubrzano će se razvijati u cijelom grčkom svijetu — polis, grad-država.

Razdoblje od 800. do 500. prije n. e. razdoblje je grčkog preporoda. Oživljavanjem trgovine, pomorstva, obrta i političkog života događaju se političke i socijalne promjene i promjene u vojsci — umjesto aristokratske konjice odlučna postaje falanga hoplita. Šesto i peto stoljeće prije n. e. doba su klasične Grčke — procvata umjetnosti, filozofije i znanosti. U 5. st. prije n. e. ujedinjeni Grci suprotstavljaju se Perziji, za njih najvećoj opasnosti.

Ali nedugo zatim (431-404. prije n. e.) grčki su polisi, grupirani oko demokratske Atene i aristokratske Sparte, povelili međusobni rat, koji Atena gubi, i u grčke se polise uvodi oligarhijska vlast. Borbe između polisa i klasni sukobi u polisima nastaviti će se sve do dolaska Makedonaca 338. prije n. e. Peloponeski rat grčkih polisa značio je početak političke propasti Grčke. Bio je jak grčki etnocentrizam i kult Homera, ali još je jače bilo grčko autonomaštvo, kult vlastitog polisa.¹³

Filipa II makedonskog — (*Makedonci* su živjeli sjeverno od Grka, bijahu seljački i pastirski narod koji je davao dobre ratnike, govorili su jedan od grčkih dijalekata, iako su Grci odbijali da ih priznaju Helenima) — naslijedio je sin mu Aleksandar koji će carstvo proširiti na istok do Inda. Već je Peloponeski rat osiromašio grčke gradove i oštro raslojio društvo na bogate i siromašne; zatim, bogati su se posve okrenuli osobnom interesu; započinje opća nebriga za javne poslove, pa se javlja profesionalizacija. Klasični polis prestaje biti stvarnost. Neka klasična djela tog vremena, npr. Aristotelova ili djela umjetnika, samo su slijed u kulturnoj baštini, nostalgija i spekulacija o onom što je bilo, i to namijenjeno višim slojevima.

Ali Grčka je bila već učinila snažan kulturni utjecaj na Makedoniju, Trakiju, Etrušćane i Malu Aziju. I Aleksandar je bio nositelj ideje helenstva (iako je nakon dolaska u Perziju bio obuzet idejom stapanja grčke i perzijske kulture). Helenizmom su bili zadojeni i nasljednici Aleksandrovi (dijadosi), koji će carstvo podijeliti na tri dijela — na Grčku i Makedoniju pod Antigonidima, na azijski dio pod Seleukidima i na Egipat pod Ptolomejevićima. Nastupa velika

seoba i velik kulturni utjecaj grčki na istok. Grci postaju upravljači u novim područjima. Vojnici osnivaju gradove po uzoru na grčke polise da budu vojne postaje, trgovačka središta, utočišta iseljenih Grka i središta helenizacije okolnog stanovništva. Seleuk npr. gradi 60 takvih gradova. Viši slojevi u pokorenih naroda počinju prihvaćati grčku kulturu — jezik i običaje. Ističu se zemlje Male Azije, pa Sirija, države Pont, Bitinija, Parta, Baktrija te velika kulturna središta kao što su Aleksandrija, Pergam, Antiohija. Grčki jezik je službeni jezik polovice tada poznatog svijeta. Ali dolazi i do »orijentalizacije«, npr. uvodi se kult božanskog vladara, raste važnost kraljevskog dvora i kraljevskih službenika; no oživljeno je i kulturno blago Egipta i Međuriječja.

Na grčkom kopnu ostaju i dalje polisi u međusobnim borbama, opada trgovina, raste društvena raslojenost, propada grčki građanin-posjednik i dalje traju iseljavanja i pobune. Unatoč tome Atena ostaje kulturno središte, antički jezik, koji je već prije bio postao službeni jezik svih Grka, sada je službeni jezik cijelog heleniziranog svijeta — i u tom pogledu Grčki je polis postao kozmopolis. Godine 146. prije n. e. Grčkom je zavladao Rim, kojega će kasnije zamijeniti Bizant. U 4. st. zabranjuje se grčka vjera kao poganski kult, a 529. god. ukida se Platonova akademija — što se drži za formalni kraj stare grčke civilizacije. No to je samo kraj jednog živog spomenika, grčka će kultura međutim ostati značajnom za sve kasnije kulture na evropskom tlu.

GOSPODARSTVO. Kad govorimo o gospodarstvu u Grčkoj i jednako tako o društvenoj strukturi, upravi, umjetnosti ili vjeri, valja nam imati na umu ona sasvim različita razdoblja u povijesti starih Grka — iako se obično Grčka predstavlja razdobljem preporoda (renesanse Grčke) od početka 8. do kraja 5. st. prije n. e.

U kontinentalnoj Grčkoj nalazimo prije dolaska Grka ne samo dobro razvijenu poljoprivredu i stočarstvo nego postoje i veća mjesta trgovišta, uključena u sredozemnu trgovinu. Tu će trgovinu Grci što su došli u prvom valu prekinuti, ali će je nakon nekoliko stoljeća obnoviti, a s oživljavanjem trgovine oporavit će se i gospodarstvo u cjelini. U palačama gradova *Mikene*, *Egine* i *Tirinsa* iz 16. st. prije n. e. nalazimo kovačke i lončarske radionice i skladišta. Ti gradovi imaju već brojno brodogradnja za trgovinu i za osvajanje. Ne proizvodi se više samo za svoje tržište nego se vino, ulje, stoka, tkanine, kovinarski proizvodi i lončari ja prodaju i izvan Grčke. Ali s provalom Grka *Dorana* u 12. st. prije n. e. gospodarstvo je opet nekoliko stoljeća zamrlo. Lokalni poglavari zagospodarili su sad seljaštvom u svakoj maloj udolini, a obrti, trgovina i gradski život su iščezli. Tek u 8. st. prije n. e. po drugi put počinje se jače buditi gospodarstvo. Heziod koji živi u tom stoljeću u djelu *Poslovi i dani* piše najviše o obradi polja i uzgoju stoke, ali spominje i sajmišta i trgovačke brodove, piše o tkanju na razboju, tesarima i lončarima, o seljenju preko mora, o trgovini i želji za bogatstvom.¹⁴ Upravo u tom stoljeću počinje veliki val grčke kolonizacije Sredozemlja.

Teškoće — da je u Grčkoj malo plodne zemlje, da se pučanstvo povećavalo, da su se imanja dijelila i gubila na račun plemensko-feudalne aristokracije — mogle su se riješiti jedino kolonizacijom, oživljavanjem gospodarstva i društvenim promjenama. Motor promjena bit će prvenstveno trgovina, ona će ubrzati razvoj poljoprivrede i obrta i svega ostalog. Vidimo to najbolje na primjeru *Atene*, koja je sredinom 6. st. prije n. e. postala trgovačko središte grčkog svijeta — a Atena će biti uzorom mnogim grčkim polisima. Ojačali trgovački sloj traži promjene, na njegovu stranu staje trgovinom obogaćen aristokrat *Solon*, koji (594. prije n. e.) uvodi mnoge socijalne i političke promjene, dalekosežne ne samo za Atenu. Donosi odredbe suprotne *Likurgovim* u *Sparti*, među kojima se u vezi s gospodarstvom ističe odredba o oslobađanju seljaka vezanosti uz zemlju — (kao što se socijalno ističe odredba o zabrani prodaje u ropstvo zbog duga, a politički odredba o ograničenju veličina posjeda). Nakon *Salona* doći će i drugi reformatori, među kojima je, gospodarski gledano, najznačajniji *Pizistrat*. On je komercijalizirao poljoprivredu podržavanjem sadnje maslina i loza, jer su ulje i vino bili glavne robe grčke trgovine. Time je ublažio nedaće porasta pučanstva, zatim osamostalio poljoprivrednike tako što ih je vezao uz tržište — postali su proizvođači za tržište i kupci robe na tržištu; ojačao je trgovački stalež i poticao trgovačke veze s

kolonijama; osamostaljenog zemljovlasnika učinio j« temeljem atenskog političkog života.

Zahvaljujući grčkim kolonijama po Sredozemlju kao novim gospodarskim središtima i trgovačkim posrednicima, stvoreno je golemo tržište za grčku robu i grčke trgovce. To je potpomoglo ne samo spomenuti razvoj poljoprivrede — maslinarstva i vinogradarstva, nego i sve veći broj sve većih radionica za preradu domaćih i uvezenih sirovina. Grčka je prvenstveno uvozila žito, a izvozila maslinovo ulje, vino i najrazličitije izrađevine — oruđe, oružje, obuću, odjeću, ukrase. Radi »manjih proizvodnih troškova« iskorišćuje se više rad robova, što je sada zahtijevalo veće radionice, ali ipak i nešto bolju tehnologiju i složenija ulaganja. Bio je potreban i veći opticaj novca — (a grčki je novac postao priznato sredstvo razmjene na sad golemom prostoru i tako podržavao prevlast grčke trgovine). Sve će to pridonijeti procvatu i utjecaju grčke kulture. Trg, tržnica (agora) postat će središnje mjesto u životu polisa, kao što je to u Sumeru bio hram boga zaštitnika grada. Trgovina će omogućiti pojavu i uspon gradova.

Prije ovog razdoblja Grci su živjeli uglavnom po selima u dolinama. Na uzvišenim mjestima iznad dolina bile su zidom utvrđene akropole, sjedišta lokalnog plemstva s hramom, skladištima i po kojem drugom javnom zgradom; tu su za vrijeme napada i okolni seljaci nalazili sklonište, a u miru bijaše to središte javnog života. Sad kad se budi trgovina trgovcima je valjalo imati zaseban prostor za prodaju robe. Izabrali su podnožje akropole kamo se polako *seli i javni život iz nje*. Oko agore počinju se graditi zgrade javnog života, rezidencije trgovaca i radionice obrtnika. To novo područje postaje stvarni grad, a akropola ostaje samo svetište.

Tržnica je bila gospodarsko srce polisa. Radionice pak imali su Grci ili stranci sa stalnim boravkom. *Obrtnici* su radili po narudžbama uz pomoć nekoliko slobodnih radnika ili robova. Mogao je obrtnik izrađivati naručeno u svojoj radionici, ali i u kući naručitelja, pa i materijal je mogao biti vlastiti ili naručiteljev. U obrtu bijaše važna tradicija i naukovanje. Proizvodi grčkih radionica i u matičnoj Grčkoj i u kolonijama bijahu čuveni.

Zemljišni posjed u Grčkoj bio je uvijek osjetljivo pitanje, te je oko njega bilo prilično sporova i promjena. Može se reći da je država (vlast) u osnovi i na različite načine ograničavala pravo na apsolutno vlasništvo na zemlju. Valja spomenuti da Grcima ni gusarenje nije bilo strano, zapravo je dugo u Grčkoj osobno vlasništvo moglo biti samo ono što se steklo ratnom pljačkom i gusarenjem. A tako se dolazilo i do robova što su se prodavali po tržnicama grčkih gradova. Jedna od djelatnosti bijahu i javni radovi, naročito nakon što su se gradovi obogatili.

Vlast je uređivala gospodarski život različitim propisima i nadzirala ga, isto je tako poticala razvoj gospodarstva polisa i štitila ga zaštitnim carinama. Kad govorimo o Grčkoj ovog razdoblja, valja uzeti u obzir da je riječ o stotinama polisa (gradova-država), koji nisu imali jednaku privredu — dovoljno je upozoriti na sasvim zemljoradničku Spartu. A uz to gospodarstvo pojedinog polisa ovisilo je i o političkim prilikama.

Nakon što je Grčka ušla u međusobne ratove polisa u 4. st. prije n. e. počinje slabiti trgovina. Koči je nesigurnost zbog ratova, trgovačko zvanje ima sve manji ugled, trgovci nemaju ni svoje posebno udruženje niti su priznati kao stalež, uvode se brojne ulazne i izlazne pristojbe na robu, a tu su i različiti propisi u različitim polisima. U razdoblju helenizma, tj. nakon Aleksandrovih osvajanja, matična Grčka sve više propada. Središta obrta i trgovine preseljavaju se na istok — Efes, Smirna, Rodos i drugi gradovi. Stvorile su se sada doduše veće mogućnosti za proširenje trgovine i većeg opticaja sirovina, ali se pojavljuju nova lokalna središta koja podržavaju lokalne ukuse, što je prouzrokovalo da proizvodnja i potrošnja postanu lokalne. A nakon što se carstvo raspalo, u različitim dijelovima nastupit će različita organizacija proizvodnje, prodaje i oporezivanja.

DRUŠTVENA STRUKTURA. Do promjena što će nastupiti u 8. i 7. st. prije n. e. može se govoriti o plemenskoj društvenoj strukturi, iako se u Homerovoj *Ilijadi* spominju i robovi. A onda slijedi razdoblje drugačije društvene strukture, kad u Grčkoj nalazimo osnovnu podjelu na građane ili punopravne slobodne ljude i na one koji nemaju političkih prava. Drugoj skupini pripadaju robovi,

stranci i žene.

Kako se u Grčkoj razvijao gospodarski život tako je rastao i broj robova, u Ateni npr. u klasičnom razdoblju i do deset puta više nego »građana«. Izvor robova bio je rat, pa kupovanje ratnih zarobljenika ili onih što su ih hvatali gusari, pa zločinci, dužnici i pokoreno starosjedilačko stanovništvo, kao npr. Heloti u Sparti ili Penesti u Tesaliji. Odnosi prema robovima nisu u početku tako kruti i robovi obavljaju kućne poslove. Ali kasnije, kad ropski rad postaje osnovom bogaćenja i kad se odnos Grka prema fizičkom radu izmijenio, robovi bivaju neljudski iskorištavani. Neka grčka mjesta postaju čuvena tržišta robova. Zbog grčkog etnocentrizma donosit će se zabrane prodaje Grka u ropstvo zbog duga.

Bez političkih prava u Grčkoj bili su i stranci u polisu. S vremenom njih je sve više. Bavili su se obrtom i trgovinom, ali je među njima bilo i političkih izbjeglica, umjetnika i znanstvenika. Stranci nisu mogli sudjelovati u politici polisa niti su imali pravo vlasništva na zemlju, osim ako to nekome nije izuzetno dala država, ali su plaćali poreze, išli u rat, mogli su sudjelovati u vjerskim svečanostima polisa i ići u škole, a imali su i sudsku zaštitu.

U Grčkoj su i žene bile bez političkih prava. One uopće nisu sudjelovale u javnom životu — žena živi odvojeno, ona je majka i supruga u monogamnom braku. Stega će nešto popustiti kasnije, i to u viših slojeva; a uvijek su postojale i hetere. Posebice krut i neljudski odnos prema ženi bio je u Sparti, gdje se ženi uzimalo vlastito dijete i davalo drugoj na odgoj.

Punopravne ili »građane« činili su oni koji su posjedovali zemlju, zatim trgovci, obrtnici i bankari Grci iz polisa. Ipak valja među posjednicima izdvojiti velikoposjednike, plemiće koji će dugo, a u nekim polisima i stalno držati vlast.

Valja nam spomenuti dva događaja značajna za promjenu društvene strukture i za razumijevanje položaja pojedinih slojeva. Prvi je sukob plemića i trgovaca, a drugi pojava novih vojnih jedinica — falanga hoplita. S razvojem trgovine od 8. do 6. st. prije n. e. stanje se u Grčkoj izmijenilo, tako da u 6. st. prije n. e. imamo borbu starog zemljišnog plemstva na jednoj strani i gradskog stanovništva na drugoj. Plemstvo je imalo dohotke od seljačkih poreza i imalo je političku vlast, a i u bogatstvu se moglo natjecati s onima drugima većim oporezivanjem. Oni drugi stekli su bogatstvo (na nov način), ali su bez vlasti, pa se protive sili i vlasti plemića tražeći nove zakone koji će biti više demokratski, osigurati red i pravdu i razvoj gospodarstva. Tako je nastao sukob koji je morao biti riješen — jer radilo se o sukobu rješenje kojega je rješavalo životna pitanja polisa. A njih je opet mogao riješiti samo gospodarski razvoj. Sukob je tako i riješen ograničavanjem vlasti plemstva. Onakvim promjenama kakve su npr. u Atenu uveli Solon, Pizistrat, Klisten i Periklo.

Drugi je događaj pojava falange hoplita u to vrijeme. Prvo, bogatiji pojedinci iz gradskih slojeva počinju stvarati vlastite družine plaćenih hoplita pa su u borbi s plemstvom neki uspjeli preuzeti vlast, postali tirani. Imajući širu podršku, uvode promjene — ukidaju staro običajno pravo što je štitilo plemiće i donose nove demokratskije zakone. Drugo, falange hoplita bile su potrebne državi, polisu za obranu ili napad. One su sad sastavljene iz redova neovisnih seljaka koji su sami nabavljali opremu (štit, šljem i koplje). Osjećajući sad da su oni ti koji brane polis i pobjeđuju u ratovima, osjetili su snagu i ravnopravnost. Dobar čovjek i građanin to je neovisan vlasnik zemlje koji provodi umjeren život i bori se predano za polis, za opću stvar kao svoju, a to će postati uzorom Grka i temeljem grčke demokracije. I kad se razgranala trgovina i obrt postao unosan, ako se time bavio Grk, bavio se u prvom redu zato da stekne novac kojim će kupiti imanje, postati materijalno neovisan i moći se posvetiti javnom životu. Zato su se kasnije u Grčkoj trgovinom i obrtom pretežno bavili stranci i robovi. Jačanje falanga značilo je i sigurnost i sreću za polis, a to znači da bi siromašenje seljaka dugovima na račun plemstva vodilo smanjenju broja hoplita, pa onda nesigurnosti i nesreći polisa.

Upravo na rješavanju tog pitanja razišle su se Atena i Sparta, pa je u Sparti i društvena struktura izgledala sasvim drugačije. Nalazimo tu: 1. Spartance (homoiōe) — koji čine vladajući sloj, stalnu vojsku i zemljoposjednici su, 2. hipomejone — manje vrijedne, 3. neodamodeie

— oslobođenike, nove građane, 4. periejce — »susjede«. Dorane, slobodno stanovništvo okolnih područja, koje je bez političkih prava, a plaćaju danak i služe u pomoćnim četama, i 5. helote — pokorene starosjedioce u statusu robova-kmetova što rade na zemlji nekad njihovoj, a sada Spartanaca i daju određenu količinu plodova s te zemlje.

Kad grčki polisi počinju propadati, tj. kad je došlo do profesionalizacije javnog života — uprave i vojske, javit će se novi moćni slojevi upravljača i vojnika.

UPRAVA I POLITIČKI ŽIVOT. *Prije nastanka polisa* Grci su živjeli u malim kneževinama ili kraljevinama, kojima je na čelu bio kralj (bazileus). On je bio nasljedan i izboran istodobno. U njegovoj nadležnosti bila je briga o kneževini i imao je punu vlast (duhovnu, zakonodavnu, sudsku, vojnu i izvršnu). Bio je i vlasnik robova-zarobljenika; a Grci držahu i da potječe od boga, poluboga ili heroja. A zatim zbog spomenutih gospodarskih i društvenih promjena pojavit će se u Grčkoj nov oblik političke zajednice — polis, grad-država.

Tok oblikovanja polisa tekao je dvojako na dva različita područja, u matičnoj Grčkoj i u naseljenim područjima Male Azije. Povjesničari nisu suglasni u tome gdje se polis najprije oblikovao. Jedni drže da se to dogodilo prije među Grcima izvan matične Grčke — nakon druge kolonizacije, i to zato što su došljaci morali uspostaviti novu vezu na stranom području. Naime, kako su ponegdje došli iz različitih područja s relativno različitom kulturno-političkom baštinom, valjalo je oblikovati nove zajednice na lokalnom načelu. Trebalo je u prvom redu uspostaviti uspješne zakone i sudstvo koje će uređivati i nadzirati život u zajednici, te upravu zaduženu posebice za vodstvo u slučajevima rata i obrane. Doseljenici su podijelili zemljište, donijeli zakone, odredili svetkovine i obrede i izabrali upravu. Tako je oblikovan polis u novo naseljenim područjima.

U matičnoj Grčkoj tok i razlozi bili su drugačiji. Kneževina, u sastav koje su ulazili akropola i okolna mjesta, bila je pod vrhovništvom bazileusa, ali kako su se ratom i siromašenjem seljaka plemići brojčano povećavali i jačali, počeli su ulaziti u krug kraljevske vlasti kao vijećnici, da bi je zatim kao arhonti sve više ograničavali. U različitim kneževinama odvijalo se to s više ili manje sličnosti. U Ateni je npr. kralj prestao biti nasljedan i postao je samo jedan od arhonata, a plemićko vijeće preuzima i nadzor nad svim javnim poslovima. Tako se oblikuje polis, koji zadržava staro područje — akropolu (sad kao svetište), novi grad koji postaje središte, te okolna sela i polja. Isto je što se tiče područja polisa i u naseljeničkim područjima.

Upravno, gospodarski i vjerski polis je bio samodovoljna zajednica. Vlast u grčkim polisima, pa ni u istom u različita vremena, nije naravno bila istog oblika. Vlast je mogla biti u rukama pojedinaca i nasljedna — kraljevska, mogla je biti u rukama pojedinca, ali koji je nasilno došao do vlasti — tiranska, mogla je nekolicina njih (obično plemića) držati vlast — oligarhijska, a mogla je o javnom životu odlučivati »većina«, narod (demos) — demokratska. No bez obzira na to tko je imao vlast, tj. bez obzira na oblik vlasti, svi grčki polisi imali su tri državne institucije — skupštinu (ekleziju), vijeće (geruziju) i izvršne službenike (arhonte i tezmotete). Nadležnost prvih dviju institucija (zakonodavna ili savjetodavna) ovisila je o tome tko ima vlast.

Osim u vlasti grčki polisi razlikovali su se u veličini područja koje su obuhvaćali. Najveća Sparta obuhvaćala je 325 kvadratnih milja, Atena oko 100, Korint oko 300, većina pak bila je mnogo manja, od 20 do 30 kvadratnih milja. Samo u matičnoj Grčkoj bilo je više od stotinu polisa, i svi su ljubomorno čuvali svoju samostalnost. Grčki polisi, i oni iz matične Grčke i oni maloazijski, pošto su trgovački ojačali, počinju osnivati gradove kolonije po Sredozemlju, koji zadržavaju vezu s matičnim gradom — metropolom, ali postaju i politički samostalni, polisi.

U načelu polisom su morali vladati zakoni, upravljati izborni službenici, a sudjelovati u političkom životu, odrasli (punopravni) muškarci, »građani«. Međutim, u stvarnosti postojale su razlike od polisa do polisa, a i u istom polisu razlike u različitim razdobljima; — tako npr. u Ateni nisu uvijek svi slobodni odrasli muškarci mogli ravnopravno sudjelovati u javnom životu, nego je to ovisilo o dohotku, a kad je opet i ta prepreka uklonjena, siromašniji nisu mogli obavljati

državne službe jer su bile besplatne — (a kad su se počele plaćati, profesionaliziralo se vođenje javnih poslova).

Sparta se i ustrojem vlasti i upravom razlikovala od gotovo svih drugih grčkih polisa. U njoj vladaju dva kralja, glavari bratstva članovi su geruzije, koja predstavlja skupštinu, a izvršnu vlast pet efora (sudaca i policijskih nadzornika).

Za Grke je bila, dosta značajna krvnosrodstvena veza. U toj vezi osnovom bijaše obitelj, obitelji su činile bratstva (fratrije), a više bratstava plemena (file) — to je bila i podjela polisa, »građana« polisa. Uz to postojahu i udruženja prijatelja (heterije), te političke stranke, npr. u Ateni pristaše demokracije, oligarhije i tiranije. Izvan tih udruženja život Grka nije bio moguć. Zatim su i sami grčki polisi stvarali udruženja, saveze, kao npr. Peloponeski pod vodstvom Sparte ili Atički pod vodstvom Atene. Uz to, bez obzira na spomenute razlike, pa i na činjenicu da su Grci govorili različitim dijalektima i da su postojali i neki različiti običaji, svi su se osjećali pripadnicima istog naroda — helenskog, a ujedinjavala ih je ista vjera, isti panteon, ista svetišta u koja su hodočastili, a od 777. god. prije n. e. i zajedničke Olimpijske igre (pa je i Herodot odredio etnos jedinstvom jezika, vjere i krvi).

Makedonci unose kasnije temeljne promjene u upravljanje — osniva se carstvo s nasljednim božanskim vladarom na čelu, središte uprave je dvor, a izvršitelji carski službenici, dolazi dakle do centralizacije, birokratizacije odnosno do profesionalizacije u javnom životu. Zato su se trošna velika sredstva, pa su bili potrebni i obilni izvori prihoda, uglavnom iz oporezivanja. Dakako i raniji grčki polis imao je izdatke, npr. za gradnju mornarice, za održavanje predstavnika u drugim državama, za javna žrtvovanja i svečanosti, za gradnju hramova i za darove hramovima. A sredstva za to namicala su se od državne zemlje, poreza na kupoprodaju, lučkih pristojbi, dobrovoljnih priloga građana i slično. Profesionalizacija javnih poslova koja je započela u grčkim polisima od peloponeskog rata zahtijevala je više sredstava, pa je i vlast pojačala namete.

Riječ politika došla je iz grčkog jezika (polis = država, a politikos = građanski, državni, javni) ne slučajno. U mnogim grčkim polisima pitanja države, uprave, javnih poslova bijahu pitanja grčkih »građana«. Nakon spomenutih, socijalnih i upravnih promjena, posebice u demokratskim polisima kakav npr. bijaše Atena, politika je postala stvar svakog »građanina«. Dobar »građanin« je onaj koji se posvećuje javnom životu — da sudjeluje u . skupštini, sudnici, vjerskim svečanostima, vježbi u ratnim vještinama, da bude nazočan na različitim priredbama itd. Da bi to mogao, grčki »građanin« morao je imati i mnogo slobodnog vremena. A to mu je, i uz to materijalnu neovisnost, među djelatnostima mogla pružiti jedino zemljoradnja. Jer poljoprivreda je u Grčkoj sezonska — nekoliko mjeseci se radi, a ostalo vrijeme je slobodno, dok u obrtu i trgovini valja stalno biti zauzet. Eto i to je jedan od razloga zašto su Grci obrte i trgovinu pretežno prepustili strancima, zašto ta zanimanja pa ni novčarstvo nikad nisu stekla naročit ugled u Grčkoj i zašto su npr. Atenjani (po Aristotelu) gledali na njih čak kao na nesreću za polis. Polis kao zajednica onih što odlučuju o javnom životu bio je u osnovi zajednica neovisnih zemljoposjednika, što će ostati idealom Grka sve do 4. st. prije n. e. To i Homerovi epovi učinit će da će se u Grčkoj zapravo isticati kult plemića i zemljoposjednika.

Za grčke »građane« polis je bio sve, malo je toga ostajalo osobnog, svoje slobodno vrijeme, svoje bogatstvo, znanje i ljubav posvećivali su polisu, osjećajući ga kao znak osobnog života i moći. A kad je počela profesionalizacija u javnim poslovima, počeo je propadati i grčki polis. Takav život u politici podijeliti će Grke istog polisa u različite stranke, dovoditi do krvavih obračuna. A vodit će ih i politici izvan polisa — stvaranju saveza oko borbe za širu pobjedu određene politike i međusobnim ratovima.

Ali nisu u grčkim polisima živjeli samo punopravni, dapače neusporedivo je više bilo onih bez političkih prava. Pa zato se i ne može govoriti o demokraciji u Grčkoj, već o ograničenoj demokraciji, o demokraciji ograničenoj na užu i posebnu grupu. I zato smo riječ građanin stavljali među navodnike. No ne samo to nego i nešto još gore, preči su naime ropstvo prihvaćali kao nešto posve prirodno, od prirode dano, pa o tome da je i rob čovjek nisu ni razmišljali.

SVJETONAZOR (VJERA I FILOZOFIJA). Uobičajeno je da se grčka kultura tumači iz njene filozofije. Ipak valja imati na umu da je filozofija došla kasnije i da je zapravo omogućena vjerom u Grčkoj. Mnogi su čitali *Ilijadu* i *Odiseju* pa poznaju dosta grčkih bogova, manje je pak uobičajeno stvarno poznavanje grčke vjere.

Kako su na tlu Grčke u prijašnjim vremenima živjeli različiti narodi, a Grci uz to dolazili u dodire i s mnogim narodima izvana, ostavilo je to traga i na vjerovanja u Grka. U početku se vjerovalo u različite bogove, heroje (koji da su rođeni iz braka bogova i ljudi) i duhove. Od duhova jedni bijahu dobroćudni, kao fauni, satiri, pani, pa su im zemljoradnici i stočari po poljima i sumama dizali oltare-svetišta; a drugi su »kažnjavali« one koji su kršili društvena pravila. Kasnije će se po cijeloj Grčkoj proširiti ahajski olimpijski bogovi i misterijski kultovi, kojima je svrha bila očišćenje čovjeka od grijeha i osiguranje blažene besmrtnosti. Najstariji takav kult bijaše kult u Eleuzini, selu blizu Atene, u čast Demetre i njene kćeri Kore¹⁵.

Gospodarske, socijalne i političke promjene u 8. i 7. st. prije n. e. izazvat će i promjene u vjeri. Jače biva naglašen kult obiteljskog boga, kućnog ognjišta, a gradovi izabiru između olimpijskih bogova svoje zaštitnike, kojih kultovi i svetkovine bijahu više patriotske nego vjerske naravi, npr. Panatenske igre u Ateni. Usporedo se javljaju i tri nova kulta u Grčkoj — dionizijski, orfički i apolonski.

Dionizijski kult zamijenit će nekadašnje seoske vesele i grube vjerske svetkovine i vjerovanja, ali će se nešto ublažen širiti po Grčkoj. Suprotan dionizijskom bio je orfički kult, kojega da je utemeljitelj legendarni pjevač i svirač Orfej. Orfisti su razmišljali o naravi ljudskoj, o »božanskoj duši u čovjeku« i o sudbini ljudskoj poslije smrti. Jer ljudi su, po mitologiji, stvoreni od Titana koji zgriješio uklonivši oca, orfisti držahu da su ljudi nasljedno opterećeni grijehom i zato im valja otkupiti se. Zagovarali su prezir prema tijelu postom i drugim oblicima asketizma, a odanost idealima pravde, osobne odgovornosti i svetosti. Orfisti su bili prvi teolozi u Grčkoj, tražili su molitvu i propovijedali o seljenju duša, o hadu (paklu) i blaženstvu; a postojali su i orfički proroci, pjevači i svećenici. Snažno su utjecali na Platona i na druge grčke moraliste, te na kasnije kršćanstvo.

Dionizijski i orfički kult bijahu kultovi nižih slojeva, plemstvo je pak imalo svoj apolonski kult — boga ljepote, vječne mladosti, plemenita i ponosna, zaštitnika pravde i zakona i zaštitnika čistoće, pa su se pred njim obavljali obredi čišćenja. Građena su po Grčkoj brojna svetišta-proročišta Apolonu, od kojih je najpoznatije Delfijsko. U ta panhelenska proročišta dolazili su Grci iz svih krajeva pa i stranci po »savjete« — koje su u ime Apolona davale dobro obaviještene proročice u službi plemstva. (Ovi grčki kultovi bit će značajni i za kasniju kulturu u Evropi — spomenuli smo da su orfisti utjecali na kršćanstvo, iz dionizijskog kulta razvit će se kazalište, a apolonski kult bio je odlučan za likovne umjetnosti.)

U 5. st. prije n. e. *počinje* u viših slojeva sumnja u vjeru; činila im se čak smiješnom vjera u olimpijske bogove. Počeo se probijati razumski pristup svijetu. U politički nestabilnu 4. st. prije n. e. ta će se sumnja proširiti i na niže slojeve, pa će poslije Aleksandra prodirati u Grčku i kultovi s istoka.

Budući da su Grci, odnosno grčki filozofi utemeljitelji racionalnog i posredno antropocentričnog (ne neposredno — jer zagovarahu ravnotežu čovjeka i prirode) nazora na svijet, valja najprije reći kako je tome pridonijela i sama grčka vjera.

Grci su samo jedan od brojnih naroda koji vjerovali u bogove s ljudskim odlikama i obličjem, ali su u tome ipak otišli najdalje. Ne zato što su grčki olimpijski bogovi živjeli na Zemlji (Olimpu) i odatle uređivali svijet, jeli, pili, ljubakali, ratovali, nego što se dosta miješahu s ljudima, i što se našlo u njih i svih ljudskih poroka, pa je među njima bilo lopova, lazova, varalica, podlih osvjetnika bogovima i pojedinim ljudima — takve su ih Grci opisivali i likovno oblikovali. Tako su Grci više nego i jedan drugi narod ne samo bogove približili ljudima, nego i ljude bogovima, izjednačili ih zapravo. Već je Heziod pisao kako su »istog porijekla bozi i smrtnici ljudi«. Štoviše,

bilo je izjava u Grčkoj, kao ona Ksenofanova, da kad bi volovi ili konji ili lavovi imali ruke i mogli kao ljudi rukama slikati i djela izrađivati — konji bi slikali oblike bogova slične konjima, a volovi volovima. A kad je već tako, čovjeku ne preostaje drugo nego misliti svojom glavom. Ta činjenica, da je čovjeku dan dar sposobnosti mišljenja, (»čovjek se naime razlikuje od ostalih živih bića po tome što jedini on misli«, pisao je pitagorejac Alkamaion), spoznaju da je mišljenje odlučno, da je mudrost najveća vrlina (arete), bilo je presudno; — a to je grčkim filozofima omogućila sama vjera u Grčkoj.

U evropskim i mnogim izvan evropskim zemljama svaki udžbenik filozofije počinje s grčkim filozofima. Od Talesa pa nadalje grčki su filozofi raspravljali o svim bitnim filozofskim pitanjima — bitka (antologijskim), spoznaje (gnoseologijskim), pravilnog mišljenja (logičkim), kao i o ćudoređu (etičkim), lijepom (estetskim) i o uređenju zajednice (sociologijsko-politologijskim). Davali su na ta pitanja različiti filozofi ili različite škole različite odgovore — da je svijet materijalan ili idealan, da se spoznaje osjetilima ili umom, da čovjek da bi bio sretan ne mora uopće djelovati ili treba da djeluje u skladu s određenim vrednotama itd.

Mi ćemo ovdje izdvojiti ono bitno što su grčki filozofi ugradili u temelje tzv. evropske kulture i učinili je različitom od drugih. A to nije omogućila samo grčka vjera i dodiri Grka s drugim narodima odnosno kulturama nego i sva ona socijalna i politička previranja u 5. st. prije n. e. — zbog čega sofisti stavljaju sve ustaljeno u pitanje, dokazujući čak da će kornjača stići na cilj prije nego zec, i kad Protagora izjavljuje da je »čovjek mjerilo svih stvari«, — tj. svaki čovjek, kad Herodot, proputovavši brojne zemlje i upoznavši brojne narode, uviđa da »svi ljudi misle da su njihovi običaji najbolji«. U tom vremenu općeg relativizma živi i Sokrat. Ali on traži neko utočište, uporište, čvrstu točku koja bi bila najveća vrednota i nalazi da je ona u znanju, da je to istina do koje se dolazi razumom. To poistovjećivanje znanja i ćudoređa učinit će zatim grčku kulturu i sve one koje je slijede posve različitim od prethodnih i drugih — (vidjet ćemo kako se na to isto pitanje u sličnim društvenim prilikama odgovorilo u Kini).

Platon će Sokratove etičke pojmove razraditi u sveobuhvatni sustav ideja koje da su stalne, trajne, vječne, za razliku od propadljive materije i varljivosti osjetila, te da je naša spoznaja zapravo sjećanje na ideje. Aristotel, ozakonitelj evropske metodike mišljenja — logike, ističe da osim oblika postoji i tvar (materija), te da se do spoznaje dolazi istraživanjem pojedinačnog, pa je tako otvorio put znanosti. On je napisao: Metafiziku — u kojoj svijet tumači teleološki, tj. da su sve pojave u svrhovitu piramidalnu lancu uzročne, a ne slučajne; Logiku — u kojoj izlaže kako se pravilno misli; Etiku (Nikomahovu) — u kojoj iznosi da će čovjek biti sretan ako ga odlikuju četiri (grčke) vrline (mudrost, hrabrost, umjerenost i pravednost) i čovjeka određuje kao samosvrhu; Poetiku — u kojoj raspravlja o umjetnosti; Politiku — u kojoj zajednicu određuje kao samosvrhu (i tako otvara trajno pitanje odnosa pojedinca i zajednice). A kako je bio enciklopedijski duh svoga vremena, odredio je i predmete znanostima i posustavio znanja što će za Evropu vrijediti sve do 16. st.

Grci su tako utemeljitelji našeg pristupa svijetu, načina mišljenja, utemeljitelji znanosti, a otvorili su i sva bitna pitanja. Valja međutim, upozoriti da Grci nisu pretpostavljali razvoj u društvu ljudskom, razvoj kulture, pa su i iznosili samo učenja kako ljudske zajednice valja urediti da budu savršene.

ZNANOST. Grci su bili u mogućnosti upoznati mnoga znanja do kojih su došli bliskoistočni narodi od Sumerana do Perzijanaca, uključujući i Egipćane, i neka znanja Indijaca. Nj ima će dodati i mnoga do kojih su sami došli.

U matematici su obogatili geometriju, trigonometriju, a i algebru, npr. pitagorejci su se bavili i teorijom iracionalnih brojeva. Euklid je krajem 4. st. prije n. e. napisao čuveno djelo *Elementi matematike*, i udžbenici geometrije sve do 19. st. bit će zapravo njegovi udžbenici. U astronomiji su Grci pokupili obilna znanja drugih naroda, pa je već Tales 28. svibnja 585. prije

n. e. mogao predvidjeti pomrčinu Mjeseca. Pitagora je tumačio da je Zemlja okrugla i da lebdi u svemiru, a Anaksagora da Mjesec dobiva svjetlo od Sunca. Arhimed se upustio u izračunavanje veličine i udaljenosti nebeskih tijela. Iako mi znamo za Ptolomejevski geocentrički sustav, utemeljen u Hiparha (čija inače svemirska izračunavanja vrijede i danas), postojao je i Aristarh, koji je zastupao heliocentrički sustav.

Medicina je u Grčkoj dugo bila vezana uz čarobnjaštvo — pa su takve liječnike nazivali tradicionalistima, ali postojali su i liječnici praktičari, koje nazivahu »rizicima«. Dosta su rano postojale u Grčkoj klinike i bolnice, pa i škole za liječnike već u 7. st. prije n. e., npr. u Knidu. Ustaljena su bila klinička promatranja, razvrstavanja bolesti po znakovima, pratio se tok bolesti, davali odgovarajući lijekovi ili su rađene operacije. Pitagorejci su počeli izučavati anatomiju na životinjama, a Herofil je napisao i anatomsko djelo. Grčki liječnici držanu inače da zdravlje ovisi o ravnoteži elemenata od kojih je ljudsko tijelo sastavljeno. Što se tiče biologije, Aristotel i njegovi učenici razvrstali su sve tada poznate biljke i životinje — (a i čovjeka je Aristotel prvi razvrstao među živa bića) — te će to ostati važećim u biologiji sve do 16. st.

Grčki putnici zemljopisci i vrlo su rano istražili Sredozemlje, atlantsku obalu sjeverne Afrike, južne obale zapadne Azije, dio obala zapadne Evrope, a poslije Aleksandra upoznat će Indiju, Kaspijsko more, skitske zemlje, Arabiju, velik dio istočne obale Afrike i područje Nila. Već je Anaksimandar pokušao izraditi kartu Zemljina kruga. Hekatej je nacrtao tip zemljopisne karte s tekstom u kojem je opisao narode svijeta njihove zemlje. Prema Herodotu Aristagora (tiranin Mileta oko 500. god. prije n. e.) imao je brončanu tablicu s kopnom i morima tadašnjeg svijeta. Najpoznatijim ostao je Eratosten, koji je napisao djelo *Zemljopis*. Tuki did je prvi počeo tumačiti događaje uzročno-posljedično, pa ga drže ocem povijesti; a Herodot je prvi počeo opisivati običaje i vjerovanja raznih naroda pa ga smatraju ocem etnografije i kulturologije uopće. Platon i Aristotel začetnici su sociologijskih i politologijskih učenja. Nije onda čudno što će helenistička Aleksandrija postati znanstveno središte tadašnjeg svijeta, i to takvo znanstveno središte koje se i nama danas čini nevjerovatnim.

Grčka je vjera omogućila grčku filozofiju, a filozofija učinila da maštovito ustupi mjesto stvarnom i razumskom — da mit ustupi mjesto logosu, znanosti, pa da se na razumskoj osnovi objašnjavaju sve pojave, da iskustveno ima utemeljenje u teoriji na načelu matematičkog dokaza i uzročno-posljedične veze. U drugih naroda znanja su do tada rezultat praktičnih iskustava, s Grcima se prelazi iz razdoblja pokušaja rješavanja praktičnih pitanja u razdoblje stvaranja teorijskih struktura iz kojih se dohvaćaju i objašnjavaju pojave u svijetu, te su oni utemeljitelji znanosti, znanstvenog pristupa svijetu.

No valja upozoriti na razliku između znanosti u Grčkoj i znanosti danas a ta je razlika u svrsi znanosti — Grcima je znanost služila spoznaji svijeta, danas znanost ima praktičnu svrhu da njene spoznaje uz pomoć tehnike omoguće materijalno poboljšanje življenja; npr. već je Heron znao da para može biti pogonsko sredstvo, ali Grcima ni na kraj pameti nije bilo da prave parne strojeve, strojevi su za Grke bili samo igračke.

Pretpostavljamo da nije potrebno govoriti o tehničkim umijećima Grka, jer su oni imali iza sebe već dostignuća bliskoistočnih obrtnika i sami su bili vodeći u svom vremenu. Isto tako ni o školama, samo treba upozoriti da su u 5. st. prije n. e. postojale škole gdje se učilo čitati, pisati, računati, pjevati, svirati, tjelovježba i Homer, zatim profesionalne škole, poput liječničkih, matematičkih i pjesničkih, sve do akademija, kakva npr. bijaše Platonova. A obrtnička su se umijeća, da ponovimo, i ovdje stjecala naukovanjem.

UMJETNOST. Kad se govori o grčkoj umjetnosti, posebice likovnoj, misli se obično na klasično razdoblje te kulture, često čak još uže, na tzv. zlatno Periklovo doba. Međutim, i u umjetnosti imala je Grčka različitih razdoblja.

Povjesničari likovne umjetnosti razlikuju četiri razdoblja, isključujući mikensko: 1. geometrijskog stila (900-700. god. prije n. e.), koje odlikuju apstraktni, geometrijski oblici

slikarstva na vazama s pogrebnim prizorima; 2. arhajskog stila (700-500. god. prije n. e.), »kvazirealističkog«, s tematikom bogova i heroja, kad prevladava slikarstvo na vazama u crnoj i crvenoj boji, ali se javlja i kiparstvo i monumentalno graditeljstvo, zapravo se grčko graditeljstvo u tom razdoblju i oblikuje — pravokutna jednostavna građevina koju tvore elementi zid, stupovi, svod od greda i krov poduprt kolonadama; 3. klasično (5. i 4. st. prije n. e.), kad prevladava naturalistički stil u slikarstvu i kiparstvu, a u središtu je zanimanja umjetnika ljudsko tijelo što se oblikuje u prirodnu i lijepu obliku (npr. kipovi atleta) — to je vrijeme Mirona, Polikleta i Fidije; 4. helenističkog stila, koji nastaje poslije Aleksandra, kad umjetnost postaje klasicistička — učena, kićena (tad se uvodi npr. korintski stup), monumentalna.

Grčka umjetnost klasičnog razdoblja, kao i uopće njena kultura toga razdoblja, odlikuje se svjetovnošću i osobnošću, duh joj je ovozemaljski i racionalni, pa odatle i realizam ili naturalizam i kult ljudskog tijela. Kipovi se ne prave samo bogovima nego i sportašima, zakonodavcima, filozofima, umjetnicima i sličnima. Grčku klasičnu umjetninu određuju zakoni mjere i ritma. Osnovna je mjera (proporcija), a mjera je čovjek, odnosno dijelovi njegova tijela. Po Aristotelu umjetnost treba da izražava sklad i ritam, pa iako mu je ona oponašanje, umjetnik mu je stvaralac. Platon nije imao takvo mišljenje o umjetnosti i zagovarao je da se ona mora podrediti ideologiji, staviti u službu politike.

Dugo je u Grčkoj književnost bila usmena, čak i nakon toga kako su od Feničana preuzeli pismo. Među prvim, zapisanim književnim djelima bijahu Homerovi epovi, koji su bili jedna vrst grčke biblije (a motivi i junaci Homerovih epova imat će i velik odjek u kasnijoj evropskoj književnosti). Bilo je međutim brojnih pjesnika u Grčkoj, i gotovo da nije bilo toga o čemu grčki pjesnici nisu pjevali, npr. Safo o ljubavi, Spartanac Alkman o ratu, Ahilokus o politici, Pindar ode igri i pobjedi, Anakreont vinu itd. U prozi su Grci pisali djela znanstvena, povijesna i filozofska.

Drame su uz Homerove epove najpoznatija književna djela. Grčka drama, odnosno grčko kazalište razvilo se iz dionizijskih kultova, i to tragedija iz proljetnih, a komedija iz jesenskih svečanosti. Proljetne svečanosti predvodile su družine uvježbanih plesača, zvanih »korovi«, a pratila ih je glazba. Kasnije će te družine igrati mitove, tako što im je dodan jedan sugovornik koji je recitirao pjesmu o tome što se događa; zatim su pridodani drugi, pa treći glumac-recitator, čime su omogućeni dijalozi i radnja. Drama će i dalje ostati vezana uz mit, ali raste slobodnije tumačenje mita. Isto tako ostaje i dalje *kor*, iako gubi prvotno značenje. Kao što su postojala natjecanja pjesnika, postojali su i festivali drama (tragedija), a u 6. st. prije n. e. Pizistrat je uveo i godišnju nagradu za najbolju dramu. Od stotina napisanih i izvedenih grčkih drama sačuvano je svega tridesetak.

Od grčkih dramatičara najpoznatiji su Eshil, Sofoklo i Euripid. Živeći u burnom 5. st. prije n. e., Sofoklo je napisao čuvenu i znakovitu tragediju *Antigona*. Komedija je pak počela s družinama zabavljača koji su pod obrazinama prolazili ulicama plešući i praveći šale na račun poznatih osoba. Prvi veliki komediograf bio je Aristofan, ironičar, koji je i Sokrata ismijao u *Oblacima*. Od drugih iz 5. st. prije n. e. nisu sačuvana djela. Značajan je Meander (340-291. god. prije n. e.), koji u komedijama prikazuje svakodnevni život i različite tipove iz nižih slojeva. Iako ni jedna od njegovih komedija nije u cjelini sačuvana, zna se da je mnogo utjecao na rimske komediografe, a kasnije i na Shakespearea i Molièra.

Drama je u Grčkoj, prema Aristotelu, služila pročišćavanju (katarzi) gledatelja uživljavanjem u sudbinu lica. Građena je na načelu jedinstva mjesta, vremena i radnje. Igrali su je glumci s krinkama i u otvorenom amfiteatru. Kao i gotovo svemu drugom, Grci su odredili i pravila evropskoj likovnoj umjetnosti, književnosti i kazalištu.

OSTALE ANTIČKE CIVILIZACIJE

Izdvojili smo dvije civilizacije za cjelovit prikaz. Sumer kao prvu civilizaciju i Grčku kao prvu

evropsku i jednu među posljednjim antičkima u kojoj se istovremeno može vidjeti civilizacijski doseg ovog razdoblja. Kratkim usporedbama upoznat ćemo stanje u drugim dijelovima svijeta koji je bio zahvaćen civilizacijskim promjenama, manje ističući Kinu, jer ćemo cjelovit prikaz te civilizacije dati u slijedećem dijelu. Budući da su gradovi i pismo ključni činioci civilizacijskih promjena, s njima ćemo i započeti usporedbe.

URBANIZACIJA. Odlike antičkih gradova u pojedinim civilizacijskim područjima ovisile su o odlikama civilizacije određenog područja, političkih prilika, a i same prirodne sredine. Tamo gdje se trgovina isticala nalazimo velike gradove i bogat gradski život, tamo gdje je snažna središnja i teokratska vlast nalazimo slabiji gradski život — negdje s rijetkim, ali imponirajućim građevinama, a negdje ni to, tamo gdje su gradovi izloženi mogućim napadima nalazimo ih zidom opasane, u ravničarskom okolišu vezani su više uz poljoprivredu. Ali bilo je izuzetaka jer je moglo djelovati i više činitelja uzajamno. Gradovi nam mogu lijepo predložiti i odlike i život u pojedinim civilizacijama, ali ne možemo se prepustiti detaljnijem opisu čak ni u prvom vremenskom dijelu ovog razdoblja, a za drugi dio pretpostavljamo da se samo po sebi razumije da su gradovi brojniji, veći i život u njima bogatiji.

Pišući o Sumeru, već smo spomenuli neke činjenice o sumerskim gradovima. Primjer Ura pokazuje nam da se grad sastojao od tri dijela: svetog područja, starog grada i dijela izvan gradskih zidina. Temenos je već opisan, a u starom dijelu grada, prošaranom nepravilnim i nepopločanim ulicama, širokim 3-6 m, a i manje, nalazile su se prije pretežno jednokatnice, a kasnije dvokatnice, po površini različite, ovisno o bogatstvu vlasnika. Te su kuće građene u donjem dijelu od pečene a u gornjem od sušene gline; prema ulici imale su samo vrata. Prostorije su se grupirale oko jednog, dva ili čak tri dvorišta. Bile su to prostorije za spavanje, kuhinje, gostinske prostorije, prostorije za sluge, nužnik i radionice. U jednoj kući moglo je biti i do dvanaest pa i više takvih prostorija. U starom gradu bili su još i hramovi drugim sumerskim bogovima, te kapelice manjim božanstvima. Izvan zidina bile su pretežno kuće nižih slojeva. L. Woolley drži da je Ur neposredno poslije pada III urske dinastije, i vjerojatno u njeno vrijeme, imao oko 360 000 stanovnika.

A Sumerani su, kako je spomenuto, potakli urbanizaciju na čitavom **području jugozapadne Azije**, pa će manje ili više slični gradovi nicati na cijelom području Mezopotamije, Irana, Anatolije, Sirije i Palestine u toku sumerske povijesti i poslije do kraja antičkog razdoblja. Tu će se pojaviti oni već spomenuti gradovi, uz kasnije grčke na maloazijskoj obali i gradove što su ih osnivali Aleksandrovi nasljednici i drugi.

Urbanizacija je u tom razdoblju zahvatila i jug Arapskog poluotoka.

Egipat je bio poljoprivredna i teokratska država, pa su gradovi bili u prvom redu upravna središta, i zato bez izrazitijeg gradskog života. U Tell el Amarni npr. nalazili su se hramovi, carske palače i carski uredi, zatim u jednom dijelu zgrade dvorjana udobne i s dosta prostorija, te poseban dio blokova jednoličnih radničkih koliba s dnevnom i spavaćom sobom i kuhinjom. Gradovi što će nastati na području pod kulturnim utjecajem Egipta južnije, npr. Meroe u Nubiji, bit će više gradski.

Stari gradovi **u dolini Inda** Harappa i Mohendžo-daro veliki su i planski građeni gradovi, s popločanim širokim ulicama koje se sijeku pod pravim kutom. Između njih su blokovi prilično velikih kuća, građeni od pečene opeke, s udobnim prostorijama, kupaonicama, kanalizacijom, otvorima za smeće. U gradu je još utvrda, velika skladišta žita i radničke četvrti jednolikih koliba. I oni su bili trgovačka središta. A to su samo dva od brojnih gradova na golemom urbanom području indske doline.

Prvi **kineski gradovi**, npr. Anijang i Lojang, nisu bili trgovačka nego upravna središta, ali će se kasnije i u Kini javiti veliki gradovi.

Trgovačko i upravno središte Knosos na **Kreti** obuhvaćao je u vrijeme cvata sredinom 2. tisućljeća prije n. e. površinu od 2 250 000 m². Površina trokatne kamene carske palače bila je 120 x 120 m, a na prostoru 400 m dalje bile su dobro građene dvokatnice viših slojeva, a još dalje nižih. Među bedemima koji su štitili od gusara tekao je živ i raskošan gradski život. Mikena i drugi

gradovi **na grčkom kopnu** tada i nešto kasnije nisu gradovi takve veličine — u njima se nalazi samo vladarska palača, vladarski uredi i radionice. Kasnije je u Grčkoj oživio gradski život u brojnim većim i više gradskim gradovima. A Grci su zajedno s Feničanima urbanizirali i gotovo cijelo obalno područje Sredozemlja.

I Etruščani su imali gradove. **Rimljani** će urbanizaciju proširiti na velik dio Evrope preko svojih poznatih kastruma.

I **Srednja i Južna Amerika** doživjele su u antičkom razdoblju urbanizaciju. Postojali su doduše tamo u prvom redu vjersko-upravna središta i sajmišta, kao ona u Maja u Srednjoj Americi ili samo vjerska kao Chavin de Huanta u Južnoj, ali će i u jednoj i u drugoj biti i pravih gradskih središta. U Južnoj u području cvata kulture Mohika neposredno poslije početka nove ere, a Teotihuakan u Srednjoj od 300. godine. Ovaj je grad imao planski uređeno središte impozantnih svetišta, a oko njega golemo područje, nastanjeno gradskim stanovništvom — obrtnicima, trgovcima, službenicima i svećenicima. Oko 500. god. taj je grad obuhvaćao površinu veću od sedam kvadratnih milja i u njemu je stanovalo, neki drže, do 100 000 stanovnika.

PISMO. Sumerani su prvi za koje znamo da su došli do fonograma, pišući ih klinastim znakovima. Kako su im riječi bile u pravilu jednosložne, njihov im je jezik omogućavao da im pisani znak bude u osnovi znakom za riječ, pa će načelo slogovnog pisma do kraja provesti Babilonci. Klinasto pismo postat će zatim svojina cijele **jugozapadne Azije** i pismo diplomacije tog područja. Valja spomenuti da su već u razdoblju Džamdat-Nasr susjedni Elamci imali svoje pismo različito od sumerskog — takozvano protoelamsko pismo, još neodgonetnuto; ali u doba akadke dinastije i oni prihvaćaju klinasto pismo, čak će ga prilagođeno i pojednostavljeno predati kasnije Amoričanima, a od njih će ga djelomice preuzeti Perzijanci.

Pismo je rana tekovina i starog **Egipta**, već u prvom dinastičkom razdoblju. Prvo egipatsko pismo nije bilo namijenjeno praktičkim svrhama kao u Sumeru, nego slavi bogova i faraona, pa je prevladala likovna strana, te ga i nazivamo slikovnim (i po Grcima hijeroglifskim) — jer su mu oblici znakova slikovni. Tim su pismom pretežno ispisani egipatski spomenici. Složenost i nepraktičnost tog pisma prisilila je Egipćane na izum drugog pisma — hijeratskog ili svećeničkog, kojim su pisani vjerski tekstovi li svjetovni zapisi, a zatim u 8. st. prije n. e. i trećeg, takozvanog demodskog pisma — neke vrste stenografije. Egipatsko pismo nije se u istoj mjeri kao sumersko proširilo izvan granica kulture u kojoj je nastalo, ali je i ono značajno utjecalo na kasniji razvoj pisma. Sadržavalo je naime dva elementa, kojima će se koristiti drugi, prvi što su hijeroglifski znakovi bili slikovni, a ne apstraktni kao sumerski klinovi, i drugi da je u egipatskom pismu bilo znakova za pojedine glasove, pa će to utjecati na pismo Hetita, Hurijaca, na pismo u Kreti, te na pisma u Palestini i Siriji.

Kako su se oba pisma veoma teško prilagođavala jezicima različitih na-, roda, i uz to su bili nepraktični zbog velikog broja znakova, već se od 18. st. prije n. e. javljaju u Siriji i Palestini pokušaji da se pojednostavi pismo na osnovi korisnih elemenata klinastog i egipatskog pisma. Ti su elementi u klinastom pismu bili neslikovni jednostavni znakovi, a u egipatskom oni znakovi koji su označavali glas. Tako već sredinom 2. tisućljeća prije n. e. nalazimo u **Ugaritu** pismo s 30 znakova, koje će brzo prihvatiti i Hurijci. Ali će razvoj tog pisma prekinuti prodor »naroda s mora« u 12. st. prije n. e.

Više je uspjeha imao drugi pokušaj južnije na **Sinaju**, jednako star, a po nekima još i stariji. I tu se semitsko stanovništvo služilo pismom s 30 slikovnih znakova, po uzoru na egipatske hijeroglife. Pismo se širilo prema sjeveru i polako se slikovni znakovi mijenjaju u neslikovne. Napisi iz 10. st. prije n. e. napisani s 22 neslikovna znaka nađeni u **Biblosu** mogu se smatrati prvim zapisima napisanim čisto abecednim pismom. **Feničani** su odredili znakove samo za suglasnike, jer im je to bilo dovoljno; — to načelo prihvatili su kasnije semiti, a održalo se npr. do danas u hebrejskom i arapskom. Posebno označavanje za samoglasnike uvest će **Grci**, što će biti osnovom svih kasnijih alfabeta odnosno abeceda.

Već u 2. tisućljeću prije n. e., a u Sumeru i prije, znanje pisanja nije više bila povlastica svećeničke klase, nego se djelomice proširilo i na druge slojeve i služilo zapisivanju različitih sadržaja, a izumom pojednostavljenog i praktičnog abecednog pisma znanje pisanja i čitanja proširit će se na još širi krug ljudi. Od tada se više zapisuju i privatni poslovi, zatim djela pjesnika, kulturnih poslenika i znanstvenika. Do kraja antike alfabetsko pismo proširilo se po cijelom Sredozemlju, u srednju Aziju, na Arapski poluotok, pa i u unutrašnjost Evrope na Pirinejski poluotok, čak i među Germane (germansko pismo rune).

Pogledajmo kako je bilo u drugim područjima svijeta. **Iz indske doline** postoje kratki zapisi bar iz 24. st. prije n. e., ali oni do danas nisu odgonetnuti. S propašću te civilizacije nestaje i pismo, i tek u 4. st. prije n. e. u Indiji će ući u uporabu takozvano brahmansko pismo, neki drže po ugledu na aramejsko. Počeci pisma u Kini padaju na početak 14. st. prije n. e. **Kreta** je slikovno pismo imala već na početku 2. tisućljeća prije n. e., a nedugo zatim i kurziv-no pismo, takozvano »linearno pismo A«, a sredinom istog tisućljeća »linearno pismo B«, koje je i pismo mikenske kulture. Spominjemo Kretu i zato što će ovo posljednje utjecati na oblik kasnijeg grčkog alfabeta. U Srednjoj Americi već su se Olmeci služili piktogramima i ideogramima, u Južnoj pripadnici nekih kultura tog razdoblja, a Maje su već upotrebljavali dosta slogovnih znakova, zato se i govori o pismu Maja.

Kad se govori o pismu, valja spomenuti i materijale na kojima se pisalo da bi se dobila prava slika opsega uporabe tog izuma. Iako je već u antici izumljen u Kini papir, nije on bio još svojina drugih područja. U antici su materijali za pisanje bili raznovrsni. Pisalo se na spomenicima od kovina ili kamenim, na drvenim ili vapnenačkim pločicama, na listovima masline, papirusa, na kori drveta, na lanenim povojima, glinenim pločicama, kožama itd. A služilo se i različitim pisalima i različitom tvari što ostavlja pisani trag.

Zbog skromnijih mogućnosti u zapisivanju posebnu je vrijednost imalo ono što je zapisano pa se i pomno čuvalo, te će se tamo gdje su to omogućavali materijali na kojima se pisalo, kao npr. glinene pločice, koža ili papirus, javiti arhivi i knjižnice. Upoznali smo sumerske arhive, a svakoj su državi zapravo bili potrebni arhivi, pa ih nalazimo i u Kreti, Mikeni, Ugaritu i drugdje. U knjižnicama su se pak vrijedna djela ne samo skupljala, nego su postala dostupna širem krugu ljudi. Knjižnice će se pojaviti najprije u Mezopotamiji u Nipuru, Babilonu, sjevernije u Hatuši, no najpoznatija je Asurbanipalova knjižnica iz 7. st. prije n. e., u kojoj se nalazilo oko 30 000 različitih dokumenata — između ostalog vladarskih pisama, epskih i mitoloških poema, raznih vjerskih napisa, pa kronika, rječnika, zapisa o astronomiji i matematici. U Grčkoj će se knjižnice početi osnivati od Pizistrata u Ateni.

Arhivski su se materijali sakupljali u kraljevskim palačama, hramovima ili pri lokalnim upravama; knjižnice su pak bile javne ili privatne. Ne samo arhivi nego i knjižnice znale su biti vrlo bogate, npr. knjižnice P. Serena u Rimu u 3. st. s više od 60 000 svezaka. Bez arhiva i knjižnica ne bi bio moguć onaj bogati duhovni život u kasnoj antici. Helenističko-rimski znanstvenici iz raznih područja npr. ne bi mogli bez njih učiniti i napisati ono što su učinili i napisali.

TEHNIČKA DOSTIGNUĆA I GOSPODARSTVO. U civilizacijama antike došlo se do mnogih spoznaja o svijetu i ostvarena su mnoga tehnička dostignuća. Oko 3000 god. prije n. e. plug je bio u uporabi već u Sumeru, Egiptu i indskoj civilizaciji. U to vrijeme otprilike Sumer, Egipat i Cipar imaju svoje posebne načine dobivanja kovina, bakra i bronce. U drugoj polovici 3. tisućljeća prije n. e. u uporabi je meko željezo, a sredinom 2. tisućljeća i tvrdo, iako će do šire uporabe doći tek poslije 10. st. prije n. e. Proizvodnja željeza je značajna ne samo radi kakvoće oruđa i oružja nego je to i veliko tehničko dostignuće (jer valja rudu taliti na vrlo visokim temperaturama, a onda tu su i procesi za postizanje čvrstoće, pa rudnici itd.) — koje će dati sigurnost upuštanju i u druge tehničke novine. Spomenuli smo da su sumerski obrtnici dobivali staklovinu, a u Egiptu počinje proizvodnja pravog stakla već u rano dinastičko doba. Tkalački stan također je vrlo rana tekovina. A u ovom razdoblju proizvodila se ne samo vunena i lanena odjeća nego i svilena i pamučna. Svugdje

nalazimo izrađevine od kovina, drva, kože i gline, raznovrsne i u obilnim količinama. Postoje rudnici ne samo bakra, željeza i zlata nego i srebra, olova, žive i soli, te različitog kamenja. Svagdje je prisutna proizvodnja draguljarska i miomirisa.

Promet se znatno razgranao zahvaljujući u prvom redu brodarstvu; još za prvih dinastija npr. stari su Egipćani izrađivali brodove i do 50 m duge i tako solidne da mogu izdržati nevrijeme i na oceanu. Zatim su se kopali kanali ne samo za navodnjavanje nego i za promet, npr. u Egiptu je preko Nila i kanala povezano bilo Sredozemno i Crveno more. Gradile su se i ceste; najpoznatije ceste su u Perzijskom i Rimskom Carstvu.

Iako je istina da je glavni izvor energije u antici bio čovjek i životinja, da se vjetar malo iskorištavao, i da su tek pri kraju uvedene vodenice, ipak su u antici bile poznate mnoge mehaničke sprave — cilindar s klipom, crpka, vodeni sat, vodene orgulje, pa upotreba zupčanika, beskrajnog vijka, ručne vage, tijeskova, a Heron je izvodio pokuse koristeći se parom kao pogonskim sredstvom.²

Valja nam, međutim, spomenuti da civilizacije pretkolumbovske Amerike antičkog razdoblja, a ni one kasnije, nisu poznavale proizvodnju željeza ni uporabu kotača u prometu.

Kad je riječ o **gospodarstvu** u antičkim civilizacijama, onda valja imati na umu sva ona neolitska dostignuća, mnoga dostignuća spomenuta u sumerskoj poljoprivredi i stočarstvu te mnoga upravo spomenuta tehnička dostignuća kao gospodarsku podlogu tih civilizacija. U osnovi različite su organizacije gospodarstva ili su u pojedinim civilizacijama više naglašene pojedine gospodarske grane. Iako civilizacije odlikuje razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti, antičke (a i kasnije srednjovjekovne) su se ipak, premda ne sve jednako, temeljile na poljoprivredi.

Egipat je npr. bio izrazito poljoprivredna zemlja, u njemu je Nil bio izvor života — pa će i u vjeri postojati kult Nila. Poplave i kanali omogućili su plodnost i bogate žetve, a i uprava se o tome starala. Raznovrsni obrtnici bili su gotovo ravni obrtnicima u Sumeru, iako nisu imali isti društveni položaj, i živjeli su siromašnije. Mnogi su radili za faraona, neki za hramove, a mnogi su radili na selu razmjenjujući svoje proizvode za poljoprivredne. Rudnici kovina na Sinaju i različiti kamenolomi u istočnom dijelu zemlje bili su izvor sirovina odgovarajućim obrtnicima. Neke su se sirovine, npr. kože, pa cedrovina, miomirisi, zlato, slonova kost i slično, dobivale trgovinom iz drugih zemalja — iz unutrašnjosti Afrike, Krete, obala Sirije i Palestine i iz područja Indijskog oceana. Tu je trgovinu vodio faraon, a svrha joj je bila dobavljanje roba namijenjenih prvenstveno dvoru i hramovima. Pri kraju će grčki trgovci u delti jače razviti trgovinu, ali će i oni biti podvrgnuti nadzoru faraonovih službenika. Vodeni promet bio je veoma razvijen — Nilom, kanalima i morem.

Stari je Egipat bio u osnovi birokratsko-feudalna poljoprivredna država, sve su u njoj određivali i nadzirali faraonovi službenici, pa tako i gospodarski život — gradnju i čišćenje kanala, usjeve, davanja, gradnju hramova, faraonskih grobnica¹⁶ i palača, trgovinu i drugo; — ali faraon se starao i za život svojih podanika.

Poljoprivreda bijaše osnovom i drugoj civilizaciji na tlu **Indije**. Ali su se počevši od 6. st. prije n. e. obnovili gradovi u sjevernom dijelu Indije, pa time i trgovina i obrti, a do kraja tog razdoblja i u srednjem dijelu, pa će Indija ući u živu međunarodnu trgovinu ne samo robama što ih daje priroda ovog podneblja nego i robama svojih obrtnika. Strukovne i seoske zajednice bit će osnovne gospodarske jedinice koje su s vlašću uređivale odnose preko predstavnika.

Poljoprivreda je bila osnovnom gospodarskom djelatnošću i u Kini — kako ćemo vidjeti.

Na području jugozapadne Azije već je Sumer potakao razvoj trgovine, pa će trgovanje ostati odlikom u gospodarstvu ovog kraja i poslije, i s onim napomenama koje su istaknute u dijelu o sumerskom gospodarstvu. Po trgovini su se isticali gradovi na Eufratu i na obalama Sirije i Palestine — Feničani npr. dovoljno su poznati kao trgovački narod. Anatolija je bila poznata kao

---

2 Oko nekih dostignuća antičkih naroda često su se plele i pletu se kojekakve čudne teorije, obično neupućenih, koji misle da ljudi nisu prije ništa znali. Upućeniji znaju međutim, da nije tako, a poznato im je i to da su mnoga znanja i iskustva ostajala u zatvorenom krugu cehova i svećenika, pa su proizvodi sačuvani, ali je nepoznat način na koji su ih izrađivali.

rudno područje, pa je vrlo rano ušla u trgovački krug. Ističe se zatim zapadni dio Male Azije jer su kasnije došli Grci i osnivali trgovačke gradove, koji će postati čuveni. Perzijanci i Grci proširit će trgovinu na istok sve do srednje Azije.

Rimska privreda temeljila se na veleposjedima na kojima rade robovi ili slobodni seljaci, a pri kraju koloni — u sličnom položaju kao kasniji kmetovi u Evropi. Obrti su u Rimu bili slabo razvijeni, i tek će se prti kraju stvarati strukovni kolegiji. Glavna preokupacija Rimu bila je rat i osvajanje. Rim je malo izvezio, a gotovo sve uvezio — provincije i ratovi opskrbljivali su Rim svime. Međutim, Rim se isticao i u novčarskim odnosno lihvarskim poslovima. Ne može se reći da Rimljani nisu brinuli o poljoprivredi, ali ratovi i društvene neprilike dovest će do toga da će propadati i poljoprivreda — glavna grana rimskog gospodarstva.

Poljoprivreda je bila osnova i antičkih civilizacija **Amerike** ovog razdoblja, i civilizacija na peruanskoj obali Južne Amerike i civilizacije Maja, koji su prokopali dosta kanala za navodnjavanje, i civilizacija u području središnjeg Meksika. Međutim, ne samo činjenice Teotihuacana nego i ostaci iz područja Maja i peruanske obale dokazuju da su obrti bili već dobro razvijeni i obrtnici očito poseban sloj; a to se jednako može reći i za trgovinu. Teško je pak reći kako je vođeno gospodarstvo u pojedinim državama.

Valja nam na kraju upozoriti da je državna uprava, ne samo u Egiptu nego gotovo u svim državama ovog razdoblja, imala nadzor nad cjelokupnim gospodarskim životom.

DRUŠTVENA STRUKTURA. U svim civilizacijama antičkog razdoblja nalazimo naglašenu društvenu raslojenost, s velikim razlikama između slojeva, klasa ili kasta.

Egipat. U Egiptu se vladar smatrao božanskom osobom, čiji su svi ljudi i sva zemlja. Dokumenti ne mogu potvrditi postojanje klasičnog ropstva, bar ne u razdoblju staroga, a djelimice i srednjeg kraljevstva — jer Egipat do pojave Hiksa u 18. st. prije n. e. gotovo uopće nije ratovao, a i zbog prirode staroegipatske teokratske države. I kasnije, kad se formalno o ropstvu može govoriti, to nije klasično ropstvo, jer rob može imati posjed, može se ženiti, može se pred bijesom gospodara skloniti u hram, i gospodar nema nad njim vlast »života i smrti«. Nešto su drugo staroegipatski vladari uveli prvi u povijesti u praksu, i to vrlo rano, još od prvih dinastija, a to su crne sluge — što će se u srednjem i novom vijeku uobičajiti u velikom dijelu svijeta.

Egipat nije bio klasična robovlasnička država, nego *svojevrсна feudalna država*, u kojoj, za razliku od evropskog feudalizma ili feudalizma dinastije Čou u Kini ili pak japanskoga, gdje nalazimo feudalnu hijerarhiju od kmeta do cara, imamo u biti jednog feudalca, i to vladara, a brojno stanovništvo u položaju je kmeta. U kmetskom položaju nisu samo oni što obrađuju zemlju, nego zapravo i obrtnici. Kako trgovina nije bila naročito razvijena, a nad vanjskom trgovinom vlast je imao kralj, i trgovci su bili njegovi službenici.

Ali postojao je sloj različitih izvršnih službenika koji su bolje živjeli od spomenutih. Posebice to vrijedi za relativno brojni svećenički sloj; hramovi su npr. jedini mogli biti oslobođeni plaćanja poreza. Svećenici su imali ne samo povlastice i ugled nego i vrlo utjecajan položaj u državi; Slučaj Ehnatona za to je najslikovitiji primjer; naime, svećenici su se u državi bili toliko osilili, preuzeli mnoge položaje — čak i zapovjednika vojske, da je faraon ostao bezutjecajna figura pa mu nije preostalo drugo nego da, koristeći se činjenicom da se u Egiptu osoba faraona držala božanskom, uvede kult novog boga kako bi se oslobodio moći svećenstva (koji su, naravno, bili svećenici prijašnjih kultova) — naredavši rušenje hramova drugih bogova i proganjanje svećenika. (Ah glede vjere poslije njega sve će se vratiti na staro.) Pri kraju egipatske države povlašten položaj imala je i p r o f e s i o n a l n a v o j s k a. Ali najpovlašteniji u Egiptu uvijek je bio faraonov dvor.

U državama jugozapadne Azije poslije Sumera neće se društvena struktura bitno razlikovati od sumerske. Ostat će ropstvo i društvena raslojenost po zanimanjima, a uz to će u osvojenim područjima osvajački narodi biti vladajući sloj, zapravo kasta kao u Asiraca i Perzijanaca, na primjer.

Indija. Posebnu i vrlo složenu društvenu strukturu nalazimo u Indiji već pri kraju ovog razdoblja. Riječ je o kastama — iako će se kaste posve oblikovati kasnije, a pogotovo će brojčano mnogo narasti. (Kasta je inače portugalska riječ za ono što Indijci nazivaju jati.) Valja upozoriti da se uobičajilo govoriti o pet kasta u Indiji: brahmani, kšatrije, vaišije, šudre i pariye, što je pogrešno, jer to su klase, a kastâ je u Indiji bilo mnogo više. Neki smatraju da ih je početkom ovog stoljeća bilo više od četiri tisuće. Istina je međutim da su s ovim klasama već u početku dani neki elementi koji će kasnije biti značajni pri stvaranju kasta, kao što je npr. zanimanje.

Do oštrije klasne raslojenosti s kastinskim elementima dolazi poslije 8. st. prije n. e., kad se arijevcima pomiču iz Petorječja na istok prema Gangesu i Bengalu, u sredine s brojnim domorodačkim stanovništvom, pa je posljedica ideje o čuvanju rasne čistoće arijevac (nemiješanja s dasuima) oštro odvajanje prvih triju arijevske klase od četvrte, koju su činili domoroci. Ali su arijevcima i prije toga imali klasnu podjelu; iz najranijih dokumenata vidi se da je postojala podjela na plemiće (kšatra) i pučane (viš). Nosioci spomenute ideje o rasnoj čistoći bili su arijevske svećenici — brahmani. Postojala je i mogućnost prelaska iz jedne klase u drugu, npr. ako se kšatrija pa i vaišija posveti duhovnom životu, može postati brahmanom — (u indijskim vjerovanjima naime čovjekov život je podijeljen u četiri doba (ar-šane): 1. mladenačko doba — doba učenja dharme, 2. doba domaćina i svjetskog čovjeka — doba kame, 3. doba starijeg državnika — doba arthe i 4. doba povlačenja u osamu — doba mokše). Brahmani su svećenici i učitelji, kšatrije ratnici i upravljači, vaišije zemljoradnici, obrtnici i trgovci, a šudrama je dužnost služiti prve tri klase. Taj se sustav vjerski tumači legendom o njihovom postanku iz tijela Brahme i božanskog Puruše — prvi iz glave, drugi iz grudi, treći iz bedara, četvrti iz stopala. Međutim, vrlo je duga i složena povijest klasa u Indiji, a onda i kasta što će unutar njih nastati — jer razvit će se brojne kaste unutar klasa.

Bitna je odlika kaste da je to zatvorena grupa, čijim se članom postaje rođenjem, grupa koja se uzajamno potpomaže, ima svoje običaje i oštro je odijeljena od druge. A kad je cijela zajednica podijeljena u takve grupe, pojedincu je nemoguć opstanak izvan grupe u kojoj je rođen — jedino ako ih više napusti kastu s istim htijenjem, onda mogu stvoriti novu kastu. Presudan za nastanak kasta u Indiji bio je spis Manuov zakonik, nastao — pretpostavlja se — u 5. st. prije n. e., koji nalaže zabranu brakova između pripadnika različitih klasa, odjeljivanje od stola, zabranu ophođenja i nasljednost u klasnoj pripadnosti.¹⁷ Takav zakonik, indijski svjetonazor i realnost života učinit će da će Indija tisućljeća živjeti u znaku čudne i žalosne realnosti — kastinskog društva. Kaste će se oblikovati i rasti na osnovi: prvo, odredaba da muškarac iz više klase može uzeti ženu iz niže klase, u tom slučaju njihova djeca pripadaju novoj klasi, zapravo kasti; drugo, kako su već klase bile vezane uz zanimanja oživljavanjem civilizacijskog života, rast će broj zanimanja, a time i kasta; treće, indijski svjetonazor govori da sve ima svoju dharmu (zakon, dužnost), pa će i svaka druga razlika ne samo u zanimanju nego i npr. vjerska učiniti da će dotični pripadnici činiti posebnu kastu — upravo zato nitko nije ni mogao u Indiji razbiti kastinski sustav jer pripadnici bilo kojeg gledanja mogli su samo čim ti posebnu kastu.

Od spomenute četiri velike grupacije ili klase položaj svake nije bio uvijek isti, npr. brahmanske i kšatrijske — bilo je vremena ikad su brahmani bili niža, druga klasa. Ali od vremena Mamutova zakonika oni su najviša klasa, kšatriji je dužnost slušati brahmana. I to je jedna od osebnosti indijske kulture da klasa koja se ne odlikuje ni materijalnim bogatstvom niti neposredno upravlja ipak je najviša klasa. Šudre su u samom početku pripadnici nearijevske stanovništva, koji nemaju pristup arijevske društvu. Šudra je sluga arijevcima. Kasnije će šudre postajati i oni arijevcima koji se nisu htjeli pridržavati propisa obreda što su ih brahmani određivali, a neki drže da su ovamo pripadali i robovi arijevcima. Šudre su dijelili na čiste i isključene, ovi drugi bit će u položaju kasnijih nedodirljivih.

Osim spomenutih klasa i robovi su postojali u Indiji kao posebna klasa — ne tako brojna i ne u takvu položaju kao u drugim civilizacijama. U početku oni su iz redova dasua i »robovi su dok se ne iskupe«. Kasnije se izvori ropstva proširuju: djeca robova ostaju robovi gospodara svojih roditelja, zatim, robovi su se mogli kupovati i dati u zalog, u zlim vremenima i slobodan čovjek

mogao je sebe i svoju obitelj prodati u ropstvo, moglo se postati robom na određeno vrijeme i zbog neplaćenog duga ili učinjenog prijestupa. Iako su obavljali pretežno fizičke poslove, mogli su obavljati i druge — sve do kraljevskih savjetnika. Vlasnik je mogao roba kupiti, prodati, posuditi, iskoristiti za poslove po volji, ali nije mogao raspolagati njegovim životom, nije ga mogao pod starost otpustiti, a ograničeno je bilo i fizičko kažnjavanje roba.

Ali nije tu kraj klasama i kastama u Indiji, postojali su još tu i tzv. ljudi izvan klasa, nedodirljivi, pariji, koji su tvorili — neki drže — posebnu šestu klasu pančala, nastalu nekoliko stoljeća prije n. e., nazvanu kasnije i čandale. Nisu smjeli živjeti u gradovima ni u mjestima gdje su živjeli arijevcima, i mogli su obavljati samo prljave poslove — pa će toj grupi i zato pripadati i pripadnici nekih zanimanja, npr. lovci, ribari i slični. Oko početka nove ere javit će se unutar čandala brojne kaste. Kako oni, kao ni šudre ranije, nisu imali pristup hramovima i arijevske vjere, utjehu su dobivali jedino u budističkih misionara i putujućih asketa.

Razumije se samo po sebi da su u položaju, pravima i životu bile goleme razlike među klasama i kastama; npr. parija se za vrijeme dana nije smio pojaviti u gradu da njegova sjena ne bi slučajno pala na pripadnika više kaste i »onečistila ga«, ili šudra se u početku mogao otjerati, čak i ubiti kad se hoće, a za brahmana uopće nisu postojale tjelesne kazne, bez obzira na to kakav prijestup učinio. Osim ovih grupa postojale su i druge socijalne grupe, kao gotre, pranare, pa seoske zajednice, obitelji itd. Indija je srećom širila svoj utjecaj preko budizma, a manje hinduizma, koji je kastinska vjera.

Kina ovog razdoblja doživjela je velike promjene društvene strukture — kako ćemo vidjeti.

Rim. U Rimu nalazimo u početku osnovnu podjelu na pripadnike rimskih plemena patricije i pripadnike pokorenih plemena plebejce. Patriciji su veleposjednici; oni drže sve javne službe i imaju sva prava. Plebejci nisu ulazili u sastav patricijske rodovske općine, nisu imali građanskih prava, nisu sudjelovali u skupštini, nisu služili vojsku, nisu mogli sudjelovati u patricijskim vjerskim obredima, nisu se mogli koristiti zajedničkim zemljištem, a brak između patricija i plebejaca bio je zabranjen. Počevši od pobune plebejaca na početku 5. st. prije n. e., položaj plebejaca će se mijenjati u smislu punopravnosti, koja će biti postignuta tek u drugoj polovici 4. st. prije n. e., kad je ukinuto ropstvo zbog duga kojemu su plebejci bili izloženi. Ah dugo će u Rimu članovi nekoliko desetaka patricijskih obitelji nasljedno zauzimati visoke državne položaje. Među plebejcima međutim bilo je razlika, pa s jedne strane imamo imućnije i klijente (tj. one koji su se stavili pod patronat patricija), a s druge strane vlasnike sitnih posjeda, bezemljaše i nezaposlene.

Rim je inače poznat po ropstvu. *Robovima* su postajali dužnici ako dug nisu mogli vratiti i većina pokorenog stanovništva u osvojenim zemljama. Postojala su i velika tržišta robova, npr. na Delosu, gdje se znalo prodavati i do 100 000 robova dnevno. Ti su robovi bili obilježeni ili su o vratu nosili daščicu s podacima o dobi, porijeklu, dobrim odlikama itd. Postojali su državni i privatni robovi. Državni su radili na javnim radovima, obavljali niže javne službe i slično. Privatni robovi dijelili su se na gradske, koji su radili po bogatim kućama, i bilo ih je svih struka — od kuhara do učitelja glazbe i filozofije, i na seoske, koji su radili na imanjima. Robovi u Rimu nisu imali nikakvih prava, bili su u statusu oruđa. Rimljani su oruđa dijelili na nemušta (kola), ona što riču (volove) i ona što govore, a to su bili robovi. Takav položaj i toliki broj robova u Rimu bit će razlogom njihovih poznatih pobuna.

Kasnije će se u Rimu od latifundista, generala, guvernera, bogatih trgovaca i poduzetnika velikih javnih radova stvoriti novi sloj bogatih (ekvizita), vitezova — jer su po imovinskom cenzusu u ratu služili kao konjanici; pa će u Rimu doći i do sukoba između tih novih bogataša (plutokracije) i stare aristokracije (nobila — uglednih). Mnogi su razlozi pridonijeli tome da se u Rimu pojavio poseban sloj lumpenproletarijat, poznat kao »masa koja je živjela od kruha i igara«. A pri kraju pojavit će se i sloj kolona — ljudi kojima će zemljoposjednici dati sitne parcele zemlje u zakup, a oni će imati novčane obveze i obveze u naturi. Potjecali su od lokalnog stanovništva i robova iz grada, a nasljedno su pripadali vlasniku. Kolonat je zapravo prvi oblik evropskog feudalizma.

O društvenoj strukturi u civilizacijama pretkolumbovske **Amerike** ovog razdoblja nemamo pisanih podataka (jer ni pismo Maja nije još do kraja odgonetnuto), pa se ona može samo posredno pretpostaviti. Svugdje možemo pretpostaviti izrazitu društvenu raslojenost; u Teotihuacanu ona je vidljiva i kod gradskog stanovništva, a može se u gotovo svih pretpostaviti i vladajući položaj svećenstva.

UPRAVA. Oblici uprave u pojedinim civilizacijama mijenjali su se više nego svi drugi kulturni oblici, kako se moglo vidjeti na primjeru Sumera i Grčke. Naravno da je i u tome bilo izuzetaka, npr. u Egiptu nije bilo značajnijih promjena.

Egipat je bio čista teokratska država, vladar je držan za božanstvo — »sin božji« kojemu je područje vlasti i posjed bio Egipat, zemlja i ljudi.¹⁸ Kao takvom, egipatskom vladaru (faraonu) pripadale su i sve zemaljske vlasti. I ovdje je vladar vladao preko svojih službenika. Razlika između sumerskog i egipatskog vladara bila je značajna; sumerski je držan samo »namjesnikom« božjim na određenom području kojega je »vlasnik« bio određeni bog, a egipatski faraon »bio je« međutim sam bog.

Prije ujedinjenja postojale su u Egiptu dvije države, a podjela na dva područja ostat će i poslije Nemesova ujedinjenja, npr. u sudstvu će biti dva vezira, jedan vrhovni u Gornjem, a drugi u Donjem Egiptu. Egipat zatim bijaše upravno podijeljen na nome (okruge), kojima na čelu stajahu nomarsi. Uprava je bila strogo centralizirana u osobi faraona. Faraon je donosio zakonske odredbe i bio vrhovni sudac u sporovima, određivao javne radove, prvi bi simbolično zaorao brazdu i požnjeo prvi snop, određivao davanja i način sakupljanja poreza, vodio ratove, sklapao mir, diplomatske i trgovačke ugovore, izdavao naredbe i odobravao ili zabranjivao novine ili promjene u bilo kom području života. Njegove naredbe provodili su i provođenje nadzirali upravni službenici.

Teokratske odlike imale su uprave i **u državama jugozapadne Arije** od Babilonaca, Asiraca i Hetita do Perzijanaca, ali sličnije sumerskoj upravi posljednjeg razdoblja. Nešto su liberalniji u upravi bili trgovački gradovi, posebno gradovi na sirijskoj i palestinskoj obali. Odnos prema pokorenim narodima pri širenju vlasti na druga područja bio je različit, ali su u pravilu pripadnici drugih naroda bili građani drugog reda, potčinjena, izrabljivana i gotovo bespravna klasa. Upravljači su i vlastitu kulturu nametnuli kao službenu. Nešto liberalniji bili su u tome kasnije Perzijanci, koji su ostavljali vjeru, običaje i jezik, pa su čak i lokalni upravljači bili pripadnici pokorenih naroda, ali su vrh uprave i vojske činili Perzijanci, a vladar je donosio odredbe kojih su se morali svi pridržavati.

Valja nam posebice upozoriti na vladavinu ili upravu **u Rimu**, jer je ona bila popriličnim izvorom kasnijim političkim teorijama i praksama u Evropi. Rim je u svojoj povijesti imao nekoliko različitih razdoblja u načinu upravljanja. Nakon zbacivanja etruščanske vlasti 509. god. prije n. e. Rim postaje republikom, gradom-državom, klasno podijeljen na punopravne, rimske građane, patricije, koji su činili oko 10% stanovništva i plebejce, koji su činili ostalo stanovništvo. Punopravni građani podijeljeni su u tri plemena (tribe), sastavljena od po deset kurija, kurije od po deset rodova, a rodovi od po nekoliko obitelji, institucije vlasti su senat, koji čine starješine patricijskih rodova i kurijske skupštine (komicije) patricija.

Pobunom plebejaca 493. god. prije n. e. uvode se centurijske skupštine (100 vojnika, odnosno vojnih starješina) i pučka skupština. Senat predlaže iz redova patricija dva konzula s mandatom od godinu dana, koji imaju vrhovnu vlast (puni imperij) — sudsku, upravnu i voljnu; u vrijeme rata predlažu diktatora na šest mjeseci, zatim državne službenike (magistrate) — pretore, cenzore; edile i druge. Centurijske skupštine biraju pak konzule i magistrate, a isto tako prihvaćaju ili odbacuju zakone i odluke što ili donose senat ili konzuli. Pučka skupština bira pučke tribune kao predstavnike plebsa. Oni mogu staviti veto na odluke senata, konzula i pojedinih magistrata, a mogu i lišiti slobode one koji se protive njihovim naredbama. Dužnost im je bila štititi plebejce, razgovarati s njima (pa u vrijeme mandata nisu smjeli izaći iz Rima) i davati savjete. Osoba tribuna bila je nepovrediva. Od 336. god. prije n. e. bit će i jedan konzul u pravilu plebejac, a zatim će

plebejci moći obavljati i sve magistratske dužnosti, čak i dužnosti vrhovnog svećenika (pontifeksa maksimusa). Formalno će te institucije ostati dugo, meke čak i u Bizantu; realno će međutim doći do velikih promjena, jer se s tim republikanskim institucijama nije moglo vladati u golemoj rimskoj državi uz osvajačku politiku Rima.

Prvi značajni zaokret učinio je Oktavijan, August (uzvišeni), koji formalno ostavlja republikanske institucije, a stvarno uvodi carsku (imperijalnu) upravu. On je u jednoj osobi, naravno svojoj, ujedinio najviše statuse republike: imperatora (vojnog zapovjednika), narodnog tribuna, pontifeksa maksimusa i tražio bogoštovanje, često bio i konzulom i cenzorom, a senatu oduzeo pravo u pitanjima vojske i poreza. Sebe je nazivao princepsom (prvim građaninom) i odatle principat naziv njegove vladavine. Kasnije će Hadrijan (2. st.) javne poslove profesionalizirati stavljajući na ta mjesta stručnjake. Dioklecijan i Konstantni (kraj 3. i početak 4. st.) uvode autokratsku centralističku upravu, te ulogu senata preuzima carski savjet. Dioklecijan je podijelio carstvo na dva dijela, a svaki dio u dijaceze, i uveo statuse dvaju vladara (augusta i cara) i imenovanje novih za života ranijih.

Budući da je Rim neprestano ratovao — inače je rimska povijest prebogata ratovima, osvajanjima, pobunama, borbama za vlast, svrgavanjima vladara itd. — valja nam spomenuti način vladanja u pokorenim područjima. Tu se Rim držao načela podijeli pa vladaj, tj. različitim područjima upravljalo se različito — negdje je osnivao kolonije i u njih useljavao rimske bezemljaše, negdje ostavljao djelomičnu lokalnu upravu i institucije, ali je određivao poreze i vanjsku politiku, u grčkim polisima ostavljao je domaće upravljače, pokorene na Apeninskom poluotoku pretežno pretvarao u saveznike koji su davali pomoćne čete i nisu plaćali porez, nekima je opet davao građanska prava, ali nisu mogli sudjelovati u rimskoj skupštini, većinu prekomorskih zemalja pretvarao je u provincije pod upravom guvernera s vojnom i civilnom vlašću (obično su to bili prokonzuli i propretori). U početku trećina osvojenog područja postaje državna zemlja (aeger populus), od toga dio ostaje svim rimskim građanima, drugi se dio u malim parcelama dodjeljuje bezemljašima, a treći prodaje, i tako dolazi u ruke plemstva. Kasnije će vojskovođe dijeliti zemlju svojim »veteranima«. Pod kasnijim carevima uvest će se na cijelom području imperijalna civilna uprava, štovanje bogo-cara, zajednički novac, službeni jezik (na zapadu latinski, na istoku grčki), formalni status rimskog građanina i rimsko pravo.

Uprava u **Indiji** ovog razdoblja doživjela je također promjene — od uprave kakva je bila u indskoj civilizaciji (a to ne znamo) preko malih kraljevstava do carstava, kao što je bilo carstvo Ašoke. Za kasniju upravu u Indiji valja imati na umu značenje i odlike kastinskog sustava i relativnu autonomnost seoskih zajednica.

Kina je u ovom razdoblju doživjela velike upravne promjene od carstva Shang i feudalizma Zhou do birokratsko-imperijalne uprave Qin Shi Huangdi.

O načinu uprave u civilizacijama **pretkolumbovske Amerike** ovog razdoblja ne može se pouzdano govoriti jer nemamo o tome pisanih dokaza, samo na osnovi nekih drugih pokazatelja možemo pretpostaviti i ovdje teokratsku vladavinu s naglašenim značenjem svećenstva.

Gotovo u pravilu u svim tim državama s u d s t v o nije bilo odijeljeno od vlasti, tj. vladar je bio i zakonodavac i vrhovni sudac, s izuzecima npr. u Rimu u vrijeme republike — čije će pravo biti podloga kasnijeg građanskog prava u Evropi. (Svugdje se dakako u donošenju odluka isticala pravda, ali to isticanje pravednosti je relativno jer je svaka kultura imala svoje odredbe o tome što je pravedno, a što nije — pa je npr. pravedno čak i u Rimu bilo da čovjek može čovjeka kupiti i prodati kao robu, u Indiji da se parija ne smije pojaviti u gradu prije zalaza sunca kako njegova sjena ne bi slučajno pala na pripadnika neke više kaste i tako ga »onečistila«, pravedno je za Asirce bilo preseljavati druge narode iz njihove domovine, za mnoge je pravedno bilo pokorene prodavati u ropstvo, ubijati robove itd.

U mnogim državama tog razdoblja bile su dakako mnoge zakonske odredbe zapisane, već su se razlikovala područja imovinskog, krivičnog, trgovačkog, procesnog i međunarodnog prava; i o načelnim pitanjima prava javila su se veća različita učenja, npr. u Grčkoj i Rimu.

VJERA. Upoznavanje vjera pojedinih civilizacija vrlo je značajno jer je u tome i ključ za razumijevanje samih civilizacija; naime, vjere sadrže i svjetonazor i vrednotni sustav, odnos prema pojavama u prirodi i određuju kakve treba da su institucije i statusi, određuju običaje — kako se djelomice moglo vidjeti na primjeru Sumera. Vjera je obično dana u mitologiji određene kulture. Svaka kultura ima zato po opsegu bogatu mitologiju, a često i vrlo složenu vjeru, stoga se ovdje ne može izlagati vjera svake antičke civilizacije na široko nego samo upozoriti na ono bitno ili naznačiti odlike pojedine vjere.

Egipat. Egipat je jedna od onih civilizacija koja ima i bogatu mitologiju i složenu vjeru, pa jednoznačno objašnjenje staroegipatskih vjerovanja i primjeren sustav golemog egipatskog panteona još nisu uspjeli učiniti ni brojni egiptolozi.

Oduhovljenje prirode — viđenje u prirodnim pojavama djelo bogova ili duhovnih bića — odlika je Egipćana kao i drugih starih naroda, kao i vjera u zagrobni život, iako je ona u Egiptu možda najizraženija. *Obilje bogova* u Egiptu često istih »zaduženja« drugaćijeg je porijekla nego npr. u Sumeru; u Egiptu je to najvjerojatnije posljedica toga što je egipatska država preko dva kraljevstva i brojnih noma ujedinila brojne zajednice koje su u neolitu oblikovale svoje vjere. To obilje božanstava koje danas zbunjuje egiptologe čini se da nije zbunjivalo pa čak ni smetalo Egipćane u faraonskom Egiptu, a i staroegipatski svećenici—teolozi bili su tu da učine mogućim i shvatljivim i ono što je nemoguće i neshvatljivo — npr. da dva boga jednostavno spoje ili pretvore u jednoga, pa tako Amon i Ra postaju Amon-Ra. Neki teoretičari vjera, koji vjere dijele na zemljoradničke i nomadske, nalaze i u starom Egiptu takvu podjelu, na božanstva zemlje Donjeg Egipta i na astralna nomadska božanstva Gornjeg (južnog) Egipta.

Bit će dovoljno spomenuti najznačajnije staroegipatske kultove (koji su se isticali značenjem i brojnim obredima, to su: kult boga Sunca — npr. Amona, Ra, Amon-Ra, koji je i državni vladarski kult, pa faraon u pravilu nosi u svom imenu i ime jednog takvog boga (jer faraon je božanstvo, sin božji), zatim kult faraona kao boga; pa kult Nila kao božanstva; te kult zagrobnog života Ozirisa — u početku ograničena na vladara, pa na više slojeva, a zatim je božanstvo svih Egipćana. Svi su oni bili značajni i podržavani brojnim svečanostima, ipak je možda najznačajniji kult Ozirisa — kult zagrobnog života.

Za sve Egipćane od roba i kmeta do faraona zemaljski je život bio samo priprema za zagrobni — svatko se starao da se što bolje pripremi, da ne prekrši one odredbe koje mu mogu naškoditi na onom svijetu, da sagradi i opremi što bolju grobnicu¹⁹ — svakako najbolju je mogao napraviti faraon, i počinjao ju je odmah graditi. Takvo vjerovanje, tako snažna vjera u zagrobni život Egipćana, bila je, drže neki, presudna u tome što se egipatska kultura održala tri tisuće godina gotovo bez bitnih promjena. Od Sumerana su ostali, gradovi, hramovi i hramski arhivi, od starog Egipta piramide — grobnice faraona.

Jugozapadna Azija. Na području jugozapadne Azije u ovom su razdoblju živjele brojne narodne skupine ne samo semitske i arijevske nego i druge pa je stoga i vjerska slika šarolikija. Samo su neki u području Međuriječja prihvatili više ili manje sumerski panteon. Iako iz iste skupine, brojni semitski narodi jugozapadne Azije tog razdoblja razlikovali su se u vjeri, npr. Asirci od Feničana ili Židova; a isto se može reći i za druge skupine. U maloazijskih naroda i naroda sirijske obale bio je proširen kult bogo-majke (pa će kasnije odavde doći npr. u Rim kult Cibebe). Židovska će se vjera nastaviti djelomice u kršćana. Feničani bijahu poznati po krvoločnom božanstvu Molohu; a Perzijanci po mazdaizmu — koji će imati utjecaja kasnije u kršćanstvu (manihejstvo), a Zaratustru će na svoj način popularizirati i njemački filozof Nietzsche. Mazdaizam (po božanstvu Ahuramazdi) ili zoroastrizam (po reformatoru Zoroasteru, Zaratustri) je monoteistička vjera u dobrog boga Ahuramazda, nastala iz višebožičkih vjerovanja arijevac tog područja preko reformatora Zaratustre (7. i 6. st. prije n. e.). U kasnijem mazdaizmu bit će više naglašen dualizam dobra i zla, svjetla i tame (prvog je predstavnik bog Ahuramazda, a drugog duh Ahriman).

Indija. Vjeru indske civilizacije ne poznajemo, ali mnogo toga upućuje na to da će ona preživjeti i obnoviti se kasnije u brahmanizmu odnosno hinduizmu. Arijevci donose u Indiju antropomorfnu vjeru Indoevropljana s božanstvima kao što su Varuna (grčki Uran), Dijaspiter (grčki Zeus, rimski Jupiter), Agni (bog ognja) itd. Spomen o arijevim vjerovanjima ostat će u svetim indijskim knjigama Vedama. Pomicanjem arijevac iz Petorječja prema istoku u razdoblju brahmanizma od 8. do 6. st. prije n. e. oni napuštaju najvjerojatnije pod utjecajem domorodačkih vjerovanja, prijašnje vedske bogove i u Indiji počinje se oblikovati nov svjetonazor.

Započinju ga oblikovati brahmani s idejom o brahmanu (općem načelu, duši, sveobuhvatnom) i atmanu (pojedinačnom načelu, duši). Njihovo se učenje sastoji u tome da je pojedinačno u vezi s općim, kao njegov dio — npr. kao zrno soli i more. Pojedinačna duša (atman) pojavljuje se u materijalnom, a ono je prolazno, izloženo promjeni, pa je smisao u tome da se atman oslobodi prolaznog i spoji s brahmanom. Ta će se osnovna ideja razrađivati u Upanišadama, što će biti podlogom svim kasnijim indijskim vjerama — budizmu, džainizmu, hinduizmu i brojnim sektama te velikom dijelu sinkretičnih vjera u Indiji. U oblikovanju novog svjetonazora brahmani će razraditi ideje: dharma, karma, samsara, joge, mokše i drugih.

Dharma je višeznačna riječ, a osnovno značenje bilo bi zakon, dužnost, moralno načelo; uz to postoji opća dharma (kao brahman) i pojedinačna dharma (kao atman). Svaki pojedinac ima tako svoju dharmu, a cilj je pojedinca oslobođenje (mokša, u budizmu nirvana = ugasnuće, utruće). Da bi to postigla, duša mora proći put oslobođenja (samsaru) pojavljivanjem u materijalnom — preporođanjem, inkarnacijom. Da li će se prije ili kasnije osloboditi, to ovisi o djelu (karmanu) — posljedice djela ne mogu se izbjeći. Karman mora da je u skladu s dharmom, pa bržem oslobođenju pomaže pojedincu joga (duhovna i fizička disciplina).

Kako se naziv brahmanizam upotrebljava kao istoznačica za hinduizam, a hinduizam poistovjećuje s kastinstvom, valja upozoriti na vezu kastinstva u Indiji i svjetonazora. Prema indijskom vjerskom učenju život svemira odvija se ciklički, svaki ciklus uređuje jedan Manu, koji svemu odredi mjesto i zakone, svakom pojedincu njegovu dharmu, Nepridržavanje dharmae ima za posljedicu poremećaj u uređenom svemiru (pa se zbog tih nepridržavanja »svemiri raspadaju«). A Manuov zakonik (Dharma-šāstra) je i svjetovni zakon u Indiji koji je utvrdio kaste, odredio im mjesto, dužnosti i prava. »Vjera nalaže pojedincu da se pridržava dharmae, a dharmu pojedinca čine zapravo dužnosti njegove kaste. Ako se ne bude pridržavao dharmae, vjera mu prijete da će poremetiti svemir, a sam se ponovo roditi u još gore položaju i, obratno, što se više bude pridržavao dharmae, drugi put će se roditi kao pripadnik više kaste i prije postići oslobođenje.

Arijevske Vede ostat će međutim svete knjige, iako se vjera iz temelja promijenila, čak Upanišade su samo tumačenja Veda; doduše, i u vedskim tekstovima ima novog učenja. Za puk su postojala druga, popularnija djela, npr. kasnije Ramajana.

Iz tog temelja indijskog svjetonazora mnogo će se toga u indijskom životu i kulturi lakše moći shvatiti. To je i temelj hinduizma, vrlo složene vjere — jer ima brojne sekte. Hinduizam je poznatiji preko tri božanstva (trojstvu): Brahma — stvoritelj, Višnu — održavatelj, Šiva — rušitelj. Posljednja dva javljaju se međutim u brojnim inkarnacijama, npr. Višna — Rama, Krišna, itd; zatim tu su i njihove žene, itd. Kad bi se među hinduistima mogla izvršiti neka globalnija vjerska podjela, možda bi to bila podjela na višnuiste i šivaiste. Zajedničko je svim hinduistima hodočašće u sveto mjesto Benares na svetu rijeku Ganges. Hinduizam je ograničen na Indiju, i njegovi su pripadnici većina stanovništva Indije.

Druga poznata indijska vjera, koja je gotovo nestala iz Indije, ali se proširila u Indokini, Tibetu, Mongoliji, Kini, Koreji, Japanu u verziji Mahajane jest budizam, nazvan tako po osnivaču Budi (563-483. god. prije n. e.). Njegovo vjersko-čudoredno učenje temelji se na »četiri uzvišene istine«: 1. postojanje univerzalne patnje, 2. koja je prouzrokovana željama, 3. a može se ukloniti iskorjenjivanjem želja, 4. što se postiže ako se ispunjava »osam uzvišenih putova« — pravim razumijevanjem (budističkog učenja), pravim nazorom, govorom, djelovanjem, naporima, sjećanjem, upotrebom pravih sredstava za život i pravim razmišljanjem (meditacijom); daje se još i

»pet uputa« da se izbjegne griješenje: 1. ne ubijati, 2. ne krasti, 3. ne bludničiti, 4. ne lagati, 5. ne piti alkoholna pića. Za vladara Ašoke budizam se bio proširio po velikom dijelu Indije, da bi oko početka nove ere gotovo nestao. U budizmu su se razvile dvije osnovne struje Hinajana ili Mala kola — čijih sljedbenika ima u Šri Lanki i u Indokini — i Mahajana ili Velika kola — s brojnim sektama. Budizam druge struje postao je po broju pristalica jedna od svjetskih vjera. U odnosu na izvorno učenje doživio je znatne promjene, a osnovno je vjera u budističke svece — budisatve.

Treća indijska vjera ovog razdoblja je *đ a i n i z a m*, koju je osnovao stariji Budin suvremenik Mahavira. To je do krajnosti asketska vjera, koja u izdvojenosti i odbacivanju svega materijalnog vidi Spasenje — pobjedu nad svijetom, postajanje Đainom (odatle đainizam). U početku je imao dosta pristalica, međutim zbog svoga rigoroznog asketizma utjecaj mu je slabio, tako da danas ima u Indiji, drže neki, oko 1,5 milijuna đainista. Zanimljivo je spomenuti da je osloboditelj Indije Gandhi bio đainist. (Zbog rigoroznosti u priznavanju svega živog i zbog negativnog stava prema aktivnom djelovanju na druge nastala je i ideja pasivne rezistencije.)

Budizam i đainizam su nekastinske vjere — točnije rečeno nego antikastinske, jer se ne bore protiv kasta, nego ih samo ne priznaju, po njima su svi ljudi jednaki, tj. pripadnici svih kasta mogu postati pripadnici tih vjera. Za razliku od hinduizma (u kojem su zadržana stara vjerovanja i običaji uz brahmanističke ideje o dharmi, samsari i druge), gdje se spasenje traži u štovanju bogova spasitelja, budizam traži spasenje u meditaciji, a đainizam u asketizmu.

U **Kini** je osim izvornih vjera taozima i konfucijanizma i budizam Mahajane našao pristalice već u ovom razdoblju. U Japanu pak uz pučki animistički šinto već se oblikuje i vladarski šinto-kult.

Rim. Od početka svoje povijesti do propasti grada Rim je doživio velike promjene u vjeri. I Rimljani su u početku u svim pojavama vidjeli djelo duhovnih bića, pa ih je bilo mnoštvo, npr. samo životom djeteta upravljala su 43 boga. Poznati su porodični duhovi predaka zaštitnika — lari i domaćeg ognjišta — penati. Od nekih ranih božanstava Rimljani će u 4. st. prije n. e. po uzoru na Grke oblikovati rimski vjerski panteon, npr. Jupiter-Zeus, Junona-Hera, Minerva-Atena, itd. Vjera i svećenici imaju gotovo presudnu ulogu u životu grada.

Kad se Rim počinje širiti, dolazi i do promjene u vjerovanjima. Već početkom 3. st. prije n. e. počinje se u Rimu širiti kult Fortune (sreće) s idejom da slučaj vlada svime, i kult Sudbine, te veliko zanimanje za astrologiju i vračanje. Državna vjera ostala je dakako vjera u rimski panteon (uz kult bogo-cara koji će kasnije biti uveden) i ostat će to sve do Konstantinova priznanja kršćanstva. Ali državni kult sve više postaje znakom patriotizma i lojalnosti i ne zadovoljava milijune. Počinje zanimanje za vjere koje propovijedaju život na onom svijetu, za svijet bolji od ovoga, i za mistične kultove; pa već u 3. st. počinju u Rim prodirati mnogi kultovi s istoka — kultovi koji propovijedaju da pojedinac može postići spasenje ujedinjenjem s dušom spasitelja, a postiže se to uvođenjem (inicijacijom), očišćenjem, i drugim obredima i načinima. Tako u Rim prodiru kultovi — Bakha (Dionizija), Cibebe, Izide, Mitre i kršćanski kult.

Najviše uspjeha imat će **kršćanski kult**. On se u ponečemu razlikovao od drugih, npr. drugi su kultovi dobivali pristalice samo u pojedinim slojevima (kao Mitre u vojnika ili Izide u žena), neki su pak bili suviše orgijastički ili su zastupali samo kult tjelesnih užitaka (kao Bakhov), dalje, pripadnici drugih kultova istodobno su priznavali i državni kult, za razliku od kršćana — a kako kršćani nisu htjeli ni služiti vojsku, država će ih progoniti; ali je kršćanstvo sadržavalo i mnogo elemenata drugih kultova. Odlika mu je što je isticao moral; a ideja o Isusu kao bogočovjeku koji je prošao ljudske patnje, žrtvovao se i pokazao put spasenju posebno je privlačno djelovala. Po učenju: Krist se obraćao siromašnima, neobrazovanima, potlačenima i slabima; nije zagovarao promjenu pa ni askezu, dapače isticao je uživanje u dobrima ovog svijeta ali oslobođeno suparništva, hvalisanja i grubosti; zagovarao je ljubav, skromnost, poštenje, snošljivost i blagost. Takvo učenje dobivalo je sve više pristaša u Rimu i širilo se po carstvu.

Ipak, presudno za konačnu pobjedu kršćanskog kulta u Rimskom Carstvu bilo je stvaranje vjerske organizacije — crkve (za to je zaslužan apostol Pavao iz Tarza), i to što je teologija zatim

proglasila organizaciju tijekom Kristovim, a službenike crkve pastirima božjim. Kršćanske općine (komune) u kojima su prvi kršćani živjeli ispomažući se i dijeleći sve zajednički sad će se povezati i stvorit će se organizacija po uzoru na carsku. Kako se kršćanstvo sve više širilo, a i učenje se mijenjalo, npr. od načela da će prije proći deva kroz uši iglene nego bogataš u carstvo nebesko u načelo da i robovi slušaju gospodare svoje, Konstantin nije više imao razloga ne priznati kršćanstvo — svjetskoj imperiji bila je potrebna i svjetska vjera. U 4. st. Grk Bazil počinje i osnivati samostane — u koje se izdvajaju potpuno predani vjeri. Poslije pada Rima i prodora germanskih i slavenskih naroda u Evropu redovnici će biti presudni u širenju kršćanstva po Evropi, jer su samostani bili gotovo jedina mjesta gdje se održao učeni duhovni život.

Iako je kršćanstvo nastalo na podlozi židovske narodne vjere — pa priznaje Stari zavjet (ili savez) koji je dio svete knjige (Biblije) — ono se zapravo oblikovalo kroz stoljeća i uz različite utjecaje, posebice filozofskih učenja novoplatonizma i stoicizma. Kršćanstvo je jednobožačka vjera, uči o zemlji i nebesima, o ovozemaljskom i zagrobnom životu, o trojstvu: bogu-ocu stvoritelju, bogu-sinu kojeg je bog žrtvovao za spas ljudi koji su grijeshili (Adamov istočni grijeh — kao u orfista grijeh Titana) i o »duhu svetome« — karizmi ili općoj ljubavi; daje načela kojih se vjernici moraju pridržavati i o čemu ovisi njihov »život na onom svijetu« — u raju, paklu ili čistilištu. Kao i druge vjere i kršćanstvo ima obrede koji su i svete dužnosti vjernika: krštenje, molitva, krizma, pokora, posljednja pomast, ženidba, a za svećenike zaređenje. I kao i druge vjere i kršćanstvo će doživjeti dijeljenje u sekte, odnosno »hereze«, i to već u ovom razdoblju — gnostika, manihejaca, donatista i arijanaca.

Pretkolumbovska Amerika. O vjeri pretkolumbovske Amerike ovog razdoblja ne zna se mnogo. Znamo da su obredna središta bila ujedno i središta civilizacijskog života i da su očito svećenici imali glavnu riječ u zajednicama. U samoj vjeri ističu se dvije odlike, prva je rasprostranjenost kulta boga jaguara (polu-jaguar polu-čovjek) od Chavin kulture u Južnoj Americi do meksičke visoravni u Srednjoj Americi s različitim stilizacijama u prikazu tog božanstva. Mnogi drže da kult boga jaguara simbolizira božanstvo kiše. Druga pak odlika je rasprostranjenost obrednog žrtvovanja ljudi.

UMJETNOST. Predugačak bi bio opis umjetničkog bogatstva antičkih civilizacija što ih uspoređujemo sa sumerskom i grčkom, pa će se kao i u opisu dviju spomenutih civilizacija samo naznačiti bitne odlike.

Staroegipatska umjetnost, kao i vjera i administracija, služila je održanju poretka i uz to slavi vladara i njegovih djela; kao i vjera izražavala je ideju o nepromjenljivosti života na zemlji i o tome da ga valja skrušeno podnositi. Vrlo rano, još za V dinastije, u Uputama vezira i graditelja Ptahotepa likovna je umjetnost dobila pravila oblikovanja. Iz kuta evropskog gledanja na umjetnost staroegipatska se doima monumentalno i hladno. Prizori sa shematiziranim likovima ustaljenih omjera i rasporeda bez perspektive su i dubine. U prvom planu su vladar, bog ili umrli, koji se i veličinom u prikazu ističu od ostalih. Tekst je sastavni dio likovnog djela. Vjera i obred određuju i graditeljsko djelo, npr. hram se gradi prema odlici boga ili grobnica prema značenju umrloga, prostor organizira prema hodu procesije i njenih članova itd. Književnost u starom Egiptu nalazimo vjersku i pučku, ova druga je neposrednija. Dramska je umjetnost gotovo isključivo u službi vjere, obredna.

Na području jugozapadne Azije ovog razdoblja nailazimo na relativnu šarolikost u umjetnosti, s naglašenim utjecajem sumerske i staroegipatske umjetnosti. U državama kao što su npr. Babilonija, Asirsko i Perzijsko Carstvo likovna se umjetnost odlikuje monumentalnošću, shematičnošću i simboličnošću nekih elemenata, npr. životinja.

U Indiji su u antičkom razdoblju postojale ne samo dvije civilizacije nego i više umjetničkih razdoblja. Iz indske civilizacije došla su do nas neka likovna djela u mjedi i bronci, i crteži na cilindričnim pečatima i pločama od fajanse i bjelokosti. Nazire se u njima veza s Mezopotamijom, ali i s kasnijom umjetnošću u Indiji — npr. smokvino drvo, falus, figura poput Šive i slično.

Kasnija likovna umjetnost Indije znači za jedan dio Azije gotovo ono što će grčka značiti za Evropu. Na umjetnost u Indiji poslije Harappe bilo je utjecaja npr. iz Perzije i Grčke, ali je u cjelini uzevši ona izvorna i veoma vezana uz vjeru. Indijska filozofija umjetnosti rano je stvorila pravila, a temeljno će djelo biti Šilpa-šastra. Indijska umjetnost odbacuje oponašanje prirode — umjetniku nije da ističe vanjski oblik stvari i pojava, nego unutrašnju ideju o sveprisutnosti božjeg duha uz pomoć određenih oblika, prirodni su predmeti samo sredstvo i njihovo je značenje simbolično. Simbolika je bitna, ona prožima sve grane umjetnosti. Za razumijevanje djela indijskih umjetnika bitno je poznavanje te simbolike. No stječe se ipak dojam da je u indijskoj umjetnosti nađena sredina između duhovne vizije i prirodnih oblika. U indijskom slikarstvu nije se primjenjivala linearna perspektiva ni *clair-obscur*, perspektiva se postizala razmještajem predmeta u prostoru. Nema ni glavnog ni sporednog u prizoru, sve je jednako značajno.

Indijskom umjetnošću vlada kiparstvo, u središtu kojega je čovjek i organski svijet. Ali ni u vezi s čovjekom nije bitna anatomija nego pokret i izraz osjećanja. Ni graditelja ne zanima građevina kao organizacija prostora, kao građevinsko djelo, nego kao kiparsko djelo, pa se i indijsko graditeljstvo odlikuje idejom pokreta — (indijski hramovi slične donekle na gotičke i barokne evropske katedrale, samo što su ove u kompoziciji uspravne, a indijski su hramovi vodoravni). I ono je dakako prožeto simbolikom. Na primjer, hinduistički hramovi predstavljaju himalajska brda koja su po mitologiji hramovi Brahme, Višne i Šive; pa zatim simbolika lotosova cvijeta kao središta svijeta, koji je i simbol izlazećeg sunca, i samog Brahme, kome je taj cvijet služio kao prijestolje i postelja; a onda tu su i brojni drugi simbolični prizori izraženi orgijastički, što ostavlja dojam pokretljivosti same građevine. U graditeljstvu nije za umjetnika značajan čak ni materijal, iako je vjerojatno da je prvi materijal iz kojega su građeni indijski hramovi bilo drvo, što je omogućilo kićenost, ali će se i u kamenu kasnije raditi isto. Najpoznatije su indijske vjerske građevine kupolasta svetišta stupe — kupolaste zbog simboličnosti mjehura kao budističkog znaka beznačajnosti života na ovom svijetu, ali i simboličnosti kozmičkog jaja u kome je živio Brahma prije stvaranja svijeta; zatim čaitje, koje imaju stupu u brdu ili u spilji; i brahmanistička svetišta s tornjevima.

U kiparstvu nalazimo osim Bude i Budisatvi, te Mahavire i cijeli vedski i hinduistički panteon, pa životinje, bajadere, drveća i ambleme bogova. A gotovo je jedina spokojna figura Bude. Na stilizaciju Budina lika utjecao je lik Apolona — a uzeti su i elementi grčke proporcije i lirizma. U razdoblju vladavine Gupta izrađuju se kipovi brojnih hinduističkih božanstava i njihovih inkarnacija. Okrugli oblik lika u pokretu psihičke napetosti daje osebujnu odliku indijskom kiparstvu. Preko Kašmira i Turkeстана širio se utjecaj indijskog kiparstva u Kinu i Japan, a na istok u Indokinu utjecaj cjelokupne likovne umjetnosti.

Lošije se sačuvalo indijsko slikarstvo ovog razdoblja. Najbolje je ono očuvano u Adžanti (2. do 8. st.) — »muzeju« indijskog slikarstva. Na slikama su prizori s Budom i prizori iz dvorskog života. Slikarstvo je shvaćeno kao plitki obojeni reljef s naglaskom na linijama i boji, ali ima i odlika kiparstva.

Indija se ističe i bogatstvom i raznovrsnošću književne umjetnosti, ep Mahabharata npr. što je nastao vjerojatno između 600. i 300. god. prije n. e. sa 100 000 stihova najduži je ep uopće (a njegov dio Bhagavad-Gita predstavlja i bibliju hinduizma).

Osebujna **kineska umjetnost** već je u ranoj antici utemeljena kako će se vidjeti.

Umjetničkim djelima obilovala je i **pretkolumbovska Amerika**. Povjesničari umjetnosti dijele u različita razdoblja umjetnost pojedinih kultura Srednje i Južne Amerike, ističući razdoblja realizma i razdoblja stilizacije — (naravno to su naša određenja). U graditeljstvu se ističu piramidalni hramovi s ukrasnim i simboličnim elementima, različiti u različitim kulturama, npr. hramovi u Maja razlikuju se od hramova Teotihuacana. U kiparstvu se ističu različite stilizacije lika boga-jaguara, počevši od Olmeka i Chavin-kulture, te stilizirani likovi ratnika i dostojanstvenika. Uz brojna stilizirana nalazimo i kiparska djela realistički rađena. Posebna su zanimljivost u kiparstvu pretkolumbovske Amerike olmečke goleme kamene glave. Stilizacija i ornamentika

naročito su naglašeni u slikarstvu relativno živih boja u Teotihuacanu i u Maja.

U umjetnosti i književnosti, kao što je bilo npr. i u filozofiji, **Rimljani** su oponašali Grke, i to iz helenističkog razdoblja — to je točnija ocjena nego ona da je rimska umjetnost eklektična.

U graditeljstvu se na veliko primjenjivalo znanje gradnje s lukovima i svodovima, i ono se doimlje monumentalno. Brojni su gradovi izgrađeni u carstvu, s namjenom vojnih logora. Brojna su i rimska kiparska djela, ali je stvarni rimski prilog kiparstvu u portretu; smatra se da je izvor tome u običaju Rimljana da rade posmrtno maske. Slabiji je međutim rimski prilog slikarstvu.

I rimska književnost je pod velikim utjecajem grčke, ali bez obzira na to mnoga su djela rimske književnosti, kao i grčke, ugrađena u temelje evropske književnosti. Prvi rimski pjesnici, prvi koji su pisali na latinskom jeziku bili su Grci i Italci (Andronik, Nevije i Enije), kojima su uzor bili Grci. Prvi rimski prozaist bio je povjesničar M. P. Katon (234-149. god. prije n. e.). Poznati rimski komediograf Plaut (3. st. prije n. e.), koji će utjecati na kasnije evropske komediografe, nije međutim posve oponašao grčke komediografe. Najplodnije doba rimske književnosti je 1. st. prije n. e., kad pišu Lukrecije Kar, Ciceron, Varon, G. J. Cezar, Salustije, T. Livije te predstavnici škole »novih pjesnika« Gaj V. Katul, Vergilije, Ovidije, Horacije, koji su živjeli u krugu i pod zaštitom Mecenate (po kome će ostati naziv mecena). Poznati su zatim rimski satiričari Lucilije, Petronije, Marko Valerije, Juvenal. A književnom vrijednošću odlikuju se i djela povjesničara Tacita, biografa Plutarha i filozofa Seneke.

SPOZNAJE O PRIRODI. Razdoblje od Sumera do Grčke je put od iskustvenih spoznaja do znanosti. Bogatstvu spoznaja pridonijele su mnoge civilizacije.

Egipat. Prvi iz kruga civilizacijskih naroda koji su dolazili do novih znanja iskustveno i potaknuti neposrednim potrebama bili su uz Sumerane Egipćani. Službenik mjerač, ili poreznik, ili graditelj u Egiptu morao je računati, pa je valjalo razviti matematiku. Računanje se temeljilo na decimalnom sustavu i na načelu zbrajanja — i množenje, i dijeljenje, i rješavanje razlomaka, i proračunavanje površine i obujma. Rano su Egipćani ustalili načine računanja, već prije druge polovice 3. tisućljeća prije n. e., a bilo je to računanje prilično složeno. Usprkos tako složenu računanju egipatski su svećenici dosegli zavidan stupanj znanja o svemiru i imali npr. kalendar točniji nego Grci u Periklovo doba. A pridonijelo je tome ustrajno promatranje zvijezda.

Kako je i u Egiptu nedostajalo teorijskog uopćavanja, činili su to na osnovi njihovih znanja drugi, npr. Tales je učio matematiku u Egiptu i na osnovi toga dao svoje poznate poučke.

Liječenje je i u Egiptu bilo vezano uz vraćanje, ipak imali su uspjeha u liječenju rana, prijeloma, čirova, pa i upala i ženskih bolesti. A poznavali su donekle dobro i ljudsko tijelo zahvaljujući mumificiranju. Imali su u liječenju i nekog sustava — ustanovljavali su znakove oboljenja, utvrđivali vrstu bolesti i onda davali mišljenje o liječenju. A i njima kao i Sumeranima lijekovi su bili pretežno biljke, životinjske masti, minerali, soli i neka pića.

Izradevine egipatskih obrtnika, djela graditelja i razvijena poljoprivreda dokaz su da su stari Egipćani posjedovali i mnoga znanja iz područja fizike, kemije, mineralogije i biologije.

Indija. Do kakvih su znanja došli pripadnici indske civilizacije, ne može se mnogo reći. Arijevci pak koji su dugo nakon toga obnovili civilizacijski život dali su već u ovom razdoblju prilog spoznajama svijeta. Ta su znanja uglavnom sabrana u Šastrama, a ima ih o matematici, astronomiji, medicini, gramatici, kao i o draguljarstvu ili uzgoju konja. Indijci — čijim brojevima što su došli u Evropu preko Arapa danas pišemo — imali su decimalni sustav, a ničticu kao broj uveli su, drže neki, već u 2. st. prije n. e. U Indiji je matematika bila u službi astronomije pa su više razvili aritmetiku i algebru, za razliku npr. od Egipćana, kojima je matematika bila najviše u službi ponovnog određenja granica zemljišta nakon ustaljenih poplava Nila, pa su razvili geometriju. Sve su civilizacije imale kalendar, pa tako i arijevska Indija ovog razdoblja. liječenje nije naravno ni u Indiji bilo oslobođeno vraćanja, a za njih je kao d za Grke i Kineze zdravlje ovisilo o ravnoteži elemenata u tijelu. Valja spomenuti da su mnoga znanja u Indiju kasnijeg razdoblja antike donijeli Grci i Perzijanci.

Kineska civilizacija ovog razdoblja, jedna je između onih koje su došle do najviše spoznaja o prirodi, kako ćemo vidjeti kasnije.

Narodi jugozapadne Azije poslije Sumerana, od Babilonaca do Perzijanaca, došli su do novih spoznaja. Već smo spomenuli velik prilog Babilonaca matematici, a bit će tako i u astronomiji; Kaldeji npr. još u 8. st. prije n. e. grade zvjezdarnice te usavršuju i neke sprave za promatranje zvijezda koje će i Grci preuzeti. To što je u njih astronomija bila povezana s astrologijom nije nikakav izuzetak, dapače to je gotovo pravilo u civilizacijama ovog razdoblja. Feničani su dali poseban prilog razvoju zemljopisa, a mnogi iz ovog područja priloge jezikoslovlju.

Možemo pretpostaviti da su već u ovom razdoblju i **Maja** došli do mnogih znanja koja im se općenito pripisuju — do savršenog kalendara, vrlo razvijene matematike, uporabe ničtice kao broja; a postojanje velikih hramova, kanala za navodnjavanje, slika i drugog pretpostavlja i mnoga druga znanja.

U znanosti je ipak najdalje dospio **helenističko-rimski svijet**. Rim je inače u kulturi mnogo toga baštini od Grka. A mnogi Grci i oni koji nisu Grci, ali su helenistički znanstvenici, djeluju u središtima što su u području rimske političke uprave. U ovom razdoblju od Aleksandra do kraja antike pišu se temeljna sustavna djela iz pojedinih područja znanosti, zatim enciklopedije, a dolazi naravno i do mnogih novih spoznaja.

Već smo neka imena spomenuli pišući o grčkoj civilizaciji, dodat ćemo još neka. Diofan je napisao *Aritmetiku*, a Papius iz Aleksandrije u 4. st. *Collectio Mathematica* — pregled svih dostignuća grčke geometrije, Heron *Mehaniku*, L. J. Kolumele (1. st.) *Res Rustica* — enciklopedijsko djelo o poljoprivredi, gdje uz spoznaje Grka, Kartazana i Rimljana prije njega unosi i vlastite, pa K. Plinije Sekunda *Prirodopisnu enciklopediju* u 37 knjiga, u kojoj obrađuje znanja iz područja matematike, fizike, antropologije, fiziologije, biologije i zemljopisa. Vrhunac antičke kartografije, koja se već znatno razvila uvođenjem meridijana i paralela, djelo je Klaudija Ptolomeja (2. st.) *Uvod u zemljopis*. A tada su u Rimu već na veliko bili u uporabi putni vodiči o mnogim krajevima za vojnike, trgovce, putnike i hodočasnike. Zemljopisno se već obrađuju pojedina područja i izrađuju karte pojedinih područja. P. Melo piše *Chorographiju*, u kojoj daje opis cijeloga tada poznatog svijeta. Već spomenuti Klaudije Ptolomej razrađuje geocentrički sustav. Izdaju se brojna jezikoslovna djela — gramatike, stilistike, semantike, rječnici itd., a u Aleksandriji su npr. i sustavna istraživanja jezika i stila pojedinih pisaca i izdaju se kritička izdanja. Javljaju se već i teorije o jeziku — jedna koja zastupa prirodno porijeklo jezika i druga koja ističe da je pitanje jezika pitanje konvencije.

Galen iz Pergama (2. st.), koji je živio u Aleksandriji i Rimu, najpoznatije je ime antike na području medicine i ostat će to sve do 17. st. u Evropi. Napisao je 40 spisa, u kojima raspravlja o anatomiji, patologiji, terapiji, dijagnostici, prognozi, te o Hipokratovim spisima, nastojeći kritički prokomentirati sve dostupno što je dotada napisano o medicini. Galen je isticao važnost raščlambe, pokuse, proučavanje anatomije i da treba liječiti prema onome što se sigurno zna o određenoj bolesti. Javljaju se u to vrijeme i specijalistička medicinska djela, npr. o ginekologiji i pedijatriji. Dioskurid iz Taurusa (1. st.) objavljuje *De Materia Medica* u pet knjiga, sakupivši sve poznate lijekove.

Svugdje se u ovom razdoblju došlo do spoznaje o važnosti čistoće za zdravlje, pa su negdje više negdje manje uređivali kanalizaciju, imali javna kupališta, a na tržnicama postojali su i nadzornici za čistoću. Rimljani su u tome išli najdalje — poznati su njihovi vodovodi, bolničko liječenje za siromašne bilo je besplatno, u bolnicama je postojalo i specijalističko osoblje, imali su posebne vojne liječnike, služili su se već s oko 50 različitih kirurških pomagala (noževi, pincete, pile, zubarska kliješta, razna stakla, pomagala za operaciju mokraćnog mjehura, za otvaranje lubanje itd.), u 2. st. postoje već visoke medicinske škole.

ŠKOLSTVO. Budući da civilizacije u pravilu pretpostavljaju uporabu pisma i veći stupanj spoznaja, one u pravilu pretpostavljaju stoga i obrazovne ili školske institucije. Praktična, vjerska i

stručna znanja mogla su se stjecati u obitelji, školama ili obrtničkim udruženjima, a mogla su se dobiti i od svećenika. Ovdje izdvajamo škole. Svakako da obrazovanje u različitim civilizacijama pretpostavlja i razlike u programu i u obliku školskih institucija, zatim razlike u dostupnosti školovanja različitim društvenim slojevima i razlike u upravi nad školama. Škole su mogle biti privatne ili javne, vjerske ili svjetovne. Negdje je prevladavao usmeni i mnemotehnički način učenja, npr. u Indiji, drugdje pisana riječ ili rasprava, kao u Kini ili Grčkoj.

U starom Egiptu škole su bile pri hramovima. Učilo se u njima čitati, pisati, računati, ali i znanja iz geometrije, astronomije i medicine, a čitala su se i književna djela. Školovanje je bilo povlastica užeg kruga i trajalo je dugo zbog složenosti pisanja, računanja, propisa i drugog. U arijevskoj Indiji obrazovanje je također bilo u nadležnosti vjera odnosno svećenika. Oko 6. st. prije n. e. oblikovan je nastavni program škola: fonetika, rituali, gramatika, etimologija, prozodija i astronomija, uz neke »podređene« predmete. U državama jugozapadne Azije nastavit će se više ili manje sumerska praksa. U Kini ovog razdoblja također nalazimo škole, kako ćemo vidjeti. Ostaci hramskih kompleksa Maja pokazuju da su tamo bila i učilišta, prema tome pod upravom svećenika. Tu su se očito stjecala znanja pisanja, čitanja, matematike, astronomije, jezika, vjere i vjerojatno medicine. Rim je velikim dijelom nastavio grčku tradiciju, a škole je pomagala i država — npr. Scholu medicorum. Kao i u Grčkoj, i u Rimu su škole bile svjetovnog karaktera.

Možemo reći da je školovanje u antici bilo u pravilu ograničeno na uži krug povlaštenih, i dok nije izumljeno abecedno pismo ili tamo gdje ono nije prihvaćeno dugotrajno je bilo čak i stjecanje najosnovnijih znanja.

Prilozi

1 »Enmebaragesi, vladar,
U tome gradu [Nipuru] sagradi Dom Enlila:
Agga, sin Enmebaragesija,
Učinio je Tummal³ veličanstvenim,
Uvede Ninlil⁴ u Tummal.
Prvi put bude Tummal razrušen,
Mesannepadda sagradi Buršušnu Dom Enlila
Meskiagnanna, sin Mesannepadde
Učinio je Tummal veličanstvenim,
Uvede Ninlil u Tummal.
Po drugi put bude Tummal razrušen.
Gilgameš sagradi Numunburru Dom Enlila,
Urlugal, sin Gilgameša
Učinio je Tummal veličanstvenim,
Uvede Ninlil u Tummal.
Po treći put bude Tummal razrušen
Nanne sagradi »Visoki vrt« Dom Enlila,
Maskiagnanna, sin Nanne,
Učinio je Tummal veličanstvenim,
Uvede Ninlil u Tummal.
Po četvrti put bude Tummal razrušen,
Urnammu sagradi Ekur,
Šulga, sin Urnammue,
Učinio je Tummal veličanstvenim,
Uvede Ninlil u Tummal.

3 Tummal — sveti dio Nipura

4 Ninlil — božica, žena Enlila

Po peti put Tummal bude razrušen
Od godine Bursina
Do (godine kad je) kralj Ibbisin
Kao ensi Inanne Enamgallanu iz Uruka
Doveo,
Ninlil bijaše uvedena u Tummal.
U skladu s riječju Luinanne, **ašgab-gal** Enlila
Išbierra sagradi Ekurraigigalla,
skladište Enlila.«

(Iz *Tummalskog zapisa*)

2 »Tako (govori) pod pečatom Tabarna Hattusilis, veliki kralj, kralj Hatta: Govori Nikmepi⁵: budući da si ti meni ovako govorio: Trgovci sinovi Ure⁶ uzrokom su velikom teretu u kraju tvogega sluge — veličanstvo, veliki kralj, utanačio je nagodbu sinova Ure (u njihovim odnosima) sa sinovima Ugarita: Sinovi Ure mogu trgovati u Ugari tu ljeti, ali kad naiđe zima — valja im otići iz Ugarita u svoj kraj; sinovi Ure neće boraviti zimi u Ugaritu. Za svoje srebro neće kupovati kuće i polja. Ako trgovac iz Ure potroši dobiveno srebro u Ugaritu, kralj Ugarita zabranit će mu boraviti u svome kraju, a ako se srebro sinova Ure nađe u sinova Ugarita, a ovi ga ne budu mogli vratiti — tada će kralj Ugarita dati čovjeka [dužnika], njegovu ženu i njegovu djecu u ruke trgovcima sinovima Ure. Ali trgovci sinovi Ure ne smiju imati namjere glede kuća i polja kralja Ugarita. Takvu nagodbu između trgovaca sinova Ure i sinova Ugarita utanačilo je njegovo veličanstvo, veliki kralj.«

(Zapis iz kraljevske palače u Ugaritu)

3 »Dvije mornarice, u Misenu i u Ravenni, zaštićivahu Italiju na jednom i na drugom imoru, a najbližu obalu Galije ratni brodovi kljunaši što ih August bijaše oteo u bitki kod Akcija i poslao u grad Forum Iulii, s jakim veslačima. Ali glavna snaga od osam legija bijaše na Rajni, kao zajednička obrana od Germana i Gala. Tri su legije boravile u Hispanijama, koje odnedavno bijahu sasvim upokorene. Juba je bio dobio Maure kao poklon od rimskog naroda. Preostali dio Afrike držale su na uzdi dvije legije, Egipat jednaki broj, četiri legije, zatim ogromni pojas zemalja koje se, od Sirije, prostiru sve do rijeke Eufrata te međaše s Albanijom, Hiberijom i s drugim kraljevstvima što ih naša veličina štiti od izvanjskih presezanja.

Osim toga Trakija bijaše pod Remetalcesovom i Kotisovom djecom, dok su dvije legije u Panoniji, dvije u Meziji čuvale obalu Dunava. Isto se toliko smještenih u Dalmaciji nalazilo, uslijed položaja te pokrajine, njima odzada, i to tako da se iz nedaleka prizovu zatraži li Italija iznenadnu pomoć, iako je Rim imao svoje vlastite čete, tri gradske kohorte i devet pretorijanskih, što su većinom bile sakupljene po Etruriji, Umbriji, starom Laciju i u naseobinama od davnine rimskima. Još su bile savezničke trireme, konjanički odredi i pomoćne kohorte na pogodnim mjestima u provincijama. Te snage nijesu gotovo bile mnogo manje; no bilo bi malo sigurno ulaziti u njihove pojedinosti, jer su, prema prilikama, išle iz jednog mjesta u drugo, rasle ili se kadšto brojem smanjivale.« (V, 5)

(Iz Tacitovih *Anala*)

4 »Jednom je jedan zemljoradnik ovakve savjete dao svome sinu: Pri uređenju svojega polja postaraj se da napraviš takve kanale za navodnjavanje da njihove vode ne idu suviše visoko; kad vode opadnu, pazi da vlažna zemlja ostane ravna; čuvaj da je ne ošteti zalutali vol. Otjeraj skitnice... Očisti (zemlju) s deset uskih bradvi (koje ne teže manje od) $\frac{2}{3}$ funte svaka. Ukloni strnjiku rukom i zaveži je u snopove; zatim ukloni rupe. Četiri strane polja moraju biti ograđene...«

5 Nikmepi je poslanik

6 Ura — grad u Ciciliji

(Iz Priručnika za zemljoradnike)

5 »Kapije (Akada) su kao Tigris na more izlazile, široko je Inanna otvorila njihova usta, do Sumera su brodovi odsvakud dovozili svakojaka dobra. Martu, nomadi s planina, koji ne poznaju žitarice, dovozili su ugojena goveda i ovce; ljudi iz Meluha, stanovnici iz crnog kraja, dovozili su robe iz raznih krajeva; Elamci i Subariti vukli su darove poput natovarenih magaraca...«

(Iz Tužbalice o rušenju Akada)

6 »Odavno, od samog početka, mornari su bili na brodovima, pastiri su bili uz magarce, čuvari ovaca bili su uz ovce; ribari su bili uz mreže; **pašisu** su mjerili što je raslo na navodnjanim mjestima ...«

(Iz kronike o vladanju Urukagine)

7 »Božji volovi iskorištavali su se pri navodnjavanju polja ensija, dobre livade postale su lena dana ensijevim prijateljima, teretne magarce i lijepe volove svećenici su uzimajući za sebe; žito su svećenici razdavali ensijevim ljudima... kuće dvora i polja dvora, kuće dvorskog harema, kuće dvorske djece i polja dvorske djece množili su se i gomilali jedno do drugoga, zgrćući kuće i polja bogova.

Kad bi umrli bio sahranjen u grobu, uzimao je za to svećenik 7 vrčeva pića, 420 pogača, 120 sila žita, uz to još jednu halju, jednog kozlića i jednu postelju; pomoćnik svećenika uzimao je 60 sila zrna.«

(Iz kronike o vladanju Urukagine)

8 »Ako je (čovjek čovjeku ... oruđem) njegovu ... nogu odsjekao, 10 šekala srebra plaća (čl. 16).

Ako je čovjek čovjeku oružjem njegove kosti s... slomio, 1 minu srebra plaća (čl. 17).

Ako je čovjek čovjeku oruđem **gešpu** nos odsjekao, 2/3 mine srebra plaća (čl. 18).«

(Iz Urnammuova zakonika)

9 »U danima zaboravljenim, u danima dalekim i zaboravljenim,
U noćima zaboravljenim, u noćima dalekim i zaboravljenim,
U godinama zaboravljenim, u godinama dalekim i zaboravljenim,
Poslije negoli je svjetlo, život i sve što živi stvoreno,
Poslije negoli se svjetlo, život i sve što živi ustalilo ...
Kad se nebo odijelilo od zemlje
Kad se zemlja dijelila od neba...
Kad je Anu podigao visoko nebesa
Kad je Enlil uzdigao daleko zemlju ...
Poslije negoli je na planinama neba i zemlje
Anu učinio da se rode Anunnaki⁷ ...

Anunnaki iz Dukuga su jeli, ali su ostajali gladni...

Anunnaki iz Dukuga su pili, ali su ostajali žedni.

Za bolje plodove njihovih svetih obora, njihovih posjeda,

Čovjeku je udahnut život.

Bez Enlila, Velike Planine,

Ni jedan grad ne bi se sagradio, ni jedno naselje osnovalo,

Ni jedna štala ne bi bila sagrađena, ni jedan obor napravljen,

---

7 Anunnaki — sumerski bogovi, djeca Anua.

Ni jedan vladar ne bi bio uzdignut, ni jedan veliki svećenik ne bi se rodio ...
Morske ribe ne bi odlagale ikru u obalnom šiblju,
Nebeske ptice ne bi vile gnijezda po širokoj zemlji,
Po nebu ploveći oblaci ne bi davali kišu...
Kad su Anu, Enlil, Enki i Ninhursag
Oblikovali »crnoglave«,
Raslinje je u izobilju niklo iz zemlje
Zvjerinje, četveronogi iz ravnice su tajanstveno stvoreni...

...

Kad je kraljevstvo bilo spušteno s nebesa, kraljevstvo je bilo u Eridu...
(Ustanovljeni) su obredi i plemenita božja prava...
Bog je utemeljio pet gradova na... svetim mjestima...
Prvi od njih, Eridu, dao je Nidummudu (Enkiju), vođi,
Drugi, Badtibiru, dao je...
Treći, Larak, dao je Endurbilhursagu,
Četvrti, Sippar, dao je hrabrom Utu,
Peti, Šurupak, dao je Sudi (Ninlil).«

(Iz vjerskih tekstova)

10 »Nabonid, kralj Babilona... to sam ja... ziguat Egiš-širgal (svetište boga Nanni) u Uru, koji je Urnammu kralj prije mene sagradio, ali nije do kraja doveo,. Šulga, njegov sin je dovršio. Iz zapisa Urnammu i njegova sina Šulge doznao sam da je Urnammu gradio taj ziguat, ali da nije dovršio građevinu, i da je šulga sin njegov dovršio posao. Sad je ziguat ostario. Na starim temeljima, na kojima su gradili Urnammu i njegov sin Šulga, učinio sam konstrukciju zigurata snažnom kakva je bila u davna vremena.«

(Iz zapisa kralja Nabonida, vladao 556-539. prije n. e.)

11 Onaj koji je odgovoran za dvorište rekao je: »Pišite!«... mirno mjesto.

Uzeo sam svoju tablicu...

Ispisao sam svoju tablicu...

Onaj koji je bio zadužen za... (rekao je) »Zašto si bez mog dopuštenja razgovarao?« i išibao me.

Onaj koji je bio zadužen za... (rekao je) »Zašto si bez moga dopuštenja dizao visoko glavu?« i išibao me.

Onaj koji je bio zadužen za crtanje (rekao je) »Zašto si bez moga dopuštenja ustao?« i išibao me.

Onaj koji je bio zadužen za kapiju (rekao je) »Zašto si bez moga dopuštenja izlazio?« i išibao me.

Onaj koji je bio zadužen za... (rekao je) »Zašto si bez moga dopuštenja uzeo... ?« i išibao me.

Onaj koji je bio zadužen za (jezik) sumerski (rekao je) »Govorio si...« i išibao me.

Moj učitelj (je rekao) »Tvoja ruka nije dobra«, išibao me.«

(Iz jedne oštećene tablice *Iz školskog života*)

12 »Heleni su naučili mnogo korisnih stvari od ovih Feničana koji su s Kadmom bili došli i tu se naselili, a među kojima su se nalazili i Gefirani. Prije svega naučili su od njih pismo, koje Heleni ranije, po mom mišljenju, nisu poznavali. Iz početka su pisali isto kao i Feničani, a kasnije se, usporedo s promjenama u jeziku, mijenjao i oblik slova. Oko njih su u to vrijeme gotovo u svim krajevima stanovali Jonjani, koji su naučili od Feničana kako se pišu slova pa su se, izmijeni vsi ih

malo, njima služili i nazvali ih s pravom feničkim slovima, jer su ih Feničani i donijeli u Heladu. Kod Jonjana se knjige još i danas zovu kože, jer se ranije, kad je papirus bio rijedak, pisalo na ovčjim i kozjim kožama, a barbari još i danas pišu na takvim kožama.« (V, 58)

(Iz Herodotove *Historije*)

13 »A tome što su Spartanci voljni preuzeti komandu i na moru mi se nikako ne protivimo, ali drugom nekom ni u kom slučaju ne bismo prepustili tu komandu. Mi bismo naime onda uzalud bili najveća pomorska sila u Heladi kad bismo vrhovnu komandu nad mornaricom morali prepustiti Sirakužanima, i to baš mi Atenjani, najstariji narod u Heladi, i jedini od svih helenskih naroda koji se nije selio iz svog zavičaja, a za koje je i pjesnik Homer rekao da je jedan od najuglednijih Atenjana došao pod Troju postrojiti i urediti vojsku. I mi se ponosimo kad to kažemo.« (VII, 161)

(Iz Herodotove *Historije*)

14 »Krilata smotaj jedra broda što morem plovi,
Kormilo, građeno lijepo, objesi tamo pod dimnjak,
I tako mirno čekaj za plovidbu pogodno vrijeme.
Tada brzicu lađu u more vuci i teret
Prikladno spremi želiš li kući s dobitkom doći,
Ko što je, ludi Perzej, i tvoj otac, a i moj
Lađama plovio morem, tražeći poštenu užitak,
Dok nije stigao amo, mnoga preplovivši mora,
Na crnoj lađi, Kimu napustivši, eolsku nekoć,
Valjda ne bježeć od blaga, mnogog imutka i sreće,
Nego od bijede koju Zeus ljudima daje,
Blizu Helikona sjeo, u Askri, tužnome selu,
Hudom u zimi, nemilom ljeti, nikada dobrom.
Perzej, svakoga posla u pravo doba se sjeti,
Najviše pripazi onda kad misliš na more poći.
Lađu malenu hvali, robu u veliku stavlja,
Robe što više bude i dobit bit će ti veća,
Ako vjetrovi svoje opake uzdrže struje.
Ako si na trgovinu ludu skrenuo volju,
Da se dugova riješiš i nemiloj izbjegneš gladi...« (628—647)

(Iz Hezioda: *Poslovi i dani*)

15 »Isto tako čuli su kako izdaleka dolazi galama, i njemu je izgledalo da je to bilo mistično vjersko pocikivanje ... Tu svečanost, pak, priređuju Atenjani svake godine u čast Demetre i Kore (Majke i Kćerke), i tada se daje prilika svakome od njih, ili bilo kome Helenu koji se hoće posvetiti u te misterije. Ta galama koju čuješ to je njihovo klicanje za vrijeme same svetkovine.« (VIII, 65)

(Iz Herodotove *Historije*)

16 »Postarao sam se o svim sredstvima za vaš život imajući na umu da radite za mene zahvalna srca; uvijek sam brinuo o vašim potrebama uvećavajući vaše zalihe, jer znam da se ta vrsta posla⁸ koji obavljate obavlja dobro s punim želucom. Skladišta su puna žita za vas. Misleći na vas, napunio sam skladišta proizvodima svih vrsta, takvima kao što je kruh, meso, tjestenine za obnavljanje vaše snage, sandale, odjeću, ulja je u izobilju da svakih deset dana možete sebi glave namazati, imati svake godine novu odjeću i svakog dana obuvati nove sandale; nitko među vama neće noćima oplakivati svoju bijedu. Mnogo sam ljudi zaposlio da se brinu o vašoj hrani — ribare da bi vam dostavljali ribu, a druge, kao vinogradare, zbog vina, lončarima sam rekao neka vrte kolo

8 Gradnja faraonske grobnice

i izrađuju posude da biste imali hladne vode u vrijeme žege. Iz Gornjeg i Donjeg Egipta stalno dovozimo pšenicu i ječam, voće i bob u neograničenim količinama. Učinio sam sve to govoreći sebi da će vam to biti dano zato kako biste za mene radili punim srcem.«

(Iz zapisa na steli Ramzesa II)

17 »Ovih sedam Manua... imali su veliku moć. U svojim razdobljima svaki od njih stvorio je sve što se kreće i što se ne kreće, i upravlja time. (I, 63)

Da bi očuvao svoje djelo u cjelini presvijetli Brahma stvorio je odvojene dužnosti (poslove) od svojega lica, ruku, bedara i stopala.

Za Brahmane je odredio poučavanje, učenje, žrtvovanje, obavljanje obreda žrtvovanja, davanje poklona i uzimanje poklona.

Kšatriji je odredio ukratko zaštitu ljudi, davanje poklona, obavljanje žrtvovanja, učenje i neodavanje osjetilnim užicima.

Vajšisiji je odredio čuvanje životinja, dobrotvornost, obavljanje žrtvovanja, učenje, trgovanje, posuđivanje uz dobitak i poljodjelstvo.

Gospodar je odredio samo jedno zanimanje za Šudru: služiti bez pogovora gornje tri klase. (I, 87-91)

Po učiteljevu dopuštenju dvostruko-rođeni treba da se kupa, oblači po običaju svoje obitelji i ženi djevojku lijepu iz svoje klase.

Postoji osam vrsta brakova — brahma, daiva, arsa, pradžapatija, asura, gand-harva, raksasari, paišaca. Posljednja je najniža.

Prvih šest pripada Brahmanu, a posljednje četiri Kšatriji. Vaišiji i Šudri pripadaju iste četiri osim raksasa. (III, 4, 21,23)

Kralj je stvoren da štiti sve one što obavljaju odgovarajuće poslove koji pripadaju različitim klasama i različitoj životnoj dobi. (VII, 35)

Višim (položajem svoje klase), po prirodi, dosljednošću u pridržavanju pravila i posebnošću njegovih posvećenih obreda Brahma je gospodar svih klasa.

Brahma, Kšatrija i Vajšija su dvostrukorođeni. Četvrti, Šudra, samo je jednorodeni. Peti ne postoji⁹. (X, 3, 4)

Ostaviti spermu u one rođene od majke, u kćeri, u žene iz klase Čandala (izvan klase) i u žene prijatelja i sinova isto je kao onečistiti krevet učiteljev. (XI, 58)

Čovjek stječe život nepokretnoga (biljaka, itd.) kao posljedicu zla što ga je tijelom počinio, život ptica i zvijeri zbog zla što ga je govorom počinio, a život najniže rođenog zbog zla što ih je umom počinio.

Ako čovjek čini samo dobra djela, bit će rođen bogom; ako čini i dobra i zla djela, bit će rođen čovjekom, a ako čini samo zla djela, bit će rođen pticom ili životinjom. Posljedica opakog govora je uništenje znanja; posljedica lošeg duha gubitak uzvišene sudbine, a posljedica tjelesnih zala je gubitak svjetova. Zato neka čovjek pazi na sve troje uvijek. Kazna određena za zli govoj je šutnja; za loš duh je isposništvo, a za zla djela je nadzor nad disanjem.

Od svih ovih (sredstava) znanje atmana je najviše. Od svih učenja učenje atmana je najviše. Tako čovjek postaje besmrtnik.

Od svih oblika djelovanja, tu ili poslije smrti, znaj da djelovanje u skladu s Vedama uvijek vodi čovjeka do uzvišene sudbine.

Postoje dvije vrste djelovanja (karman) po Vedama; djelovanje za plodove vanjskog svijeta (pravrtti) što vodi većem užitku i ono za veću sreću ili blaženstvo (nivrtti).

Čovjek posvećen pravrtti-karmi postaje jednak bogovima. A čovjek posvećen nivrtti-karmi uzdiže se iznad pet elemenata (tj. postiže spasenje).« (XII, 9, 85, 86, 88, 90)

(Iz *Manuova zakonika*)

9 Zato jer su Čandale izvan (arijevskih) klase.

18 »Tako govori Amon, kralj bogova:
Sine moj, dijete moje utrobe, ti kojega volim, Nebmaatre,¹⁰
Odrazu moj živi koji sam stvorio
A koji mi je na svijet donijela Mut,
Vladarica Ašeru u Tebi, gospođa Devet Lukova —
Othranio sam te za kralja narodâ.
Srce moje glasno kuca
Kadgod gleda na tvoje savršenstvo.
Čudo činim za tvoje veličanstvo —
Ti obnavljaš mladost
Jer sam učinio od tebe sunce Dviju Obala.

(Iz zapisa na steli Amenhotepa III)

19 »Misli na svoje mjesto na Zapadu,¹¹
Uredi svoje mjesto na groblju
Po pravu i djelujući pravedno...
Krepost pravog srca sviđa se (Bogu)
Više nego žrtveni vol onoga koji čini nepravde.
Radi po liku Gospodara...
To jest uzorna žrtva...
To jest natpis...
Bog savršeno zna tko za njega radi.«

(Iz Nauka za kralja Merikara)

20 »Jedan od tisuće ljudi pokušava postići znanje. Jedan od tisuće što pokušavaju upoznade me¹².

Zemlja, voda, vatra, zrak, eter, duh, razum, samosvijest — u ovo osmoro je podijeljena moja Prakrti (priroda).

Postoji i druga moja Prakrti, različita od gornje. Ona je postala svemirska Duša, O Mahabaho, i drži ovaj svijet. Znaj to.

Sva bića imaju ovo kao svoje porijeklo. Znaj to. Ja sam izvor iz kojega je potekao svijet i u koji se sve vraća.

Ne postoji ništa više od mene, O Dhanandžaja. Sve se nalazi u meni poput dragog kamenja nanizanog na niti.

Ja sam ukus u vodi. Ja sam svjetlo sunca i mjeseca. Ja sam Om¹³ u Vedama, i zvuk u zraku.

Ja sam čist miomiris zemlje, ja sam svjetlo vatre, život u svim bićima i samoodricanje u isposnika.

Ja sam starosno sjeme svih bića, razum u razumnih, sjaj u gospodara.

U moćnih ja sam sila bez sebičnosti i požude. O najbolji među Bharatama, u svim bićima ja sam želja koja nije suprotna pravednosti (svemirskog zakona, Dharme).« (VII, 3-11)

(Iz *Bhagavad-Gite*)

10 Drugo ime za Amenhotepa III

11 Zapad označava zagrobni život

12 tj. boga Krišnu

13 Om — mistična riječ pri obredima žrtvovanja

II. Srednjovjekovno razdoblje

U ovom vremenskom razdoblju susrećemo od antičkih civilizacija indijsku, kinesku (koju ćemo ovdje i upoznati) i Maja, a javljaju se i nove — islamska, Bizant i feudalna civilizacija na zapadu u Evropi, zatim Inka, Asteka i civilizacijsko područje srednje Afrike.

Povijesni pregled

Bizant. S propašću grada Rima (476. god.) nije odmah politički prestalo postojati i Rimsko Carstvo, samo je središte premješteno u Bizant, ali je rimskoj civilizaciji to realno bio kraj. Za početak povijesti Bizanta uzima se 11. svibnja 330. kada je car Konstantin svečano posvetio grad pod imenom Novi Rim. Politički to će se carstvo održati 1123 godine — do pada grada 29. svibnja 1453. U tom se razdoblju izmijenilo u Bizantu 13 dinastija. Nastao u vrijeme pojačane seobe naroda i na vrlo osjetljivom prostoru da bi se politički održao Bizant je morao voditi borbe s brojnim državama na granicama i s brojnim narodima na granicama i u granicama carstva — od Perzije i islamskih kalifata do germanskih, slavenskih i drugih naroda. Na tom uzburkanom prostoru Bizant se uspio održati tako dugo (prostorno od najvećeg opsega Rimskog Carstva do samoga grada Bizanta) zahvaljujući svojoj administraciji, vojsci, diplomaciji, trgovini i vjeri. Od antike do pred sam kraj srednjega vijeka, osim rijetkih civilizacijskih oaza na zapadu, jedino je Bizant držao civilizacijsku razinu u Evropi. Bizantolozi određuju Bizant kao politički nastavak Rima, a kulturno kao nastavak grčke kulture i kršćanske vjere, odnosno neki kao orijentaliziranu grčko-rimsku civilizaciju.

Zapadna Evropa. Dok je Rim u Bizantu nastavio politički živjeti na jugoistoku Evrope i dijelu Azije, provale naroda i ratovi u srednjoj i zapadnoj Evropi za nekoliko će stoljeća ugasiti civilizacijski život i desetkovati stanovništvo. Stanje se u Evropi popravlja zapravo tek nakon smirivanja Normana i Mađara u 11. st.

Za to vrijeme vrhovna politička vlast u Bizantu gubi dio po dio Rimskog Carstva u ovim područjima. Istovremeno s ustaljivanjem Franaka na jednom mjestu, jačanjem političke moći, širenjem vlasti na velika područja i ranim prelaskom njihovih vladara na kršćanstvo dovest će do toga da će se rimski biskup odsječen od sada dalekog Bizanta okrenuti njihovim vladarima. Stvorit će se zatim dokument o vrhovništvu rimskog biskupa nad svim ostalim biskupima i isticati da je duhovna vlast nad svjetovnom. S Benediktom (6. st.) počinje osnivanje samostana u zapadnoj Evropi. Zbog položaja i ugleda pape kod vladara te zbog uloge samostana i misionarskog rada svećenika kršćanstvo će se proširiti i po zapadnoj i srednjoj Evropi. Ugovor u Strasbourgu (842. god.) između dva unuka Karla Velikog, pisan na dva jezika — njemačkom i francuskom — označio je činjenicu postojanja tih dvaju naroda. To je i vrijeme kad su se i među slavenskim narodima počele javljati prve narodne države. Germanska institucija ratničkih družina i rimska institucija patrona i klijenta kao i kolonata klice su iz kojih će se razviti evropski feudalizam; a iz običaja dijeljenja imanja i feudalna rascjepkanost.

Civilizacijski život počinje se istinski buditi tek od 11. st. Do tog vremena kršćanska crkva uspjela je postati vladajućom, a vjera kršćanska pro-žela je cjelokupni život. Kad krajem 13. st. pape hoće još odlučniju riječ u politici, a vladari, uslijed buđenja civilizacijskih oblika života, zahtijevaju šira ovlaštenja za sebe, počinje i kriza evropske srednjovjekovne kulture.

Islam. U ovom se razdoblju pojavila islamska civilizacija i prostorno proširila na golema područja. Oblikovana je na Arapskom poluotoku — (na čijem su južnom kraju civilizacijski oblici života bili poznati od davnine a u predislamskom razdoblju i na sjeveru poluotoka). Središnji dio Arapskog poluotoka gdje je ta civilizacija oblikovana ulazi u civilizacijske tokove s islamom. Nekad je tu

postojalo samo nekoliko gradića, među kojima i Meka i Medina na trgovačkom putu što je išao od juga poluotoka do sredozemne obale. U vjerskom i plemenskom šarenilu ovog područja javlja se početkom 7. st. Muhamed s vjerom koja je imala vjerski, politički i kulturno ujediniti Arabljanu. I u tome uspijeva. Vjerski i politički ujedinjeni i organizirani Arabljani sad kao islamci ili muslimani krenut će iz poluotoka u sveti rat (jihād) za pomicanje zida Islama.

Valovi pastirskog stanovništva iz Arapskog poluotoka nailazili su od davnine, još i prije Akađana, ah nikad nisu učinili ono što će učiniti islamci. Muhamed je umro 632. god. Godine 634. pala je Palestina, da bi stotinu godina nakon Muhamedove smrti bilo stvoreno najveće carstvo do tada u povijesti — od Atlantskog oceana do Inda i od srednje Azije do donjih slapova Nila. Na tom području načičkanom džamijama već su se milijuni molili Alahu pod upravom arapskog kalifa u Damasku. Te 732. godine zaustavio je Karlo Martel u čuvenoj bici kod Toursa dalje prodiranje Islama u Evropu.

Osvojivši relativno brzo sjevernu Afriku, islamci će prodrijeti i u srednju — u Afriku južno od Sahare. Budući da su im aksumsko i nubijsko kršćansko kraljevstvo spriječili da to učine dolinom Nila, pa su na obalnom istoku Afrike imali samo trgovačke gradove-države, učinili su to zapadnim rubom iz Maroka. U 11. st. srušili su državu Ganu, a u 14. st. vladari država zapadne Afrike već su listom muslimani, kao i službenici i velik broj trgovaca. U to vrijeme Islam se i u Indiji širio od Inda prema istoku. Na Pirenejskom poluotoku, nakon rušenja države Vizigota (711. god.), na području do Asturije počinje islamizacija i učvršćuje se kordobski emirat. Ali s propašću tog emirata početkom 10. st. počinje opadati vlast i sužavati se islamsko područje, što traje do pada Granade krajem 15. st. (1492. god.).

Trideset godina nakon Muhamedove smrti upravljaju njegovi bliski suradnici, a onda se 661. god. instalira nasljedna dinastija kalifa (= prarokov nasljednik) Umaida u Damasku, a od 750. do 1258. god. Abasida u Bagdadu. Razdoblje prve dinastije razdoblje je širenja Islama, razdoblje druge dinastije razdoblje je islamizacije stanovništva — prihvaćanja muslimanske vjere i arapskog jezika kao službenog. Na vjersko-političkom planu javit će se u islamu rano struje, najprije oko nasljedstva vlasti, suniti i šiiti, a zatim i brojne druge. Od 10. st. početak će se samostalne dinastije javljati na pojedinim područjima, i u zapadnom i u istočnom dijelu islamskog područja. Nastupit će i značajne upravne i socijalne promjene.

Kad je politički utjecaj kalifa počeo u 10. st. slabiti, dolaze u područje kalifata iz srednje Azije turkoidna plemena Seldžuka koji prihvaćaju islam i postaju glavni borci za njegovo održavanje, jačanje i širenje, pa kalif proglašava njihova poglavara sultana »kraljem Istoka i Zapada«. Oni potiskuju Bizant iz velikog dijela Male Azije i sredinom 11. st. osnivaju sultanat u Nikeji. Prvi su se na Bliskom istoku suočili s križarima, i bili u svakom pogledu prethodnica onoga što će u 14. st. nastaviti otomanski Turci.

Iako su Islam stvorili i širili Arabljani koji su bili bez civilizacijskih tradicija, ipak se islam razvio u sjajnu srednjovjekovnu civilizaciju. A kao čuvari, prijenosnici, a i stvaratelji mnogih civilizacijskih tekovina islamci su i zadužili kulturnu povijest. Došavši na područja grčko-rimske odnosno bizantijske kulture, perzijske i indijske, i u dodiru s kineskom, oni su očuvali, prenosili i razvijali mnogo toga iz područja znanosti, filozofije i umjetnosti tih civilizacija. Ako je politički dodir Evropljana i islamaca bio dramatičan, dodir Evropljana s islamom s obzirom na kulturu bio je plodonosan.

Afrika. U ovom razdoblju prvi put i srednja Afrika ulazi u civilizacijske tokove. Dok su se u sjevernoj Africi kao rubnom području Sredozemnog mora rano razvili civilizacijski oblici života pa je taj dio Afrike dijelio sudbinu mediteranskih područja od starih Egipćana preko Krećana i Fenićana do Grka i Rimljana, u srednjoj Africi (gdje je najprije počeo ljudski život i razvijao se paleolitik) kulturni je razvoj tekao sporije. U prvom redu zbog njene prostorne izdvojenosti — na sjeveru Sahara i planinski predjeli istočno od nje, na jugu Kalahari, na zapadu i istoku strme obale uz oceane i rijetke rijeke po kojima nije moguć prolaz u unutrašnjost (pa će se u Evropljana još od

Grka stvoriti uvjerenje kako na tom području žive čudna bića — pigmeji, divovi, ljudi-majmuni, ljudožderi itd). Dok su pripadnici sjevernoafričkih kultura od davnine dolazili u dodir sa stanovništvom ovih područja, bilo Nilom bilo preko saharske pustinje, pripadnici izvan afričkih kultura došli su mnogo kasnije — (najprije Feničani u 10. st. prije n. e. s istočnim dijelom, pa Kartažani u 6. st. prije n. e. sa zapadnim, pa Herodot u 5. st. prije n. e. i Rimljani u 1. st. prije n. e. sa sjevernim rubovima; kasnije, u 7. st. pojavili su se Arapi na istoku, a u 10. st. na zapadu; krajem 15. st. otkrivaju Evropljani zapadnu Afriku, ali su tek u 19. st. upoznali njezinu unutrašnjost).

Neolitik je ovladao većim područjem takozvanog sudanskog područja Afrike — a to su savanska područja južno od Sahare do ekvatorskih prašuma od Atlantika do etiopskog gorja — sredinom 1. tisućljeća prije n. e., kad i željezo dopire u ova područja. Prva dobro istražena neolitska kultura ovog područja je kultura Nok u donjem toku Nigera iz druge polovice 1. tisućljeća prije n. e. Na istom području javit će se urbana kultura Ife krajem 1. i početkom 2. tisućljeća n. e.

Prva poznata država ovog područja bila je Gana. Njezine granice kao ni vrijeme kad se javlja ne mogu se sa sigurnošću točno odrediti, o tome nema pisanih dokaza, pismo ovamo unose tek kasnije islamci. Zbog neuporabe pisma u ovim područjima njihova se urbana i politička povijest prije dodira s islamom ili Evropljanima rekonstruirala posredno iz legendi, arheoloških nalaza, usporedaba i procjena na osnovi zatečenog stanja. Neki povjesničari drže da je Gana postojala kao država već u 3. st. (kao Wagada, kraljevstvo Sarakola), no prvi pisani spomen o njoj imamo od islamskog putopisca Al Yakubija s kraja 9. st. On piše da je kralj Gane veliki kralj, da su na njegovu području zlatni rudnici i pod njim nekoliko kraljevstava. Da je to bila velika i snažna država, dokazuje to što je magrebski islamski vladar vodio s njom borbe od 1062. do 1076. god. dok je nije osvojio; a jedan islamski putopisac iz Cordobe toga vremena piše da je ganski kralj mogao sakupiti vojsku od 200 000 vojnika. Od Gane (koja je vjerojatno bila u području izvora Nigera i Senegala) do jezera Čad pojavit će se u ovom razdoblju mnoge države naroda Mandingo, Juruba, Hausa i drugih, zatim južnije uz Gvinejski zaljev također brojne države.

Budući da su islamski gradovi-države na istočnoj afričkoj obali, kao Kilva, Sofala, Mombasa i drugi, već od 10. st. vodili s unutrašnjošću živu trgovinu, naročito zlatom i bjelokosti, budući da postoje i ostaci kamenog grada Zimbabve iz 11. st. u današnjoj Zimbabve, a kako su kasnije u 16. st. Evropljani zatekli države od Angole (Ngole) i Konga do Carstva Monomotape uz Zambezi, može se pretpostaviti da su već u razdoblju srednjeg vijeka na svim tim područjima postojale države (osebujnog federalnog oblika s osebujnim oblikom upravljanja) i da su ne samo zapadni prostori južno od Sahare do Gvinejskog zaljeva nego i čitavo područje srednje Afrike bili povezani živom trgovinom.

Na islam su prešli mnogi vladari država zapadnog Sudana, islam je otvarao škole koje će davati službenike, bilo je i dosta islamskih trgovaca, ali na pučanstvo islam nije u ovom razdoblju imao gotovo nikakva utjecaja — tek mnogo stoljeća kasnije.

Indija. Na Indijskom potkontinentu došlo je u ovom razdoblju do političkih promjena, a djelomice i kulturnih pod utjecajem islama. Za razdoblja dinastije Gupta (čije vladanje prestaje početkom 6. st.) hinduizacija je bila u punom jeku, Indija je doživjela i gospodarski procvat i duhovno je stvaralaštvo bilo u zamahu. Postojala su već i mnoga kraljevstva na Dekanu i tamilska na jugu Indije. Padom dinastije Harša u 7. st. počinju se i u sjevernoj Indiji osnivati mnoge države. Islam koji je početkom 8. st. zadržan uz Ind prelazi krajem 10. st. u dalja osvajanja, rušenja i uništavanja. Krajem 12. st. Delhi postaje središte islamske vlasti od Pendžaba do Bengala. Snažne države srednje Indije sprečavaju prodor Islama južnije. Islamska će se vlast još dugo zadržati u velikom dijelu Indije; a već u ovom razdoblju počinje islamizacija i utjecaj islamske kulture — na jezike, na pojavu novih sinkretističkih vjera i djelomice u umjetnosti. Preuzevši vlast, islamci su sada činili odijeljeni vladajući sloj koji je držao upravu, dio zemljišta pretvorio u svojevrzne feude, a i trgovinu su velikim dijelom vodili muslimani. Unatoč svim nastojanjima vladara islamizacija je tekla veoma sporo, zbog prirode kastinskog sustava i vezanosti Indijaca uz svoju vjeru.

Kina. Nakon pada dinastije Han početkom 3. st. Kina je do početka 7. st. u takozvanom razdoblju »triju carstava«, podijeljena i u međusobnim borbama. Carstvo obnavlja dinastija Tang, koja će vladati do početka 10. st. — kad Kina i gospodarski i politički i duhovno oživljava. Slijedi razdoblje dinastije Song, zlatno doba kineske kulture, do kraja treće četvrtine 13. st., tj. do vlasti Zlatne horde, koje će trajati stotinu godina. Od kulturnih događaja u ovom razdoblju u Kini valja spomenuti širenje budizma.

I prije ovog razdoblja Japan je potpao pod kulturni utjecaj Kine. Tu je vezu uspostavio Japan upadom u Koreju u prvim stoljećima n. e. Japanska carska dinastija koja traje do danas već je davno, bar od 1. st. prije n. e., vladala Japanom, državom osebujnog feudalizma. U 5. at. Japancu preuzimaju od Kineza pismo, a u 6. st. dolazi iz Kine i budizam.

Prekolumbovska Amerika. U ovom vremenskom razdoblju traju još kulture Teotihuacana i Maja, i gradovi mnogih naroda u Srednjoj Americi. To je područje bilo izloženo stalnim upadima plemena i naroda. Na prijelazu iz 8. u 9. st. dolazi do značajnog prodora skupine naroda Naha sa sjevera, koji će zatim vladati sve do dolaska Španjolaca. Ističu se među njima Asteci. Oni su svoj grad Tenochtitlan podigli 1370. god. i vladali područjem Srednjeg Meksika sve do 1521. god., kad su poraženi od Cortesa. Evropejci su bili očevici dostignuća ove srednjovjekovne američke civilizacije.¹

U Južnoj Americi nailazimo već na početku ovog razdoblja na prostorno veliku političku zajednicu sa središtem u Tiahuanaku kraj jezera Titicaca. Očito se radilo o državi snažne političke uprave, i u mnogo čemu prethodnice kasnijih Inka. Ali se carstvo raspalo prije kraja 1. tisućljeća, pa će na ovom području ponovo postojati samo manje političke zajednice. Inke koji se na političkoj i kulturnoj pozornici ovog područja javljaju početkom 13. st., u prvoj polovici 15. st. stvaraju golemo carstvo od Čilea do Kolumbije; i možda najuzorniju birokratsku državu u povijesti, koju će kao i astečku srušiti Španjolci u prvoj polovici 16. st.²

U ovom razdoblju i Čibče u Kolumbiji razvijaju oblike urbanog i državnog života.

KINESKA CIVILIZACIJA

Kineska civilizacija jedna je od onih rijetkih civilizacija što traje već tisućljeća. Na prostoru gdje će se oblikovati ljudi su živjeli od najdavnijih vremena — od pekinškog pračovjeka (pekinškog homo erectusa ili pitekanropa). Paleolitski i mezolitski razvoj na tom prostoru sličan je razvoju u Evropi, a neolitski razvoju na bliskoistočnim prostorima. Najprije se oko 8. tisućljeća prije n. e. u sjevernim područjima Kine pojavilo polirano kameno oruđe i lončarija; kasnije su pripitomljene neke životinje i kultivirane biljke. Zemljoradnja počinje najprije u području oko rijeke Huang He. Dva su mladekamena središta, jedan u Shanxi kulture Yangshao i drugi u sjevernoj i sjeveroistočnoj Kini kulture Longshan, a u Henanu se obje kulture ispleleću.

Povijesni pregled

Brončano doba u Kini počinje oko 1500 god. prije n. e., a željezno u 7. st. prije n. e. Kultura za prve kineske povijesne dinastije Shang nastavak je kulture Longshan. Prvo povijesno središte te dinastije je Anyang u Henanu u 14. st. prije n. e. A pretpostavlja se da je ovamo preselila iz ranijeg središta Zhengzhou. Za te dinastije oblikovani su temelji kineske civilizacije koja traje do danas.

Svoju povijest Kinezi dijele u dinastička razdoblja, a kao prva spominje se legendarna dinastija Xia, koju da je u 18. st. prije n. e., smijenila dinastija Shang, što vlada do 1111. prije n. e., kad nastupa razdoblje vladavine dinastije Zhou. Posljednji vladari dinastije Shang povijesne su osobe. Za te dinastije postavljeni su temelji kineskom pismu, kineskom svjetonazoru i kineskoj umjetnosti; — Konfucije kojeg se drži za zakonodavca kineske kulture okrenut je bio toj dalekoj

kineskoj povijesti i pozivao se na nju. Iz Henana će se kineska kultura širiti najprije u pokrajine Shanxi, Shānxi, Hebei i Shandong. Južnije će se kultura širiti vrlo polako, pa je neolitik prešao Huang-He tek u 1. tisućljeću prije n. e., a do Yangzi Yian će brončano doba doći tek u 6. st. prije n. e. Jangce će dugo dijeliti kineski narod sjevernije od nekineskih naroda južnije. O civilizaciji u Kini južno od te rijeke prije dinastije Han zna se vrlo malo.

Dinastija Zhou koja je smijenila dinastiju Shang krajem 12. st. prije n. e. vladat će sve do 221. god. prije n. e., drugu polovicu razdoblja samo formalno. Razdoblje te dinastije je upravno-socijalno razdoblje kineskog feudalizma, u mnogo čemu istovjetno onome u srednjovjekovnoj Evropi, ne samo po socijalnoj hijerarhiji nego i po feudalnoj rascjepkanosti i međusobnim borbama feudalnih kneževina. Ovo posljednje prevladalo je naročito u drugoj polovici vladavine dinastije Zhou, u razdoblju »ratova među državama«, kad se u Kini javljaju i brojne vjerske i filozofske škole odnosno učenja, od kojih su konfucijevo, taoističko i legalističko samo najpoznatija.

Od 221. do 206. god. prije n. e. vlada dinastija Qin, a Qin Shi Huangdi, vladar iz dinastije (poznat po gradnji kineskog zida), prihvativši legalistička načela i progoneći konfucijanizam, obnavlja i širi kinesko carstvo, ali sad kao birokratsko-centralističko, a ne klasično feudalno (jer su i feudanci već bili nestali u međusobnim borbama) — carstvo kakvo će u biti ostati sve do 20. st. (1912. god.). Godine 206. prije n. e. dolazi na vlast dinastija Han i vlada četiri stoljeća (do 220. god.). Razdoblje te dinastije drži se klasičnim u kineskoj kulturi. Obnovljen je konfucijanizam, a legalizam, na čijoj je podlozi izvršena organizacija carstva koje će dalje trajati, gasi se kao škola. Kina se u ovom razdoblju proširila i izvan današnjih granica — na Koreju, Vijetnam i Mongoliju, i na te je zemlje i kulturno utjecala. No ovo je razdoblje poznato i po socijalnim nemirima, posebno po seljačkim ustancima. Slijede već spomenuta razdoblja: Tri carstva, Tang, Song, Zlatne Horde, pa Ming od 1368. do 1644. god., te Mandžu od 1644. do 1912. god., kada Kina postaje republika.

Valja upozoriti da je duga povijest danas najbrojnijeg naroda u svijetu prebogata ne samo političkim događajima nego i događajima u drugim područjima života, a da su ovdje spomenuta samo vremenska razdoblja i tek pokoja činjenica, širenje kineske kulture iz Henana do granica današnje Kine teklo je tisućljećima, a u granicama Kine ima još i danas naroda što su očuvali svoju narodnu kulturu — iako Kinezi čine 94% od ukupnog stanovništva Kine.

Da bismo bolje upoznali kinesku civilizaciju, nešto ćemo izmijeniti redosljed u opisu građe.

PISMO. Kinesko pismo nije ni abecedno ni slogovno, ono se razlikuje od svih drugih pisama. Postoji šest razreda u koja se dijele znakovi kineskog pisma. U prvom razredu su znakovi koji se odlikuju sličnošću u obliku ili piktogrami — oni su i najstariji, a šestom npr. pripadaju takozvani harmonizirani glasovi — to su složenice dvaju elemenata od kojih jedan označava izgovor riječi, a drugome je zadaća označiti skupinu kojoj značenje riječi pripada, primjerice 味 = ukus: 口 (usta) pokazuje kojoj skupiti značenja složenica pripada, a 未 = uci (u prijevodu ukus) kako se složenica izgovara. Ovi drugi nastali su najkasnije i danas ih ima najviše.

Najstariji kineski pisani znakovi urezani ili slikani tintom i kistom na kostima pronađeni su u Anvangu, potječu otprilike iz 1400. god. prije n. e. i slikovni su. Kasnije će se javiti ideogrami — npr. ruka koja drži šibu = otac, koji pripadaju drugom razredu, ili npr. dvije žene = svađa, koji pripadaju trećem razredu. Osnova kineskog pisma stvorena je već u razdoblju Shanga, kad su postavljena načela za znakove od prvog do petog razreda (šesto se uvodi za dinastije Zhou).

U Sumerana se pismo razvijalo prenia pojednostavljenju i u broju znakova i u njihovim oblicima (od slikovnih znakova do klinastih), u Kineza koji su pisali perom od trske ili kistom na kostima, bambusu ili svili pismo je zadržalo vezu s umjetnošću — lijepo pisanje (kaligrafija) je ono što je i kineski slikar najprije učio. Tako se broj znakova kineskog pisma povećavao ne samo radi označavanja novih pojmova što su se s vremenom javljali nego i zbog velike slobode u pisanju, pojave inačica u oblicima istih znakova. Zbog toga je bilo nekoliko reforma u pisanju sa svrhom da se ono ustali. Prva značajnija reforma bila je u 1. st. prije n. e., kad se uvodi i pravilo uglastog pisanja znakova, zatim u 3. st. prije n. e., kad je ozakonjeno 3 300 znakova, čime je ujedno

osigurana ujednačenost pisanog jezika, bez obzira na to kojim se narječjem čitao tekst. A tada se i potpuno potiskuje pisanje perom od trske na bambusu i drvenim tablicama i počinje opća uporaba kista za pisanje na svili kao materijalu; pa pismo postaje elegantnije, s krivuljama umjesto prijašnjeg uglastog. Svoj konačni oblik dobiva kinesko pismo u 4. st. Iako u današnjem kineskom pismu slike nisu prepoznatljive, prvotni oblik znakova ostao je uza sva kaligrafska dotjerivanja.

(Poznati su kineski heksagrami, znakovi što su Kinezima služili u gatanju, i nalaze se u knjizi I Ching ili Knjizi promjena, ali ne ulaze u pismo.)

SVJETONAZOR (VJERA I FILOZOFIJA). Kineski svjetonazor osebujan je kao i mnogo toga drugog. Za pripadnike civilizacija monoteističkih vjera teško je npr. zamisliti vjeru u kojoj ne postoji jedno ili bar vrhovno božanstvo koje je i tvorac svega, a toga nema u kineskoj vjeri. Zatim nalazimo u Kini dvije izvorne vjere, konfucijanizam i taoizam, koje su ujedno i filozofije — kao što je to npr. indijski budizam, koji će se također proširiti Kinom. One uz to nisu ni strogo odijeljene nego priznaju i mnogo toga istog. Može se reći da vjeru u Kini odlikuju dva najstarija kulta — kult predaka i kult prirodnih pojava ili sila. Samo naglašenije vezivanje uz jedan ili drugi kult čini konfucijanizam različit od taoizma.

Drevni kult vjere u duhove predaka vrlo je naglašen u Kini, pa će neki isticati da je on presudan što se kineska kultura održala tisućljeća, kao što je kult zagrobnog života održavao tisućljećima neizmijenjenu staroegipatsku kulturu. I za državni ili vladarski kult Neba drži se da mu je porijeklo u kultu predaka dinastije Shang. Za svaku kinesku obitelj, od najnižih slojeva do carske obitelji, kult njihovih predaka je najznačajniji kult.

Uz to će Kinezi obogotvoriti brojne prirodne pojave, pa bi se mogao sastaviti i kineski panteon prirodnih sila kao što su Nebo ili Gospodar Neba (Tien ili Shan-ti), kome će car prinostiti žrtvu, zatim Car zmajeva ili božanstvo vode, pa Zemlja u čijem hramu bi car zaorao prvu brazdu itd; a prinostili su Kinezi žrtve i Istoku, i Zapadu, i Jugu, pa i Vjetru itd. — u davnini (do 6. st. prije n. e. — kad se konfucijanizam tome odupro) bilo je u Kini i žrtvovanja ljudi. Broj bogova mijenjao se u toku kineske povijesti, kao i njihova imena. I sam kineski car, kao onaj koji je za vladanje »dobio« Nebeski mandat i čak se smatrao sinom Neba, mogao je smjenjivati jedna božanstva i postavljati druga. Tako npr. za dinastije Qin Nebo je razbijeno na četiri boga — Zelenog, Žutog, Crvenog i Bijelog Vladara, a dinastija Han dodaje i petog Crnog Vladara u skladu s idejom o pet elemenata. Inače je Nebo predstavljalo održavatelja reda i upravljača četiriju godišnjih doba. Kultove mnogih takvih bogova posebice je gajilo kinesko plemstvo u ranijem razdoblju kineske povijesti. Zemljoradničko je pučanstvo pak među njima posebice izdvajalo Zemlju, odnosno božanstva Zemlje ili zaštitnike naselja; (uz to će kasnije taoisti vezati niz obreda i gatanja, a odatle djelomice i kinesko zanimanje za sastav tla). Od davnine su i brojni obredi vezani uz sjetvu, žetvu, rađanje, ženidbu, pogreb itd.

Vrhovno načelo što prožima kineski vjerski sustav je ideja o jedinstvu svemira i o dvije izvorne sile jin i jang koje su suprotne, ali se i dopunjavaju. Prostor (svemir) i vrijeme odraz su njihova suprotstavljanja i smjenjivanja u prevlasti. Porijeklo tom nazoru vjerojatno je u vjerovanjima neolitskih zemljoradnika, a kasnije će biti razrađeno i sačuvano u djelu I Ching.

Kako je plemstvo kult prije spominjanih božanstava formaliziralo, ispraznilo vjerskih sadržaja, za vladavine dinastije Zhou pojavila su se u Kini dva spomenuta vjersko-filozofska učenja, konfucijanizam i taoizam. I oni će zadržati načelo koje odlikuje kineski svjetonazor — o jedinstvu svemira. Konfucijanizam kao vjera vezuje se uz kult predaka; a kako je filozofija konfucijanizma više moralno-političko učenje, postat će konfucijanizam državnom ideologijom. Taoistička vjera vezala se uz animizam i postala pučkom vjerom; ali Nebo, Zemlja i vladar uz Tao (put, načelo) čine četiri veličine koje su temelj i te vjere.

Kako su obrede precima obavljale starješine obitelji, i kako je s druge strane konfucijanizam postao državna ideologija, nije on imao svećenike u uobičajenom smislu — osim ako takvima ne smatramo državne službenike. Oltar ili hram predaka imala je svaka obitelj i svaki rod (prezime);

bogatiji su znali imati i po više takvih hramova (4 do 5), a siromašniji su prinosili žrtve i obavljali obrede pred oltarom u domovima, čak je u njih za dinastije Sung lik pokojnika zamijenila »tablica uspomena«. Konfucije je naglašavao strogo štovanje predaka i obavljanje obreda uz to vezanih. Taoizam je imao svete knjige i mnogobrojnije obrede i hramove nego konfucijanizam; a imao je i svece, od kojih od 5. st. najpoznatiji bijahu Laozi (Lao-ce) i car Qin Shi Huangdi, zatim i redovnike, pa čak i poglavara redovničke hijerarhije. Unutar taoizma stvarala su se i tajna udruženja koja su znala biti podstrekači pa i organizatori pobuna protiv vlasti, kao npr. seljačkog ustanka »žutih turbana« 184. god. Praktički pak cilj taoističke vjere bio je kako spriječiti bolest, starost i smrt, čemu su imali poslužiti razni eliksiri, vraćanja, uzdržavanje od nekih jela, higijena, duhovna vježba, pridržavanje ćudorednih propisa i ispovijedanje grijeha.³

Prva i zapravo jedina strana vjera koja je u Kini našla plodno tlo bijaše budizam mahajane ili Velikih kola. Prvi doticaj s budizmom imala je Kina već u 1. st., ali se on širi i učvršćuje u njoj istom u 5. i 6. st., u vrijeme poremećenih društvenih prilika i teškog života nižih slojeva. Nada u bolji drugi svijet kao izlaz iz patnji ovoga bilo je novo za kineskog čovjeka i upravo ono što je tražilo jedno i napaćeno mnoštvo. A bila je tu već i podloga u nekim sličnostima s taoističkim učenjem pa su se npr. i prvi budistički tekstovi smatrali za inačice taoizma i prevodili taoističkim rječnikom. Tu je zatim i odlika budizma da jednako pristupa svakom pojedincu, bez obzira na to kojem društvenom sloju ili klasi on pripadao. Zbog svega toga budizam se relativno brzo širio Kinom, kasnije čak i u više slojeve, i neće se uopće držati za stranu vjeru.

Osnivaju se po Kini brojni budistički samostani. Kinezima nije iz budizma bila bitna filozofija, nego moralno-vjersko učenje, posebice ideja spasa, pa se Kinom širi budizam mahajane, koji se doduše temelji na *Četiri uzvišene istine* i zahtjevu za ćudorednošću i dobročinstvima ali je nirvana zamijenjena spasom, što je riješeno ustanovljenjem brojnih svetaca (budisatva) kao posrednika. Budisatve postaju oni koji nisu išli za osobnom nirvanom nego se žrtvuju za spas drugih. Tako se stvorio budistički panteon brojnih bogova zaštitnika i ozdravitelja koje vjernici obožavaju, mole, daju poklone kao žrtvu, neki se čak sakate, a bilo je i slučajeva samoubojstva. Inače je budističko redovničko isposništvo u mahajani ublaženo. Pod utjecajem pučkog taoizma vraćanje ulazi i u budizam. Istodobno s ustanovljavanjem mjesečnih i godišnjih svečanosti budizam je ceremonijal pučkih taoističkih lokalnih obreda organizacijski digao na višu razinu.

Kad su pak budizam počeli prihvaćati i pripadnici viših slojeva počinju -se u Kini javljati i brojne budističke sekte, okrenute više razmišljanju, a protiv pučkog oblika budizma. Porijeklo im je u načelnim raspravama učenih i redovnika, a neposredno se stvaraju tako da za osnovu uzimaju jedan među Budinim spisima (jednu sutru). Naravno ni to nije bilo bez odnosa s kineskom podlogom, pa će najviše utjecaja imati npr. mistični tantrizam s priznavanjem dvaju osnovnih načela muškog i ženskog (poput jina i janga), zatim sekta Meditacije (Zhan, japanski — Zen) s učenjem o neposrednu dohvaćanju istine — poput taoističkog traženja taoa pomoću spontanosti ili prirodnosti. Izuzetak je sekta Čiste zemlje s kultom Bude budućnosti (Amithambe) kao spasitelja. Mnoge će se kineske budističke sekte proširiti i u Japan.

Kako su budistički samostani postali i materijalno jaki u Kini, i kako je budizam kao i taoizam postao utočište protivnika vlasti, konfucijevski su službenici tražili smanjenje budističkog utjecaja ističući društvenu štetnost redovnika kao neradnika, pa je vlast počevši od 8. st. počela suzbijati privredno-politički utjecaj budističkih samostana. Tako će i broj redovnika naglo opadati. Manje je međutim vlast suzbijala čisto vjerski utjecaj budizma.

Valja istaći kako je u Kini postao posve uobičajenim vjerski eklekticizam, pa je kineski čovjek mogao obavljati i konfucijevske i taoističke i budističke vjerske obrede. Iako konfucijanizam bijaše služben, i taoisti i budisti znali su također biti utjecajni na kineskom dvoru. Tao, Nebo, Zemlja, kult predaka, nirvana, taoistički bogovi i budistički budisatve, konfucijevska predaja, taoistička i budistička mitologija, obredi i praznovjerja — sve će to pomiješano živjeti u Kini tisućljeća.

Osim budizma u Kinu su doprle i druge vjere — u 6. st. iz Irana

zoroastrizam, zatim nestorijansko kršćanstvo i manihejstvo, pa judaizam u Kajfong, no najviše će uspjeha imati islam, čijih pripadnika i danas ima u sjeverozapadnim i jugozapadnim područjima. Odlika je Kineza vjerska snošljivost, međutim zbog nesnošljiva držanja pripadnika tih uglavnom monoteističkih vjera vlast ih je u 9. st. počela progoniti. Od 13. st. vlast popušta, pa se npr. i kršćanstvo ponovo pojavljuje u Kini.

Filozofiju je u Kini teže nego drugdje odijeliti od vjere, a i od politike; konfucijanizam i taoizam su npr. i vjere i filozofije, štoviše mnogi drže da filozofija u Kini ima onu ulogu što je u drugim civilizacijama imaju vjere. Filozofska učenja evala su u vrijeme velikih promjena i nemira u Kini, počevši od 6. st. prije n. e., kad počinje slabiti moć dinastije Zhou. Tada se javljaju brojne škole čiji zastupnici držahu i pojedine upravne službe — škola kozmologa (ili Yin Yang, službeni astronomi), konfucijevska (ili literata, ministarstvo obrazovanja), mocistička (čuvari hrama), škola imena (ministarstvo ceremonija), legalistička (ministarstvo pravde), taoistička (službeni povjesničari), a bilo ih je još četiri. Zbog značenja što će imati u kineskoj kulturi izdvojit ćemo neke. No spomenimo prije i šest klasičnih djela kineske kulture, a to su: 1. Knjiga mijena ili preoblikovanja (I-Ching), 2. Knjiga pjesama vjerskog i svjetovnog sadržaja (Shi-Ching), 3. Knjiga vladarskih proglašenja (Shu-Ching), 4. Proljetni i jesenji anali pokrajine Lu (Qun Qin), 5. Knjiga ceremonija i obreda (Li Ching) koja je sustav vladanja dinastije Zhou, i 6. Konfucijeva djela.

Škola kozmologa ili škola Ying Yang je ona škola (koja se bavila pitanjima sadržanim u I Chingu, a to su pitanja kineskog svjetonazora. Po njima je svemir jedinstven, A čovjek je proizvod i dio svemira — svijet ljudi i prirode je povezan. Odatle onda čovjekovo ponašanje mora biti u skladu s kretanjem prirode, kao i vladarovo vladanje. Zastupnici škole kozmologa slijede ideju da svemirom vladaju dvije suprotne i dopunjavajuće sile jina (koja predstavlja zemlju, tamno, teško i žensko) i janga (koja predstavlja nebo, svjetlo, lako i muško), i da je sreća u ravnoteži tih sila. Te sile predstavljaju i odnos makrokozmosa i mikrokozmosa. Po kozmolozima svijet se sastoji od pet elemenata — drva, vatre, kovina, vode i tla. Prvim četirima odgovaraju četiri godišnja doba (redom proljeće, ljeto, jesen i zima), a ovima opet četiri strane svijeta (redom istok, jug, zapad i sjever) itd. Gaje mistiku i gatanja. I Ching zapravo je tumačenje heksagrama u tom duhu. Velik utjecaj imali su kozmolozi na carevu dvoru zbog vođenja državnih poslova.

Najutjecajnija i najznačajnija za Kinu bila je konfucijevska škola. Njezinim osnivačem bijaše Korifucije (Gong Fuzi) (551-479. god. prije n. e.), propovjednik, predavač i vladarski savjetnik. On je polazio od spomenutih pet klasičnih djela, ona su po njemu izvor svega znanja i sadrže sva pravila. Kasnije će se i njegovo djelo pribrojiti onim pet i činiti s njima šest klasika — (ovamo pripada njegovo Veliko učenje i Zlatna sredina, te njegovi aforizmi i propovijedi konfucijevca Menciusa).

U osnovi je njegovo učenje više moralno-političko, i to takvo da ukida razliku morala, politike i naravno prirodnih zakona — prirodni zakon, zakon pojavnog svijeta (tao), za njega je i moralni zakon. Bitan mu je ćudoredni stav pojedinca, koji mora djelovati u skladu s kategoričkim imperativom (tj. radi tako da načelo tvoga djelovanja može postati općevažećim načelom), i to zato što je tako ispravno, a ne zato što bi od toga bilo koristi — vrijedan je sam čin a ne posljedice. O ishodu čina odlučuje sudbina (ming), koja je nebeska volja, pa je valja biti svjestan i u skladu s tim postupati. U slučaju nezadovoljstva bilo koje vrste pojedinac se mora smiriti, sabrati, promisliti i dovesti sebe u sklad s taom, pa će po logici načela moralnog uzora i sve drugo doći u sklad.

Ćovječanstvom mora vladati pet odnosa po Konfuciju: 1. privrženost između oca i sina, 2. poštovanje i odanost podanika vladaru, 3. ljubav između muža i žene, 4. privrženost između starijeg i mlađeg brata i 5. vjernost među prijateljima. Država je ćudoredna cjelina kojom vlada vladar moralnim uzorom, a ne zakonima, sudovima i policijom. Za loše stanje u državi krivicu snosi vladar, koji znači ne vlada u skladu s prirodnim zakonima, po milosti Neba koje mu je povjerilo mandat. Zato Konfucije govori o zakonitu vladaru i o tiraninu, ovaj drugi može biti smijenjen. Kako Konfuciju prošlost bijaše izvor i uzor tumačenju svega, zagovarao, je pridržavanje starih običaja⁴ i održanje feudalnog ustroja. Od dinastije Han konfucijanizam će biti službena ideologija u Kini, a

Konfucije čak proglašen svecem kome će se podizati hramovi.

Za razliku dakle od Sokrata, koji je u vremenu duhovnog relativizma u Grčkoj istinu potražio u mišljenju i postulirao kao najveću vrednotu, poistovjetio etiku i spoznajnu teoriju, Konfuciju je etika u pridržavanju prirodnog zakona (tao) i pravila danih u prošlosti. U temelju je kineskog svjetonazora da mišljenje ne može biti od prirode odijeljeno, da ne može samostalno opstojati i proizvoditi neku svoju zakonitost.

Taoističku filozofiju valja više razlikovati od taoističke vjere nego što je to slučaj s konfucijanizmom. Taoistička filozofija nastala je prije nego taoistička vjera. Taoistički filozofi polaze od toga da je ljudsko društvo zlo, pa spas vide u bježanju od života, u povlačenju u osamljenost. Glavno djelo taoizma je Tao-te-ching, koje predaja pripisuje starijem Konfucijevu suvremeniku Lao-Ceu. Vjerojatnije je međutim da je djelo nastalo u 3. st. prije n. e., a da najstarijim predstavnikom bijaše Jang Zhu {vjerojatno 4. st. prije n. e.}, zastupnik krajnjeg samoživca nazora.

Tao-te-ching je rasprava o taou, načelu koje je uzrokom ili počelom svega, nepromjenljivu prirodnu zakonu koje je iza svih oblika i odlika i sve određuje.⁵ Čovjek zato mora upoznati prirodne zakone. Kako je tao izvor svega to i svaka stvar ima nešto od njega, što se naziva te (snaga ili vrlina), a to je upravo ono što stvar prirodno jest. Pa se onda, po taoistima, valja prepustiti taou i teu do nedjelovanja (vu-vei). Tako su taoistički filozofi ujedno i zastupnici nesudjelovanja u politici.

Jedina škola koja je pokušala razvijati logiku bijaše Škola Naziva. Najpoznatijim predstavnikom te škole bio je Kungsun Lung (3. st. prije n. e.), koji je iz stava da su nazivi apsolutni i stalni razvio svojevrsnu epistemologiju.

Vrlo značajna bila je legalistička škola — usprkos činjenici što učenje umire s padom dinastije Qin — kao i sva druga zapravo osim konfucijanizma (s kojim se stapa škola kozmologa) i taoizma. Ona je preokupirana isključivo političkim učenjem. To se učenje pojavilo u nemirnim vremenima kao praktično-političko učenje, s idejom »realpolitike«. Zastupnici legalizma suprotstavili se konfucijanizmu kao moralnom idealizmu što s uzorom prošlosti pristupa svijetu kao da je uvijek isti. Suprotno konfucijevcima legalisti ističu: 1. da se prilike u svijetu mijenjaju pa se moraju mijenjati i načela i 2. da ljudska priroda nije dobra nego u biti zla i zato se u vladanju ne valja pouzdavati u ćudoredna načela nego valja vladati pomoću zakona — jasnih, određenih i strogih, pomoću naredbi i nadzora, i pomoću nagrada za pridržavanje zakona i izvršenje naredbi, odnosno kazna za suprotno. Vladar po legalistima ne mora biti moralni uzor niti mudrac nego mora imati vlast i moć i znati pronaći ljude koji će provoditi njegove naredbe. Vladanje dakle počiva na autoritetu, zakonima, naredbama i vještini vođenja poslova.⁶ Položaji u državi moraju se dodjeljivati za to sposobnim pojedincima. Nasuprot konfucijevskoj feudalnoj državi legalizam zastupa birokratsku apsolutističku državu. Kao što je spomenuto, prihvativši legalizam dinastija Qin stvorit će tisućljetno kinesko carstvo, pa iako je učenje odmah zatim zamrlo, učinak je ostao živjeti u ustroju kineske države.

S dolaskom budizma u Kinu počinje takozvano eklektičko razdoblje kineske filozofije, tj. da tri učenja (budizam, taoizam i konfucijanizam) uzimaju jedno od drugoga pojmove i probleme. Valja međutim istaknuti razlike u dohvatanju istine; tako su npr. Zhanisti (zen-budisti) zastupali intuitivan put kako se jedino može zahvatiti cjelina — gdje da je istina, što su zastupali i taoisti, a konfucijevci pak postupni put — analizom pojedinačnog odnosno dijelova.

UPRAVA. Opis uprave u Kini ne može početi drugačije nego opisom položaja i uloge vladara, jer je on bio apsolutni vladar. Bijahu to i vladari u mnogim drugim civilizacijama. Uobičajilo se zbog toga govoriti o istočnim despotijama. Pogledajmo u ovom kontekstu o čemu se radi i je li bilo nekih razlika.

U staroj Grčkoj postojale su institucije skupštine, vijeća i izbornih magistrata; slično je i u Rimu za vrijeme republike. U feudalnoj zapadnoj Evropi postojao je nasljedni vladar, ali je svjetovna vlast bila odijeljena od duhovne, a kako je Biblija bila zakon nad svima pa i nad svjetovnim vladarima, to crkva kao zastupnik božjeg zakona (Biblije, vjere) sudi i vladaru, iznad

njega je. Pa i u Bizantu, gdje imamo jedinstvo svjetovne i duhovne vlasti, zakon je formalno iznad cara, i car se makar formalno bira. U poslijefeudalnoj Evropi razvit će se u pravilu institucije poput onih u Grčkoj i u Rimu. Kako je pak u tim istočnim despotijama?

U Sumeru je vladar »predstavnik« božji i »posrednik« između boga i ljudi — boga »predstavlja« pred ljudima, a ljude pred bogom. U starom Egiptu vladar je božanstvo, vlasnik zemlje i ljudi, ali ipak kao čuvar reda (maat) nije posve proizvoljan izvor autoriteta. U Indiji je svjetovna vlast odijeljena od duhovne, a brahman je iznad kšatrije, vladar vlada u skladu s dharmom, a ako ne, podliježe kritici. U Islamu kalif je čuvar Muhamedove baštine — Kurana — u kome je sve zapisano, on je svjetovni i duhovni poglavar, vjera je podloga i nema institucije koja ima ovlasti nad kalifom (jedino je u Islamu poslije Muhameda sporno bilo pitanje izbornosti ili krvnog nasljedstva, što je urodilo vjerskim raskolom na sunite i šiite).

U Kini je vladar vladao »po milosti Neba« (negdje je imenovan i sinom Neba), čuvar je reda ili poretka na zemlji (u državi) kao dijelu svemira. On je apsolutni vladar i kao takav može mijenjati zakone, običaje, pismo pa čak i bogove. On je uzor djelovanja podanicima. Nema institucije na zemlji koja može suditi vladaru. Ali spomenuli smo kako Konfucije piše da se vladar može smijeniti, i znamo da su se u Kini dinastije smjenjivale, a neke i »dobrovoljno« odlazile, kako? Vladaru može suditi (»i sudi«) jedino Nebo — dobrome dobrim predznacima, lošemu lošim predznacima. Pomrčina sunca i mjeseca, pad zvijezda, suše, poplave, potresi, požari, bolesti itd. to su za Kineze osude vladara i poziv na smjenjivanje. Zbog toga je velika uloga astronomije, stoga postoji carski ured astronomije (astrologije), klimatologije, seizmografije itd. Nije se astronomija u Kini razvijala zbog potreba poljoprivrede ili pak iz posebnih psiholoških razloga, nego u prvom redu iz potreba vladara i vladanja. Od dinastije Shang vladar je »izabranik Neba«.⁷ U jedinstvenu svemiru kojim vlada svemirski red što ga održava (božanstvo) Nebo politički poredak dio je i odraz svemirskog poretka, pa je kinesko carstvo »podnebesko carstvo«, a car »vladar po milosti Neba«, »sin Neba« — izvor i simbol reda na zemlji. Osnovne dužnosti vladara su održavanje državnog kulta (Nebu, u njegovu hramu) i uređivanje kalendara.

Kao neposredni odraz božanske volje na zemlji, on je u državi personificirano božanstvo — zato govorimo o teokraciji u Kini. Dakako i vladar se morao pridržavati taoa. Isto tako vladar je u državi i ono što je otac u obitelji, pa govorimo o državnom patrijarhalnom redu u Kini.

Upravna struktura mijenjala se u toku kineske povijesti. Za dinastije Zhou carstvo je podijeljeno u brojne feudalne jedinice, pri kraju zapravo državnice. Od dinastije Qin počinje drugačiji upravni ustroj carstva. Za uzor možemo uzeti onaj iz razdoblja Tanga. Carstvo se dijeli na pokrajine, okružja, podokružja, kotare, sela i zajednice obitelji. Svaka je jedinica imala točan broj obitelji— (povjesničari mogu iz toga ustanoviti i donekle točan broj stanovnika). Na vrhu je bio car, središte vlasti, a na dnu su zajednice obitelji jamčile izvršavanje vladarovih naredbi. Između toga postojala je hijerarhija brojnih državnih službenika, bez obzira na to bili oni stalni na jednom području ili njihovi nadzornici. Na dvoru su postojale tri službe: carsko tajništvo koje je sastavljalo carske naredbe, carski ured koji je ovjeravao naredbe i ministarstvo državnih poslova koje ih je provodilo. Uobičajilo se da se javnim poslovima bavi devet ministarstava, npr. Neba (opći nadzor nad poslovima u državi). Proljeća (vjerski život), Zime (javni radovi), Ljeta (rat) itd. Namjesnici u jedinicama carstva imaju u pravilu upravnu i sudsku, pa i vojničku vlast. Kineska država od dinastije Qin do početka 20. st. bila je centralizirano birokratsko carstvo, u kome su se službenici izabirali na temelju državnih ispita.

No prije nego opišemo izbor tih službenika spomenimo instituciju obitelji u kineskoj državi — spomenuli smo naime da u državi vlada patrijarhalni red. Obitelj čini osnovicu kineske države. Ideja obitelji vlada vjerom, politikom i etikom — odanost obitelji najveća je vrlina; od Konfucijevih pet odnosa što moraju vladati čovječanstvom tri se odnose na obitelj.

Kako je već spomenuto, od dinastije Qin u Kini državnu upravu predstavljali službenici koji su se izabirali na temelju državnih ispita. Da bi u državi vladao red i mir, po kineskom shvaćanju moraju državu voditi umni ljudi. Mudrost se stječe učenjem, a sposobnost se može

provjeriti objektivnim ispitima. (Istina je da se osim mudra tražilo i vrlo čovjeka, pa se u Kini raspravljalo o tome kako to provjeriti.) Ispiti za državnu službu uvedeni su za dinastije Han. Na temelju ispita izabiralo se tada oko 25 službenika godišnje. Službenici su izabirani prema sposobnosti — car je naime ukazom na početku 2. st. prije n. e. naredio da se najспособnija djeca izaberu i pošalju u prijestolnicu na učenje. Od dinastije Tang uvodi se odrednica pokrajinske zastupljenosti, a od tada se i izbor službenika povećava na temelju ispita. Različite su dinastije i izborima po pokrajinama različito pristupale. Iako je izbor uveden na načelu nepristranosti, klasna i pokrajinska pripadnost pa i protekcija s vremenom će biti sve odlučniji. Tako Jbira-ni službenici činit će stup kineske uprave više od dva tisućljeća.

Kinesko pravo temelji se na *Klasiku zakona* 4. st. prije n. e. Na njemu počiva i *Zakonik dinastije Tang* iz 7. st., koji će biti uzorom svim kasnijima do 20. st., pa i zakonicima u Koreji, Japanu i nekima u Indokini. Temelj zakonu je Nebeski ili Svemirski zakon kojega je izvršitelj car. Kako je po Konfuciju car mogao mijenjati običaje, to je postala uhodanom praksa »nestalnih zakona«, a to su carski ukazi s vrijednošću zakona. No Kinu odlikuje nepostojanje građanskog prava kojemu bi podliježali svi. Uzrok je tome različito načelno stajalište legalista i konfucijevaca koje smo spominjali. Legalisti su držali da je država nešto drugo nego obitelj i da je iznad nje i da se mora vladati zakonima jednako obveznim za sve. Konfucijevci su pak držali da su dovoljni moralni propisi. U životu je to onda riješeno tako da je za povlaštene vrijedio časni zakonik a za puk krivični.

Zakonik kineski nije opsežan, u njemu je samo ono što je nužno za građansku poslušnost jer konfucijanizam zagovara običaje. Zakonski se utvrđuju prekršaji i određuju kazne. Kažnjava se npr. krađa, razbojstvo, preljub, ženidba sa strancima, podmićivanje, krivotvorenje itd. Za krivična djela uobičajene su bile kazne naknade ili prisilni rad, a najteže su bile ropstvo i smrtna kazna. Stranci su podliježali zakonima svojih zemalja.

Sudstvo su u Kini držali školovani službenici, koji su predstavljali i izvršnu vlast — prema tome te dvije vlasti nisu u Kini odvojene. Centralizacija i hijerarhija odlikuje dakako i sudstvo.

DRUŠTVENA STRUKTURA. Društvena struktura u Kini nije bila uvijek ista. Činjenično se može govoriti najranije o strukturi za dinastije Zhuo, a ona je feudalna. Povjesničari Kine uvjereni su da su elementi feudalnog ustroja postojali i u vrijeme Shanga. Feudalni ustroj za dinastije Zhou posve je sličan ustroju u feudalnoj srednjovjekovnoj Evropi, hijerarhija je npr. posve ista od kralja preko vojvode, markiza, grofa, vikonta do baruna, kojima odgovaraju kineski obiteljski i plemenski nazivi, čak su i evropskim vitezovima odgovarali specijalisti u rukovanju oružjem (shi). Oni su činili povlaštenu i upravljачku klasu plemstva, koja je isticala uglađenost, poštovanje ceremonijala, održavanje »ispravnih društvenih odnosa« i pismenost. Nasuprot njoj zemljoradničko stanovništvo bijaše u kmetskom položaju.

Robova je u Kini bilo gotovo uvijek, ali Kina nije nikada bila robovlasnička država, nikad broj robova nije prelazio jedan posto stanovništva u državi. Za dinastije Shang bili su to pripadnici naroda Chang, za Zhou privatni robovi pri plemićkim domovima, a kasnije kažnjениci što obavljaju kažnjениčke poslove — neka vrst državnih robova. No moglo se robom postati i padom u dug. Na početku 1. st. n. e. nacionalizacijom zemlje i sustavom sličnim novijim komunama u Kini ropstvo zbog osiromašenja je bilo ukinuto, ali će se opet vratiti.

Od dinastije Qin nije se u Kini promijenila samo uprava koja će ostati do najnovijeg doba, nego i društvena struktura. Od tada će se ljudi u Kini dijeliti u dvije velike grupe — »dobri ljudi« i »loši ljudi«, i u tri klase — upravljača, potčinjenih i prezrenih ili loših ljudi koji su zapravo kasta. Klasnu pripadnost određivali su u Kini zanimanja; o zanimanju ovisi ugled, moć ili politički utjecaj i život. Klase su odvojene, rijetke su ženidbe između pripadnika prve i druge klase, a pripadnici treće bili su u tome ograničeni samo na svoju klasu.

Prvu, upravljачku klasu čine državni službenici. Iako se ističe da tu klasu odlikuju

vrline i umne sposobnosti, a ne nasljedstvo i bogatstvo, ipak je u velikom postotku pripadnost toj klasi bila nasljedna i državni službenik postajao je posjednikom velikog zemljišta dobivši ga kao nagradu za službu. Državni službenici su živjeli posebnim stilom, određenim službom, položajem i općim zakonom. Taj stil nisu smjeli oponašati drugi, makar bili i bogati. Kao duhovna i upravljačka elita državni službenici nisu sudjelovali u javnim fizičkim poslovima, za prekršaje nisu mogli biti podvrgnuti tjelesnim kaznama nego samo predajom službe ili odgovarajućim novčanim naknadama, nisu čak bez carskog odobrenja smjeli biti zatvoreni ili istraživani. Ako je bilo tko povrijedio državnog službenika bio je mnogo strože kažnjen nego ako je povrijedio pripadnika neke druge klase. Za državne-službenike nije vrijedio krivični zakonik nego moralni kodeks.

Valja spomenuti kako je došlo do promjene upravljačke klase u Kini od nasljednih zemljoposjednika plemića do izbornih državnih službenika. Ideja o tome počinje se oblikovati u vrijeme Konfucija, u vrijeme feudalne rascjepkanosti i borbe feudalnih državnica kad se javila potreba za učenjima. Tada učeni i iz nižih Slojeva počinju dobivati službe na dvorovima, pa ističu kako je nužno da državu vode učeni i kreposni ljudi, a ne samo bogati. U vrijeme velikih ratova između feudalnih država kad je izginulo mnogo plemića to se gledanje teorijski potpuno učvršćuje i dinastija Qin stvara birokratsku državu. Za dinastije Han državne službe se ukidaju kao nasljedne (osim ograničenog broja dvorjana) i povjeravaju zaslužnima, bilo da se šalju u carsku akademiju ili ih neposredno preporučuju za službu lokalne uprave (s naznakom: krepostan, mudar, izuzetan talent, itd.); a uvodi se i sustav državnih ispita koji će se ustaliti. Mora se spomenuti da je time ipak omogućena i izvjesna društvena pokretljivost koja se rjeđe susreće u drugim civilizacijama — jer je u Kini pripadnikom vladajuće ili najviše klase, iako je to u praksi bilo dosta ograničeno, mogao postati i pripadnik nekih slojeva iz druge klase.

Drugu klasu, koja je pripadala grupi »dobrih ljudi«, činili su »obični ljudi«, koji su se hijerarhijski dijelili u četiri sloja: 1. učeni (koji nisu službenici), 2. zemljoradnici, 3. obrtnici i 4. trgovci. Učeni su bili na vrhu, elita među običnima jer su umno radili. Zemljoradnici su bili drugi jer je njihov posao prirodan i najkorisniji među onima što fizički rade. Posao obrtnika držao se manje korisnim, a trgovaca i nečasnim. Neko se vrijeme npr. ovim posljednjima zabranjivalo jahati konje i oblačiti se u svilu, i tek im je za dinastije Ming dopušten pristup ispitima za državne službenike. Ali postojale su razlike i u životu pripadnika unutar tih slojeva, npr. između bogatih trgovaca i vlasnika male trgovine, ili velikih zemljoposjednika, seljaka s malim komadićem zemlje i najamnika.

Treću klasu, zapravo kastu, činili su robovi, prostitutke i izdajnici, a u nekim pokrajinama npr. i prosjaci, lijeni, pa čak u nekima i pjevači, glazbenici ili splavari. Ženidba s pripadnicima viših klasa bila im je zabranjena, kako smo već spomenuli. A neke su se obitelji odricale onih svojih članova koji bi dospjeli u tu klasu. Pripadnici te klase nikada nisu mogli pristupiti državnim ispitima, niti su po zakonu imali ista prava kao »obični«. Morali su živjeti skromno ne ističući se i nositi posebnu odjeću za raspoznavanje, npr. crnu haljinu i zeleni pojas, kako se ne bi miješali s »dobrim ljudima«.

GOSPODARSTVO I TEHNIČKA DOSTIGNUĆA. Osnova kineskog gospodarstva uvijek je bila poljoprivreda. I seljak i državna uprava morali su brinuti o tome.⁸ Mnogo je toga učinjeno da bi poljoprivreda bila što bolja, od poboljšanja poljoprivrednih alata i načina obrade zemlje do brojnih kanala za navodnjavanje. Zbog toga će i selo ostati središte gospodarskog života.

Gradovi se relativno kasno razvijaju kao gospodarska središta. Za dinastije Zhou to su upravna središta, utvrde i središta obradivih površina, boravišta feudalaca i skloništa seljaka u doba rata. Tek za dinastije Tang grad se u punom smislu razvija u trgovačko i industrijsko središte, s bogatim gradskim životom, koji će kasnije u 13. st. iznenaditi našeg Korčulanina Marka Pola.⁹ Ali se sajmišta javljaju i na prometnim mjestima pred samim gradovima. Promet bijaše razvijen, posebice vodenim putovima — rijekama, kanalima i morem. Znamo za svilene putove što su u prvim stoljećima n. e. vodili u Kinu, ali i kineski trgovački brodovi ne samo da su gospodarili

obalama Azije uz Tih ocean nego i uz Indijski ocean i istočnoafričkom obalom, sve do prevlasti Islama u 13. st. U srednjem vijeku Kina je gradila najbolje brodove i uz to najbolje navigacijski opremljene.

Razvijena je bila i unutrašnja i vanjska trgovina. Platežno sredstvo bijaše novac od različitih kovina, ali je znalo to biti i svila, konoplja ili žito. Za dinastija Tang i Song u upotrebi su i bankovni papiri, čekovi. Nije Kina u velikom dijelu antičkog razdoblja i u srednjem vijeku ni u Obrtu zaostajala za drugim tadašnjim civilizacijama.

Od dostignuća u tehnici nabrojiti će se ovdje samo najznačajniji izumi, posebice oni što su u Kini izumljeni prije nego bilo gdje drugdje. Već je spomenuto da brončano doba počinje u Kini u 15. st. prije n. e., a proizvodnja željeza u 7. st. prije n. e. Plugovi i kanali rano će pomoći unapređenju poljoprivrede. Solidno građeni i dobro opremljeni navigacijskim spravama, najboljim u srednjem vijeku, kineski će brodovi omogućiti razmjenu s drugim zemljama uz more. Hidrauličke sprave sa zupčanicima vrlo će se rano široko primjenjivati, kao i ustave na brojnim kanalima. Već je bilo spomenuto da je Kina bila prva zemlja u kojoj se počeo proizvoditi papir, sigurno u 1. st., a možda i prije. U Kini se najprije javilo i tiskarstvo, u 7. st. na daščicama, a od 11. st. i s pokretnim glinenim slovima. A nakon pojave tiska poboljšat će se i kakvoća papira. Najranije je tamo počela i proizvodnja porculana, a od 6. st. i bijelog porculana. Kinezi prvi počinju proizvoditi barut, već u 8. st., koji se upotrebljava najprije za vatromete, a od 12. st. i u ratne svrhe. Prvi su upoznali magnetske odlike željeza (dobivenog od magnetita), još u 1. st., a kasnije i magnetske odlike Zemlje, pa su prvi počeli praviti kompase — već u 11. st. Kinezi su prvi izumili mehanički sat, već u 7. st. U 1. st. u upotrebi je vaga na polugu. U 6. st. već se počinju služiti konkavnim i konveksnim zrcalima.

Valja upozoriti da su izumi kao što su proizvodnja papira, tisak, barut, kompas i mehanička ura uslijedili u Evropi pet stotina ili tisuću godina kasnije, a valja imati na umu i to što su oni značili za Evropu i za razvoj znanstveno-tehničke civilizacije. Bez kompasa Evropljani ne bi mogli putovati i otkrivati daleke preookeanske zemlje, bez pušaka ne bi mogli pokoriti tamošnje narode niti pretvorili ta područja u svoje kolonije, bez papira i tiska nezamisliv je razvoj koji u Evropi, a potom i u svijetu teče poslije Gutenberga, bez mehaničkog sata nezamisliv je život današnjeg svijeta jer se po toj idealnoj spravi sve ravna.

Od 4. st. počinje se u Kini upotrebljavati ugljen za ogrjev, koji od 13. st. gotovo potpuno potiskuje drvo. A s ugljenom je u vezi i poboljšanje prerade željeza. Budući da su rano uočili odlike nafte, u 11. st. preporučuje se i korištenje nafte kao goriva umjesto drva. (Spoznaje do kojih su došli i tehničku maštu primijenili su Kinezi i u brojnim igračkama što su ih izrađivali već u to vrijeme.) Valja međutim spomenuti i činjenicu da Kinezi uza sve istaknuto nisu npr. znali za zavrtnj i kolotur.

Uz takva tehnička dostignuća, uz široko iskorištavanje sirovina, uz razvijenu trgovinu i novčarstvo kako to da se kapitalizam nije najprije pojavio u Kini — pitaju se mnogi. A nije između ostalog i zato što je država imala monopol nad cjelokupnim gospodarstvom. Ne samo da je car dugo bio vlasnik sve zemlje koju su pojedinci mogli samo uživati, da je uprava određivala davanja i velike javne radove, nego je već za dinastije Qin država imala monopol na sol i željezo, za Han još i na žestoka pića, na pro-izvode šumskih i močvarnih područja, na kovanje novca te nadzor nad cijenama i prometom glavnih živežnih namirnica. Obrtnici su radili 300 dana u carskim državnim radionicama ili rudnicima i solanama kao stalni ili privremeni državni službenici, a samo dva mjeseca za sebe. Od dinastije Tang osnivaju se stručna udruženja obrtnika, ali pod nadzorom države. Država uređuje međunarodnu trgovinu, a u zemlji, spomenuli smo, nadzire cijene živežnih namirnica kako u nezgodnim vremenima trgovci, koji &u također organizirani u cehove i pod nadzorom države, ne bi ipak špekulacijom došli do riječi. Zato je država imala posebna skladišta¹⁰ koja su služila regulaciji tržišta, za održavanje ustaljenih cijena. Država je imala i monopol nad svim novčanim sredstvima, kako joj taj vrlo osjetljivi činilac za stabilnost zemlje ne bi izmakao iz ruku. Zbog toga dakle što je država držala monopol u gospodarstvu, što je sve uređivala i nadzirala,

nije se mogla razviti robno-novčana tržišna privreda s osobnim interesom i poduzetnosti, a to je bitna odrednica kapitalističke privrede.

ZNANOST. Kinezi su otkrili mnogo toga što pripada znanosti i bilo je prilično sustavnih istraživanja ali u biti je kineske kulture okrenutost praktičnom a ne apstraktnom mišljenju, pa su i spoznaje i znanja posljedica praktičnog iskustva uvjetovanog potrebama a ne proizlaze iz logičko-racionalnog temelja kao u Grka. Nalazimo u Kini otkrića iz svih područja znanosti, ali ne i istovjetnu formalnu razdiobu znanosti i tome primjereno bavljenje u pojedinaca. Teško je do novijeg doba odjeljivati u Kini npr. zemljopis od povijesti ili astronomiju od matematike, a teško je u evropskom smislu i govoriti o fizici kao znanosti u Kini ovog razdoblja. Znanost je praktične naravi i služi organizaciji i vođenju poslova u državi, pa je kinesko shvaćanje znanosti bliže današnjemu nego shvaćanju u Grka. Uobičajene su bile u Kini neke vrste enciklopedija koje su sadržavale mnogovrsno praktično znanje. Mnoga su područja znanja bila pod neposrednom državnom upravom, upravom carskih ureda, npr. astronomija ili medicina. Znanstvenici su često bili istodobno matematičari, astronomi, fiziolozi, alkemičari, izumitelji i čak umjetnici.

Da bi državna uprava bila uspješna — kako su njenu zadaću pretpostavljali Kinezi — valjalo je mjeriti zemlju, obavljati astronomska računanja, projektirati kanale, određivati poreze itd., što se moglo samo uz pomoć matematike. Do 5. st. najviše su postigli u aritmetici. Rješavali su kvadratne i kubne korijene, računali s negativnim brojevima, a prvi su otkrili pravilo trojno. Slabije su uznapredovali u algebri. Nisu imali algebarskih znakova, a niti znaka za jednako, pa im formule bijahu opisne. Opisna i naravno empirijska bila im je i geometrija, jer ih nije zanimala čista matematika nego rješavanje neposrednih problema. Izračunavali su vrlo rano obujme i površine. U 1. st. su približno, a u 5. st. točno izračunali broj π , što je tisuću godina prije nego u Evropi. Usprkos spomenutim zaostajanjima od 5. do 14. st. Kinezi su ipak među vodećim narodima na području matematike. Naročito će plodan biti dolazak budista i veze s indijskim matematičarima počevši od 8. st. Oni unose elemente trigonometrije i ništicu kao broj. Uvest će se zatim i označavanje decimala. Za dinastije Tang matematika se uvodi i u program državnih ispita. Postojala su dakako i posebna matematička djela. Tako je iz 5. st. poznato djelo *Klasik računa*, u kome je npr. načelo dijeljenja razlomaka ono isto što će se u Evropi primijeniti tek u 16. st. Od 13. st. počinje se više razvijati algebra, a razvija se i dalje aritmetika.

Veliku su pažnju Kinezi posvećivali astronomiji. Postojao je poseban i vrlo značajan državni Ured za astronomiju. Sakupljanje činjenica o svemiru postojalo je u Kini od davnine, a teorijska obrada počinje već od početka nove ere. U 4. st. imali su Kinezi već izradenu kartu zvijezda i mogli su predviđati pomrčinu. U 11. st. izradili su katu nebeskih sfera s cilindričnom projekcijom, poput Merkatorove karte u 16. st. u Evropi. Inače bile su u Kini česte promjene astronomskih sustava, npr. samo za dinastije Song bilo ih je više od devetnaest. Jedan je kineski astronom u 11. st. izračunao i predlagao uvođenje sunčeve godine, ali je ona u Kini prihvaćena tek 1912. god. Valja spomenuti da su se u astronomskoj službi u Kini znali naći i indijski i islamski znanstvenici.

S jednakom su se pažnjom Kinezi posvetili meteorologiji. U vrijeme dinastije Song uvedena su redovita dnevna mjerenja oborina i temperature za zimskog tromjesečja. A tablice plime i oseke imali su npr. već u 9. st.

Valja spomenuti i seizmologiju, jer su Kinezi vrlo rano počeli pratiti potrese, a od 780. do 1644. god. imali su popis svih potresa u Kini. Vrlo rano bilo je i pokušaja da se izradi seizmograf.

Teško je govoriti o fizici u današnjem smislu u Kini prije dolaska Evropljana, iako su Kinezi upoznali mnoge fizičke pojave vezane uz magnetizam, svjetlost, zvuk itd. Ali bila je to više empirijska nego teorijska znanost. Vidi se to u brojnim napravama što su ih Kinezi izumili, pa u mjerenjima težine, specifične težine, u izradbi i upotrebi ogledala itd. Ono što je za Evropljane

fizika za Kineze je bilo proučavanje odlika pet elemenata i pojava jina i janga.

Zanimanje taoista za alkemiju pridonijelo je razvoju geologije, botanike i zoologije i mnogim otkrićima. Kako su Kinezi vrlo rano uočili različite sastave tla, rano se javlja opisna mineralogija. Odlike nafte ustanovili su već za dinastije Han. Jedno djelo iz 12. st. spominje čak 215 minerala. U 9. st. postojali su već »rječnici tehničkih pojmova alkemije«, koji su zapravo opisivali rude i lijekove. To će omogućiti Kinezima da usavrše postupke u proizvodnji, npr. porculana, amonijaka, stipse itd.

Botanika i zoologija bile su u Kini tijesno vezane uz mineralogiju, jer je svrha istraživanja bila ista: otkriti ljekovite sastojke. Svoja su znanja kineski biolozi iznosili u herbarima, priručnicima o ljekovitim tvarima. U 2. st. postojale su zbirke koje su opisivale više od 360 takvih tvari, a pisac jednog herbara iz 14. st. piše da se služio s 800 herbara napisanih prije njega. Ti bogato ilustrirani priručnici ne opisuju samo tvari kineskog porijekla nego i tvari što su ih u Kinu donosili stranci i putnici.

Traganja taoističkih alkemičara za tvarima koje bi imale produžiti život, i do besmrtnosti, pridonijela su neposredno i liječništvu. A bio je tu i državni ured što se brine o zdravlju podanika. Velike epidemije koje su harale po Kini u 1. i 2. st. omogućavale su rano razlikovanje bolesti, npr. malarije, tifusa, kolere, velikih boginja, i spoznaju da se prenose. U 7. st. upoznali su još i ospice, kugu, dizenteriju, rahitis, tuberkulozu pluća i neke spolne bolesti. Krajem 6. st. sabrani su svi stari medicinski tekstovi i sva poznata iskustva u djelu *Svrstani recepti svih Četiriju mora*, najopsežnijem medicinskom djelu u svijetu, od 2 600 svitaka. Fiziologiju su Kinezi proučavali načelom jina i janga. Današnjim Evropljanima zanimljiva akupunktura uvedena je u Kini vrlo davno. Kinezi su vrlo rano obraćali veliku brigu i njezi zuba. Valja spomenuti da su se kineski liječnici veoma brinuli i o liječničkoj etici. Od 12. st. počinju specijalizacije, najprije u pedijatriji i ginekologiji. Napredak u proučavanju anatomije omogućio je da se već u 13. st. pojavilo djelo o sudskoj medicini. Kasnije, od 16. st. razvila se u Kini socijalna higijena i preventivna medicina.

Da bi mogli dobro upravljati, upravi odnosno državnim službenicima, nisu bila dovoljna samo znanja o zvijezdama, o sastavu tla, o klimatskim promjenama i epidemijama nego i o površini Zemlje, pa je to potaklo proučavanje i sakupljanje zemljopisnog znanja. Zato su se opisi pojedinih krajeva kao i kartografiranje rano pojavili u Kini. U 1. st. imamo već npr. studiju o državi Yue. Kako su ta istraživanja imala poslužiti državnim službenicima, da se za njih napisu prikladni priručnici, nije se istraživalo odnosno donosilo samo zemljopisno znanje nego mnogo šire. U monografiji o Sichuan iz 4. st. npr. nalazi se cjelovit povijesni, etnografski, gospodarski pa i arheološki opis toga kraja. Carskim ukazom s početkom 7. st. zahtijevalo se da se podaci te vrste daju o svim pokrajinama. A takvi su podaci postojali i o svim gradovima. Putnici su pak podnosili izvješća o krajevima u koja su putovali. Djela s takvim podacima imali su i grafičke priloge, jer je i kartografija bila rana tekovina u Kini — na tome su radile grupe civila i vojnika. Već se u 2. st. izrađuju karte s koordinatnom mrežom — ali na osnovi dužine, tj. udaljenosti pojedinih, mjesta, a ne astronomskih odrednica (to će u Kinu unijeti drugi). Ipak su te karte praktične. U 11. st. počele su se karte izrađivati pomoću trokuta razdijeljenog, u stupnjeve.

Zapisivanje događaja i razvrstavanje prema dinastijama također je staro u Kini, jer je i ono služilo upravi. Povijesni priručnici prijašnjih dinastija bili su priručnici za vladanje, kao i astronomski. Sinolozi drže da je djelo *Opća povijest* početka 8. st. prvi primjer kritičke historiografije, a da se to s pravom može reći za djelo iz 11. st. *Potpuno zrcalo za pomoć vladanja*. Tuanlin u 14. st. iznosi već shvaćanje da su važnije institucije nego događaji, čime se došlo do stupnja kad se mogu shvatiti i objasniti veze među činjenicama;

Iako znanja u Kini nisu bila poput grčkih, ezultat koji bi proizlazio iz strogo logičko-racionalnog temelja, nego plod iskustva potaknutog praktičnim potrebama ipak su tu bila prisutna načela opažanja, istraživanja, razvrstavanja i povezivanja činjenica, zato i možemo govoriti o znanosti u Kini ovog razdoblja.

ŠKOLSTVO. Kako smo vidjeli državni su se službenici izabirali na temelju ispita, pa je u Kini i školstvo bilo tome prilagođeno. Kineski državni službenik bio je »čovjek od pera«, školovani konfucijevac. Nastava je bila priprema za ispite za državu službu. Nastavni su programi obuhvaćali učenje konfucijevskih klasika, njihovo tumačenje i primjenu u praksi, uz otmjeno služenje jezikom i umnim izrekama iz tekstova, te lijepo pisanje. Cilj školovanja bijaše »odgojiti kreposna, otmjena i djelotvorna čovjeka«. Znanje se provjeravalo ispitima. Poznata su tri stupnja i s p i t a — prvi je davao mandarinske zvanje, ali ne i službu, to se dodjeljivalo tek drugim, a treći je bio ocjena sposobnosti. Ispitima prvog stupnja stjecah su se i doktorati, najprije klasika i književne izobrazbe, a poslije 7. st. uvode se i doktorati prava, krasopisa i matematike.

Već su vrlo rano postojala u Kini sveučilišta i visoke škole. Pri sveučilištu je bilo dvadesetak katedri, a na svakoj od njih studiralo je 500 do 1 000 studenata. Studiranje je počinjalo između 14. i 19. godine i trajalo najviše devet godina. Studenti su živjeli u domovima pod strogim nadzorom. Sredinom 8. st. car osniva i taoističku školu, zapravo medicinsku. Značajne su knjižnice, koje su središta nastave i proučavanja. Najveća bijaše carska knjižnica s desetima tisuća svitaka.

Spomenutim carskim ukazom iz početka 2. st. prije n. e. naređeno je slanje sve darovite djece u prijestolnicu na školovanje za državne ispite, ali se to kasnije posve izmijenilo. U državne škole i na sveučilište išla su uglavnom djeca bogatijih, jer siromašniji nisu mogli plaćati pouke za svoju djecu. Uvedene su uz to i povlastice za pripadnike više klase, npr. neki su studiji bili pristupačni samo njima, zatim, velik je postotak diploma bio njima namijenjen bez obzira na broj i socijalni sastav kandidata. Podaci iz razdoblja Songa npr. pokazuje da se više od 50% državnih službenika izabiralo iz mandarinske klase, i to nasljedno (više od tri naraštaja), a da je i velik broj ostalih bio u obiteljskim vezama s mandarinitima.

Promjenu u dostupnosti znanja, ali ne i u izboru službenika i u povlasticama na sveučilištu, omogućio je u Kini izum tiska. Tada će se na veliko tiskati ne samo klasici nego i djela povijesno-zemljopisna, različite enciklopedije, pjesništvo i vjersko štivo. Tako je i siromašnjima omogućeno stjecanje znanja, bez nastavnika, nekima i pripremu i barem nadu za državne ispite. U vrijeme Songa proširila se i mreža škola od središta preko namjesništva, podnamjesništva do seoskih škola; tako je škola izgubila prijašnju zatvorenost prema siromašnjima. S pojavom tiska porastao je i broj knjižnica, pa će brojne knjige i knjižnice omogućiti širok rad na promicanju znanosti, pomoći upravi i poticati duhovno stvaralaštvo. Monopol nad izdavanjem knjiga imao je naravno car.

UMJETNOST. Kineska je umjetnost osebujna i izvorna, gotovo bez utjecaja izvana (osim nešto u kiparstvu preko budizma i iz Perzije), a presudno je utjecala na umjetnost Koreje, Japana, ponešto čak i na Evropu. U biti je kineska umjetnost oblikovana za dinastije Shang. Uzor je umjetniku priroda, ali je i kineska umjetnost kao i indijska prožeta simbolikom, naročito je to vidljivo u ranom kiparstvu zoomorfni oblika. Tada je oblikovano i kinesko g r a d i t e l j s t v o — kućama vodoravne konstrukcije vladaju krovovi. Građene od drveta sa stupovima što podupiru krovove kuće se doimlju lagano. Kinesko oblikovanje prostora je oponašanje prirodnog, pa je npr. i krovu krov kineskih kuća uzor drvo smreka. Takav je i kineski hram — pagoda. Izuzetak je hram Nebu, koji ima kupolu, i poneki budistički hramovi.

Posebice se liričnim i impresionističkim doima kinesko s l i k a r s t v o, koje je i tehnički dotjerano. Kineski slikari bijahu u pravilu taoisti ili zhan-budisti, a kaligrafija je činila osnovu slikarskog naukovanja. Pribor je slikara kist, tuš i papir, rjeđe pak svila, stoga su najčešći akvareli. Ali su rađene i freske. Nadahnuće je slikaru najčešće priroda. Mjesecima, pa i godinama znao se čekati trenutak nadahnuća. Mnoga djela izgledaju nam tek krokiji. Ali je nadahnućem znala biti i književnost i povijest, jer su kineski slikari često i pjesnici, filozofi, i propovjednici. Nema na kineskoj slici evropske perspektive i clairobscura. Na slici je često pisano objašnjenje, koje je dio slike.

Kinezi inače ne drže svoje slike obješene na zidovima nego ih čuvaju kao svitke u

ormarima. Postoje dvije vrste slika, czuan (japanski kakemono) i tsuan (japanski makimono). Czuan je uzak dugačak svitak s cjelovitom slikom, koji se gleda odmotavajući odozgo prema dolje. Tsuan je širok svitak sa slikom u dijelovima, pa se gleda scena po scena. Za Kineze je gledanje slika svečanost — slike se gledaju uz čaj, na primjer; slika-svitak polako se otkriva.

Ne mora se posebno isticati da je bogata i književnost Kine.

SREDNJOVJEKOVNA CIVILIZACIJA ZAPADNE EVROPE

Povijesni pregled

Od 4. do 11. st., od pustošenja Vizigota do smirivanja Normana, ustaljenja Mađara i potiskivanja Islama iz Sicilije i velikog dijela Španjolske, zapadna Evropa u znaku je upada i međusobnog uništavanja pripadnika brojnih naroda i rušenja svega civilizacijskog. Rušenje, ubijanje, glad, bolesti i pustoš — to je bila slika zapadne Evrope tog vremena. U 10. st. zapadna je Evropa bez prometnica — ceste su uništene, a morski promet ugasnuo, ni trgovine ni pošte nije bilo, gradovi su razoreni, svuda samo golemi pusti prostori; znanja, vještine pa i umjetnosti gotovo je nestalo, rijetko je tko bio pismen i rijetko je tko znao dobro latinski, koji će postati službeni jezik.

Evropa se našla u prilici da je ostala bez nositelja civilizacije, koja je njom već bila prilično ovladala, a njen se prostor otvorio do tada neviđenom prodoru brojnih naroda — (jer kineski je zid zatvorio propust višku pastirskog stanovništva koje je raslo na planinskim i stepskim područjima srednje Azije, pa je ono s prethodnicom Huna uznemirilo i stavilo u pokret sve narode ispred sebe prema zapadu). To je ono mračno razdoblje srednjeg vijeka u Evropi kad nastaje miješanje starosjedilaca i novodošlih naroda i njihovih institucija, pa dolazi do promjena na koje utječe kršćanska crkva. To je vrijeme kad se u Evropi oblikuje kršćansko-feudalna civilizacija. Kršćanska crkva odigrala je ulogu civilizacijskog ujedinitelja svih na tom prostoru, a socijalno-upravno-gospodarski poredak iskristalizirat će se iz institucija rimskih i pridošlica.

Krajem 11. st. zapadna je Evropa toliko prožeta kršćanstvom da je krenula u kršćanske križarske pohode. A tada već počinje se buditi i civilizacijski život u zapadnoj Evropi — oživljava gospodarski život, raste pučanstvo, obnavljaju se stari i niču novi gradovi s gradskim slojevima trgovaca i obrtnika, počinje drugačija organizacija uprave, otvaraju se škole, više je pismenih, budi se graditeljstvo i umjetnost.

FEUDALIZAM. Evropski feudalizam, ih feudalna civilizacija, ili čak samo feudalizam česte su istoznačice za evropsku srednjovjekovnu civilizaciju. Feudalizam je međutim socijalno-upravno-gospodarski poredak koji se temelji na lenu i vazalitetu pa valja imati na umu da kao takav nije osebujnost srednjovjekovne Evrope; srednjovjekovni evropski feudalizam samo je jedan od oblika feudalizma; štoviše, i u samoj srednjovjekovnoj Evropi feudalni odnosi nisu bili posvuda u svemu posve isti.

Feudalizam — koji određuje i osobne i upravne i posjedničke odnose — razvio se u Evropi iz dviju tradicija: ratničkih družina (comitates) došljaka, u prvom redu Germana što se udruživahu radi rata i plijena na načelu odanosti vođi (engleska riječ lord potječe od germanske hlaford = poglavica) i iz rimskih patronata i kolonata. U Germana je vođa članove svoje družine nagrađivao posjedom. U Rimu pak se bilo uobičajilo da se manje imućan čovjek mogao povjeriti na službu moćnijemu i zatražiti patronat sebi kao klijentu; pri tome je ostajao slobodan, a za službu je mogao dobiti od gospodara osim hrane i odjeće i komad zemlje na vremensko, iskorištavanje (pecarium). Ako je zaštitu tražio čovjek iz višeg sloja, nije se nazivao klijent nego fidelis. Za čovjeka koji je pružao vojnu uslugu gospodar (potronu) pojavljuje se u vrijeme karolinga naziv vazal (vassus), jednako za one iz nižih i viših slojeva. I naziv pecarium najprije je zamijenjen nazivom beneficium (dobro djelo, dobročinstvo, usluga, počast, odlikovanje), a zatim feud — po kojem je čitav poredak nazvan feudalizmom.

Feud je u početku bio vremenska nagrada za službu, kasnije postaje u pravilu nasljedan — s vlasničkim pravom gospodara, pa je vazal s nasljeđivanjem posjeda nasljeđivao i obveze. Karolinzi su od Rimljana preuzeli i praksu da s feudom daju vazalu i neka upravna prava nad onima što su na feudu radili. Oni su to znali činiti i za privatne i za crkvene posjede. To je sad vazalima ili feudalcima omogućilo da na posjedima postanu i stvarni upravljači — da skupljaju poreze, ustanove dvor, vode politiku, sude itd. Od Rimljana su karolinzi preuzeli i lokalne službe vojvode i grofa, koji postaju moćni i samo su formalno kraljevi vazali; a kad karolinzi slabe, i te službe postaju nasljedne. Evropski se feudalizam tako oblikovao već u vrijeme franačkih karolinga — i titule, i službe, i dužnosti, i nagrade (feudi), pa djelomice i područja — sve je to već postalo nasljedno.

Sva zemlja na području Zapadnog Rimskog Carstva nije dakako prešla u feude s kmetovima, nego je bilo i malih privatnih posjeda. Zemljište je pripadalo ili slobodnom seljaku, ili kralju kao slobodni posjed (alod), ili feudalcu (svjetovnom ili crkvi) kao feud, ili zakupcima kao potčinjena baština. Uz to će se feudalna praksa razlikovati u različitim zemljama, pa i mijenjati s vremenom u istoj zemlji.

Vazalni odnos bio je u osnovi ugovorni odnos između gospodara i vazala, pa ih je obojicu obvezivao. Gospodar bi davao feud i obećao zaštitu i pravdu vazalu, a vazal se obvezao na odanost, pomoć i savjet gospodaru — tj. na obvezu službe u ratu, da će biti član gospodarova dvora (vijeća ili savjeta), koje je i sudsko tijelo, te na niz obveza u davanjima i uslugama. Ugovor je mogao biti pisan ili usmen, uz ceremonijal ili bez ceremonijala. Prilikom gospodarove ili vazalove smrti ugovor je obnavljao nasljednik. Ako vazal nije imao nasljednika, feudom je raspolagao gospodar. Postojala su različita pravila oko ugovora. Ugovor je mogao naravno biti i raskinut. Gospodar je i pri sklapanju ugovora ili pri mogućem raskidu bio povlašten. U feudalnoj vazalnoj hijerarhiji bio je na vrhu kralj, ispod njega njegovi vazali, koji su mogli imati svoje vazale, ovi svoje itd. do kmeta. Moglo se dogoditi i to da vazal ima veće posjede nego njegov gospodar, ili niži veće od viših. Pa i to da isti feudalac bude vazalom više gospodara.¹¹ Bilo je to nezgodno jer su feudanci često međusobno ratovali pa se moglo dogoditi da se u sukobu nađu gospodari istog vazala, i kome se onda prikloniti? Zbog toga se kasnije ustalio običaj priklanjanja onom vazalu kome je vazal privržen više nego drugima.

U društvenoj hijerarhiji feudalizma na dnu su se nalazili kmetovi. A i srednjovjekovno kmetstvo imalo je prethodnika u Rimu, u rimskom kolonatu. Iako ne bijahu robovi, koloni nisu mogli napustiti vlasnikovu zemlju što su je obrađivali, ni oni ni njihova djeca kao ni kmetovi. Latifundij je postao feudalno gospodarstvo, kuće na okupu na latifundij ima ili vile u kojima su živjeli koloni postale su sela ili zaseoci (engleski npr. village) na feudalnim imanjima. Razlika je što se na rimskim latifundij ama proizvodilo pretežno za tržište, a na srednjovjekovnim feudalnim imanjima proizvodilo se za vlastite potrebe.

KRŠĆANSKA CRKVA. Kao i s feudalizmom srednjovjekovna zapadna Evropa jednako se tako poistovjećuje s kršćanskom kulturom. Doista nakon pada Rima odlučnu ulogu u zapadnoj Evropi ima kršćanska crkva. Svećenici i redovnici bili su ne samo nositelji i širitelji vjere nego i gotovo jedini znalci i predstavnici civilizacijskih oblika života. Kako su narodi što su došli u granice Rimskog Carstva osjetih rimsku kulturu kao »višu«, sjajniju, s civilizacijskim oblicima gradskog života, uređene uprave, škola itd., i sami su, u prvom redu viši slojevi, težili nečemu takvome; nasuprot tome ona zla— stradanja, ubijanja, gladi, pošasti, jednom riječju beznade života — tražila su utjehu, pa je jedno i drugo olakšalo kršćanskoj crkvi da zauzme presudni položaj u nastalim prilikama. A bilo je značajno i to što je nakon preseljenja prijestolnice u Carigrad brigu o kršćanskom stanovništvu na zapadu preuzela crkva. Tako crkvene službe nisu bile samo vjerske nego i svjetovne. Odlučan pak u svemu postaje rimski biskup — papa. Tako npr. najpoznatiji iz ranog razdoblja papa Grgur I Veliki (590-604) bio je ne samo visoki crkveni službenik i kao takav osnivao samostane, slao misionare na pokršćavanje, upravljao crkvenim imanjima i novcem, nego je

brinuo i o obrani Rima, o prehrani stanovništva, vodio diplomatske poslove, pa čak upravljao vojskom; (istodobno bio je on među prvima koji su oštro branili prvenstvo rimskog biskupa u kršćanskoj crkvi i zastupali papinsku moć).

Kršćanstvo se širilo Evropom. Prijelaz na kršćanstvo pojedinih naroda nije dakako tekao bez problema. U najgorem položaju našli su se oni narodi koji su prvi upali u granice Rimskog Carstva, germanski narodi Vizigoti, Ostrogoti, Vandali i kasniji Langobardi, koji su pokršteni kao arijanci, što će zatim značiti heretici. U posao pokrštavanja crkva je poslala doktrinarno i organizacijski spremna. Proces je tekao različito — od kupovanja robova, školovanja i slanja u njihove zemlje kao svećenika preko otvaranja samostana i biskupija do dobrovoljnog pokrštavanja vođa ili vladara, što je neposredno značilo da i njihovi podanici postaju kršćani.

Franci su prešli na kršćanstvo već za Klovisa (481-511), a za Karolinga oni će širiti kršćanstvo sve do Odre i Dunava. U Engleskoj počinje pokrštavanje od spomenutog pape Grgura I iz Rima, ali i iz Irske, koja je bila jako ranokršćansko središte — a to pokrštavanje iz dva središta neće ostati bez posljedica u kasnijoj povijesti Engleske. Mađarska će prijeći na kršćanstvo krajem 10. st. Pokrštavanje nordijskih zemalja počinje za vrijeme vladara Knuta početkom 11. st., Pruse i okolna područja počinju pokrštavati teutonci od 13. st. Španjolska je bila pokrštena prije prodora islama; zatim islamci vrše islamizaciju, ali je sjever ostao kršćanski. Odatle će islam biti potiskivan pa će doći do ponovnog pokrštavanja. — Mučna je zbog toga povijest Španjolske. Slaveni su se u pokrštavanju našli u krugu interesa i dviju svjetovnih kršćanskih sila — Franačke (kasnije Njemačke) i Bizanta, pa će među slavenskim narodima prolaziti linija koja će kasnije dijeliti Evropu na Zapadnu i Istočnu. No bilo je pokrštavanja i neposredno iz Rima. Velika je bila i uloga braće Ćirila i Metoda, koji su poslije Gota Ulfile prvi preveli Bibliju na narodni jezik i dugo bili u tome izuzetak, a mnogo su time olakšali kršćanizaciju Slavena.

U pitanju kršćanstva u zapadnoj Evropi od naroda bit će presudni *F r a n c i*. Značajno je to što su oni rano prešli na »pravovjerno« kršćanstvo, i što su bili prvi germanski narod koji se u zapadnoj Evropi ustalio na jednom mjestu (u sjevernom dijelu današnje Francuske) i odatle širio vlast prema zapadu do Pireneja, a prema istoku do Odre i Dunava. A kako su odnosi između pape i careva u Bizantu postajali sve lošiji i u pitanju vjere i u političkim i gospodarskim pitanjima, uz to su carsko područje u Italiji Langobardi stalno smanjivali, papa Stjepan drugi obratio se 753. god. franačkom vladaru Pipinu i priznao ga kraljem.¹² Bilo je to presudno za zapadnu Evropu slijedećih stoljeća. Pipin je iz zahvalnosti papi napao Langobarde, osvojio nekadašnja carska područja u Italiji i darovao ih papi. Tako je stvorena papinska država, koja je trajala do 19. st., i čiji su ostaci današnji Vatikan. (Papini će službenici konstruirati kasnije lažnu ispravu po kojoj je Pipin samo potvrdio nekadašnju darovnicu Konstantina crkvi tj. da je već Konstantin objavio da rimski biskup ima vladati nad ostalima — u Carigradu, Antiohiji i Aleksandriji — i da samo papa može odlučivati o pitanjima vjere te da je papinska vlast kao božanska viša od vlastite njegove carske moći koja je samo zemaljska.) Kad je nedugo zatim na franačko prijestolje došao Karlo Veliki, koji je Franačku proširio do spomenutih granica, on je u tim krajevima širio kršćanstvo radi kulturnog ujednačenja. Godine 800. na Božić papa će ga okruniti za cara (imperatora). Godine 1054. došlo je i do formalnog vjerskog prekida s Carigradom, zbog doktrinarnog pitanja trojstva, zapravo onoga *i (que)*.

Na prostoru na kojem se kršćanstvo proširilo crkva je dobila odlučnu ulogu, ona je sada mogla obavljati ulogu kulturnog ujedinitelja. Polazeći od stava da je bog ishodište svakog prava, pravo se stapa s ćudoređem, a ćudoređe s vjerom. Svjetovno postoji zbog duhovnih ciljeva, pa sve svjetovno biva uređeno od duhovnika, službenika crkve. Crkva koja zastupa božji mir, dobiva zadaću održavanja reda i mira. Pokrštavanjem smiruje Normane na sjeveru Francuske i Mađare u Podunavlju. Crkva traži božje primirje među vitezovima, javne zakletve i ekskomunikaciju prekršitelja. Zatim, javlja se kao zaštitnik siromašnih i napadnutih. Kako joj za svjetovnu misiju treba odgoj i disciplina vlastitih službenika, ona gradi samostane, osniva nove redove, organizira obrazovanje, uvodi celibat i mnogo drugog. Otvaraju se brojni samostani po

zapadnoj Evropi — benediktinski, od 10. st. klinijevski, a od 11. st. cistercitski — kao mjesta uzornih službenika vjere i središta intelektualnog rada. Kao božji gradovi (božje države) samostani postaju kulturna središta u Evropi. Svećenici kao jedini pismeni ne obavljaju samo vjerske dužnosti nego uređuju i svjetovni život. Oni su npr. suci, matičari i osim ratovanja obavljaju sve druge svjetovne poslove; pa čak će kasnije biti i viteških crkvenih redova, kao što su teutonci u 12. st. Svećenici su i agronomi, medicinari, graditelji i umjetnici. Samostani cistercita npr. bit će dugo oaze primjene tehnike u proizvodnji. Latinski jezik crkve postat će službeni jezik zapadne Evrope — jezik uprave, literature i viših slojeva.

Puk mnogih naroda na tom prostoru zamjenjuje prijašnja animistička vjerovanja p u č k o m k r š ć a n s k o m v j e r o m — stvaranjem svetaca, traganjem za relikvijama, hodočašćima i sličnim. Pomoću crkve kršćanstvo je ovladalo svima. Krist je postao preokupacija i simbol zapadne Evrope, pa se za Krista ide i u križarske ratove izvan tog prostora do Jeruzalema — (a tu će križari otkriti i druge sklonosti). No taj je odlazak za Evropljane značio i otkrivanje druge kulture i drugačijeg, sjajnijeg života.

Crkva je stvorila snažnu mašineriju i kršćanstvo je ovladalo svima, ali nije sve išlo po volji i želji papa. Unutar kršćanstva javljaju se struje i pokreti — ne bez socijalne podloge — poznati kao hereze; kao što su hereze valdenza i katarata (albigenza, patarena ili u nas bogumila), na koje je crkva odgovarala križarskim ratovima. Odliku protesta protiv rimske svemoći imao je i protest naših glagoljaša s Grgurom Ninskim, koji je prvi u Evropi crkveno-vjersko pitanje postavio na narodnoj osnovi — prije anglikanaca i šesto godina prije Luthera. Kako od 11. st. počinje i među svećenstvom popuštati disciplina, javljaju se u crkvi novi prosjački redovi, bilo da se bore za skromnost i jednostavnost kao franjevci ili za doktrinarnu čistoću i militantnost u suzbijanju hereze kao dominikanci.

Vjerskog načela bogu božje, a caru carevo — u Augustinovoj podjeli na vjerske i državne zakone kojih se vjernici moraju pridržavati — crkva se sama nije pridržavala. P a p i n s k e t e ž n j e z a v r h o v n o m v l a š ć u u zapadnoj Evropi postoje, spomenuto je, od početka. Sredinom 10. st. Oton I (saksonski) postavlja pitanje izbora pape (investiture), čime započinje borba carstva i papinstva u zapadnoj Evropi, borba oko vrhovne vlasti, koja će s papom Bonifacijem VIII krajem 13. st. najaviti kraj srednjeg vijeka — uza svu prevlast kršćanske crkve i njenog snažnog organizacijskog aparata.

GOSPODARSTVO. Evropa srednjega vijeka gospodarski je počivala na poljoprivredi kao i sve civilizacije prije i u to vrijeme, ali na mnogo čemu lošijoj poljoprivredi nego gotovo sve druge civilizacije. Poljoprivredna su imanja bila autarkična. Sam feud bio je podijeljen tako da su na jednom dijelu kmetovi radili neposredno za gospodara, jedan dio obrađivali su za sebe, ali su od prinosa morali dio davati feudalcu, a za iskorištavanje šuma i pašnjaka različite namete. Do 11. st. poljoprivreda je u Evropi bila slaba. Tek se o d t a d a stanje popravlja — šire se obradive površine, koje se i bolje obrađuju. Dolazi do većeg iskorištavanja vjetra, vode i životinjske snage. A kako je poznato, to je vrijeme kad se obnavljaju stari rimski gradovi i niču novi oko zamkova (burgova, stanovnici kojih su se zvali burgersi i odatle kasnije naziv građanskoj klasi buržoazija), naročito onih zamkova koji su bili na dobru položaju s obzirom na moguću trgovinu i zaštitu. Počinje trgovina, novac ponovo ulazi u uporabu, oživljavaju obrti.

Trgovci i obrtnici počinju osnivati udruženja. Svrha je obrtničkog udruženja (univerzitas) socijalna i građanska zaštita članova i uređenje proizvodnje — izjednačenje nadnica, cijena, proizvoda itd. Udruženje ima svoju imovinu, upravu, pečat, zastavu i statut. Ono je socijalna, a ne samo gospodarska zajednica. Velika je razlika između tako uređena obrta i obrta na vlastelinskim imanjima. Trgovci se udružuju radi zaštite i proširenja trgovine, udruženi mogu postići i veće povlastice. Sami feudalski znali bi organizirati sajmišta i uz naknade davati trgovcima povlastice. Trgovačka udruženja prostorno se šire, povezuju velika područja, npr. Hanza.

Pojavu gradova podržavaju i vladari, pa i neki plemići, videći u tome vlastiti probitak.

Posebnim bulama daju im slobode, omogućuju održavanje tržišnih dana, dopuštaju da raspolažu vlasništvom, da imaju svoje sudove i da sami sude. Neki su krajevi obilovali žitaricama, drugi npr. vunom, pa dolazi do razmjene. A neki će gradovi u Italiji već trgovati i izvan zapadne Evrope. Uz Italiju je središte trgovine i novih oblika gospodarstva bila Flandrija. No valja reći da su to ipak tek skromni počeci; jer crkva je i ovdje određivala pravila, pa osobno poduzetništvo, materijalni probitak i takmičenje nisu bili dopušteni, kao što je i služenje novcem radi stvaranja novca bilo moralno nedopustivo.

DRUŠTVENA STRUKTURA. Iako se može govoriti o oštroj klasnoj podvojenosti u feudalnoj Evropi na feudalce i kmetove, odnosno na zemljoposjednike i gospodare na jednoj i bezemljaše i sluge na drugoj strani, ipak je ta slika pojednostavljena, jer ne pokriva sve kao ni slika o tri staleža. Postojala je naime i u srednjem vijeku razgranatija društvena raslojenost s obzirom na položaj, pravo, zanimanje i življenje. Među feudalcima postojali su svjetovni feudinci i crkva. Unutar crkve kao posebne institucije postojala je također razlika između višeg svećenstva, koje su uglavnom činili plemići, a koji su držali više crkvene položaje, živjeli u gradovima, bogatije i bili pismeni, i nižega, koje su činili siromašniji, a koji su živjeli na selu, skromnije i bili neuki. Uz feudalnu hijerarhiju i slobodne seljake valja spomenuti i poseban sloj vitezova (konjanika), jedne vrste profesionalnih ratnika poput japanskih samuraja, koji se regrutirao iz kruga osiromašenih plemića. Živjeli su oni na plemićkim dvorovima, provodeći život u brojnim ceremonijama, a imali su i poseban kodeks časti poput samurajskog bušida. Ostalo je dosta spomena o njima u književnosti. S pojavom gradova javlja se i građanski stalež trgovaca i obrtnika. Pa i u sloju obrtnika postoji razlika između majstora, kalfi i naučnika (šegrti). Položaj i život svih njih osim naučnika bio je u osnovi drugačiji nego položaj i život kmeta.

Kmet je bio neposredno u vlasti feudalca, sluga gospodara. Gospodar samo što nije mogao prodati kmeta, gotovo da je sve drugo mogao. Ni kmet ni njegova djeca nisu mogli otići s posjeda; kmetov sin ili kćer nisu se mogli ženiti ili udavati izvan imanja, ili je za to valjalo plaćati daće. Malo je gdje postojao toliki broj različitih davanja kolikima je bio izložen srednjovjekovni evropski kmet. Ni kršćanske moralne zasade nisu mnogo ublažavale činjenicu da je feudalac osjećao svoje pravo gospodara nad kmetom kao slugom.¹³

UPRAVA. Evropski srednji vijek upravno odlikuje nepostojanje pravnog građanskog poretka, izbornih javnih položaja i u osnovi nepostojanje državnog suvereniteta — radi dijeljenja i nasljednosti feuda s upravnim ovlaštenjima. Kao što je spomenuto, uprava je u osnovi bila u rukama feudalaca, oni su i gospodari i »zaštitnici« ljudi na svojim posjedima.

Stvaranje novih oblika uprave počinje s Kapetovićima u Francuskoj (dinastije koja je došla na prijestolje krajem 10. st., a vladala sve do revolucije 1793. god.). Oni ustanovljuju skupštinu s predstavnicima gradova, plemstva i svećenstva — tri srednjovjekovna staleža. Slično će se javiti u Engleskoj početkom 13. st., nakon pobune baruna koji su smatrali da je zakon iznad kralja i da ga se ovaj mora pridržavati, te da on mora vladati uz savjetodavno tijelo velikog vijeća plemića. Sredinom tog stoljeća prisilili su kralja da parlament, koji su činili plemići i predstavnici građana, saziva obavezno tri puta godišnje. U to vrijeme organizira se i u gradovima uprava. Valja imati na umu i to da je već postojalo zanimanje za Justinijanov kodeks rimskog prava, te da u Evropi 13. st. imamo studij ne samo kanonskog nego i civilnog prava. Razumije se, nije uprava u svim zemljama zapadne Evrope tog razdoblja ista, postoje od zemlje do zemlje veće ili manje razlike.

ŠKOLSTVO. Stanje koje je na području zapadne Evrope nastupilo upadom naroda, kako je spomenuto, zadugo će prekinuti civilizacijske institucije, u prvom redu školstvo. Crkva je mogla držati prevlast nad svime, spomenuli smo, jer su svećenici bili jedini pismeni, a samostani dugo jedina središta intelektualnog rada. Prednjačili su u tome samostani u Irskoj, pa će njihovi redovnici

širiti pismenost i na kontinentu. Shvativši potrebu pismenih i školovanih ljudi radi organizacije državnog života Karlo Veliki poziva redovnike na dvor i potpomaže njihov rad — pa se i govori o karolinškoj renesansi.

Intelektualni rad dugo se u srednjem vijeku u zapadnoj Evropi sastojao u prepisivanju Biblije, Augustinovih djela, nekoliko Platonovih i Aristotelovih djela, Justinijanova kodeksa i u komentiranju tih djela. Bogatiji duhovni život počinje tek od 12. st. kad se razvija skolastika — struja realista i nominalista, i javljaju značajnija imena od Abelarda do D. Scota, R. Bacona i Tome Akvinskoga. Na buđenje duhovnog života utjecala je i blizina islama, u prvom redu velikog duhovnog islamskog središta Cordobe. Ali o znanosti u Evropi ovoga razdoblja ne možemo govoriti. Bilo je to i zbog vjerske ideje da istraživanje svijeta kao božjeg djela znači sumnju u boga, da je to dakle posao đavolski, posao čarobnjaštva i praznovjerja, što je crkva osuđivala i progonila.

Crkva je imala vlast u odgoju i školstvu. Škole se počinju javljati prilično kasno, najprije pri vjerskim ustanovama — pri samostanima samostanske škole, a pri biskupijama biskupske ili katedralne škole. U prvima se stjecalo osnovno znanje, a druge bijahu škole tipa srednjeg obrazovanja i iz mnogih će se kasnije razviti sveučilišta. U talijanskim gradovima pri kraju ovog razdoblja otvaraju se i laičke osnovne škole. Školske je programe srednji vijek preuzeo iz grčko-rimske tradicije, sa sedam slobodnih umijeća — četiri znanstvena (geometrija, aritmetika, astronomija i glazba) i tri književna (gramatika, retorika i dijalektika).

Od 12. st. počinju se i u zapadnoj Evropi osnivati sveučilišta, i do kraja našeg razdoblja postoje već ova poznata sveučilišta: u Italiji, u Bologni i Padovi, u Parizu Sorbonne, u Engleskoj Oxford i Cambridge. Na njima se već osnivaju posebni studiji ili fakulteti teologije, medicine, kanonskog prava i civilnog prava. Nastava se na njima odvijala u predavanjima i raspravama. Kako su programi istovrsnog studija na tim sveučilištima bili isti, studenti su često studirali na više sveučilišta. Vladari daju sveučilištima zaštitne povelje. Sveučilišta i sveučilištarci u početku su bez zgrada i domova, ali se kasnije javljaju mecene i fundacije. Pjesma, vino i žene nisu bili strani sveučilištarcima, pa su ponekad izazivali građane kršćanskog ćudoređa. Školovalo se pretežno za svećeničke službe, ali i za građanske, državne službe, prema tome kako su se razvijali drugi oblici života.

Obrtničko umijeće stjecalo se naukovanjem.

UMJETNOST. Umjetnost zapadne Evrope ovog razdoblja relativno je skromna i po opsegu i po tehničkom doseg. Srednjovjekovno slikarstvo u znaku je shematskih prikaza izabраних vjerskih sadržaja na freskama i vitrajima. Rijetko kiparstvo u pravilu je rađeno bez veće vještine. Graditeljstvo je u znaku romanike na jugu i nešto kasnije gotike na sjeveru, i ima vrijednih ostvarenja.

Što se književnosti tiče, možemo govoriti o dvije vrste književnosti, o pučkoj usmenoj i na narodnom jeziku i o službenoj, vjerskoj, odnosno crkvenoj pisanoj na latinskom jeziku. Druga je u službi vjere, poučna, a prva je šarolikija u sadržaju — iako se ističu junački epovi kao ep o Rolandu, Nibelunzima i slični. A valja upozoriti i na provansalsko trubadursko pjesništvo o ljubavi srca (a ne posjedovanja), koje će se nakon križarskih vojni na albigenze proširiti u Italiju i Njemačku i utjecati na kasnije renesansno pjesništvo. Na području duha uzima se djelo teologa Augustina De civitate Dei za početak evropskog srednjeg vijeka, a B o ž a n s k a k o m e d i j a Dantea Alighierija za kraj toga i za početak novoga razdoblja.

OSTALE SREDNJOVJEKOVNE CIVILIZACIJE

Civilizacijska su se područja u razdoblju srednjega vijeka znatno uvećala, brojniji su narodi što su ušli u civilizacijski krug, ali nekih bitnih civilizacijskih promjena to razdoblje nije donijelo. S obzirom na bogatstvo civilizacijskog života od srednjovjekovnih civilizacija uz kinesku je na najvišoj razini islamska. S druge strane, s oblicima urbanog, državnog i klasnog života nalazimo

neke zajednice koje se ne služe pismom, kao što su Inke, As teci i područja središnje Afrike.

GOSPODARSTVO. Iako su se urbani prostori proširili pa s njima i obrti i trgovina, poljoprivreda je temeljna grana gospodarstva i srednjovjekovnih civilizacija.

Tako je i u **Islamu** se proširio na prije poznata poljoprivredna područja kao što su Egipat, Mezopotamija i Indija. Ali za srednjovjekovnog razdoblja Islama poljoprivreda neće u tim područjima doživjeti neko znatnije poboljšanje. Valja reći da je Islam kao posrednička civilizacija u širenju civilizacijskih tekovina u toku srednjeg vijeka značio to i u vezi s nekim uzgojenim biljkama, prenio je npr. agrarne u Evropu.

Na prostoru Islama mnogi će stari gradovi sad biti uvećani, a mnogi će se novi pojaviti s bogatim gradskim životom i kao središta trgovine i raznolikih obrta. Izrađevine od kovina, izradba opeka, odjeće, raznolikih predmeta za domaćinstvo te miomirisa bijahu poprilični; a neka su islamska središta pojedinih obrta bila poznata nadaleko. I trgovina je oživjela na prostoru na koji se proširio Islam. A bijahu islamski trgovci u trgovačkim vezama i s izvanislamskim područjima, pa će do 13. st. Islam čak trgovački zagospodariti Indijskim oceanom. Uz spomenuto ni rudarstvo nije bilo zapostavljeno; bilo je dosta rudnika srebra, olova i soli.

U Islamu je sve počivalo na Kuranu, a u Kuranu su i mnoge odredbe u vezi s gospodarstvom, npr. zabrana kamata, zabrana velike dobiti, odredba da kapital služi dobru cijelog društva itd; ali se u praksi od toga ipak odstupalo.

Procvat gradskog života, obrta i trgovine što ga je **Indija**, živjela za dinastije Gupta neće posve zadržati ni islamci; a u južnom će dijelu ostati i dalje samostalne indijske države. Indija je u proizvodnji tkanina, predmeta od kovina, u draguljarstvu i mirodijama i dalje na glasu te sudjeluje u međunarodnoj trgovini tim proizvodima.

Uprava u **Bizantu** se brine za poljoprivredu, nastojeći da se u poljoprivredu uvede sve ono novo što će povećati proizvodnju. Prijestolnica pak Carigrad nije samo upravno središte i uz Bagdad najsajjniji i najveći grad ovog razdoblja nego je i veliko trgovačko središte i grad bogata obrta. Preko Carigrada ide trgovina od istoka do zapada i od sjevera do juga Starog svijeta — u Carigrad dolaze trgovci iz Kine i Francuske, iz Skandinavije i Arapskog poluotoka. Takav trgovački položaj Carigrada mnogo je značio za Bizant. Vidi se to najbolje po činjenici da je počeo gospodarski i politički slabiti otkako je počeo snižavati carine Veneciji u 11. st. — a Venecija počinje tada trgovački jačati. Inače je cjelokupno gospodarstvo centralistički uređivano iz Carigrada — zemljoradnička proizvodnja i davanja, organiziranje i obrtnika i sav trgovački život.

Težište **država srednje Afrike** srednjovjekovnog razdoblja također je na poljoprivredi. Kako su središta tih država često relativno veliki gradovi, bili su osim zemljoradnje i stočarstva razvijeni i obrt, a naročito trgovina. U zapadnom području trgovački putovi vodili su od Gvinejskog zaljeva preko Timbuctua do Sahare i Sredozemlja na sjever i do jezera Čad na istok. A trgovački je bilo povezano i područje od Konga do ušća Zambezija. Osim međunarodne trgovine postojala su i brojna lokalna sajmišta na kojima se trgovalo viškovima proizvoda. Zlato, bjelokost i kola-orasi bile su glavne domaće robe međunarodne trgovine, a od stranih sol, ali i predmeti od kovina, platno i nakit, koji su dolazili iz Sredozemlja, pa i iz Indije. Ustanovljene su bile mjere i sredstvo razmjene; zapravo sredstva, jer osim zlatnog praha znali su to biti i komadi željeza, soli, platna ili školjke.

Trgovinu robljem, koja će s dolaskom Evropljana u ta područja poprimiti nečuven opseg, prakticirali su islamci. Monopol trgovine u zapadnim područjima držali su narodi Mande, Hause i Songhai. Kad su Evropljani došli u ta područja, našli su tamo već razvijeno tržište.

Osim pripadnika vladajuće kaste **Inka** su drugi u njihovu carstvu bili u osnovi poljoprivrednici. Samo onda kad nije bilo vrijeme zemljoradničkih poslova oni vještiji u obrtima obavljali su obrtničke poslove, žene izrađivale odjeću, a mlađi obuću, ostali pak gradili ceste, kopali i čistili kanale, pravili terase ih radili na drugim javnim radovima. Velika se briga posvećivala zemljoradnji — kopanju kanala u nizinskim ili ograđivanju terasa u visinskim područjima s malo obradive zemlje, pa održavanju polja, sjetvi i žetvi. A isto tako i stadima i lovu. U uzornoj

birokratskoj državi Inka središnja je vlast sve određivala i uređivala. Upravi je bio cilj da svi u državi budu zbrinuti. Cestama carstva Inka išla je pošta, vojnici, različiti državni službenici, ali ne i trgovci. Državi Inka trgovina je bila nešto strano.

Poljoprivreda bijaše osnovom i u **Asteka**. Kao vladajuća kasta Asteci su bili zemljovalasnici, ali su bili dužni brinuti se o zemlji. Ono što su Evropljani vidjeli došavši u Tenochtitlan dovoljna je potvrda da obrti i trgovina bijahu razvijeni. Izgrađen na jezeru, između njegovih kanala bile su zgrade i vrtovi, a na brojnim specijaliziranim tržnicama moglo se kupiti od poljoprivrednih proizvoda, izrađevina u glini, bakru ili zlatu do (na žalost!) robova. Bogatstvo i čuda dvora Montezume II začudili su Evropljane, a to ujedno govori i o gospodarskim mogućnostima područja na kome su Asteci Vladali. I ovdje je astečka uprava vodila cjelokupan život, pa tako i gospodarski, samo su vanjsku trgovinu prepustili stanovnicima jednog osvojenog grada.

U srednjem vijeku poljoprivreda je bila osnova gospodarstva i na područjima spomenutih civilizacija i na područjima što su više ili manje bili pod njihovim utjecajem.

DRUŠTVENA STRUKTURA. Kao što ni u antičkom razdoblju nije bila društvena struktura ista u svim civilizacijama, tako nije bila ni u srednjovjekovnom razdoblju. Iako prevladavaju različiti oblici feudalne strukture, ropstvo nije posve uklonjeno, ono se, spomenuto je, zadržalo u Kini, nalazimo ga u Srednjoj Americi, u Islamu i pod njegovim utjecajem u srednjoj Africi, u Čibča, djelomice u Indiji i u Bizantu.

U **Indiji** se nakon pojave kasta društvena struktura nije bitno mijenjala, samo se povećao broj kasta; a nakon dolaska islamaca ovi su postali vladajuća klasa, odnosno kasta.

U **Islamu** postoje u početku četiri klase: Arabljani, neomuslimani (mavali), zimije i robovi. Arabljani čine nasljednu ratničku aristokraciju i zapravo su kasta. Na osvojenim područjima uzimaju zemljišta i daju u zakup, a oni žive raskošno u gradovima. Od poreza plaćaju samo vjerski porez; a od prihoda osvojenih područja i ratnog plijena dobivaju državnu potporu.

Pripadnici pokorenih naroda koji su prešli na islam postali bi klijenti (mavali) nekog arabljanskog plemena. Ostavljena im je zemlja, ali su morali za to plaćati porez — zemljarinu; nisu međutim plaćali glavarinu. Mogli su sudjelovati i u ratovima, ali samo kao pješaci, pa su bili manje plaćeni i dobivali su manji dio plijena; a nisu imali ni državnu potporu. Tako su se u pravima razlikovali od čistokrvnih Arabljana muslimana. Trećoj klasi pripadali su pripadnici pokorenih naroda nemuslimani; ali Arabljani su razlikovali pripadnike objavljenih vjera u koje su uključivali Židove, kršćane, sabejce i mazdaiste od ostalih. Prvi su morali plaćati poreze zemljarinu i glavarinu kao danak za muslimansku zaštitu i ostavljeno im je autonomno (vjersko) sudovanje. Drugima je dan izbor: islam, mač ili danak, pa je to djelovalo i na prijelaz na islam.

Iako robovi nisu činili osnovu u proizvodnji, niti većinu stanovništva u Islamu, ropstvo je bilo rašireno, a robova mnogo — pripadnika svih »rasa« i naroda osim Arabljana. Robovima su postajali ratni zarobljenici ili se do robova dolazilo pljačkaškim pohodima i trgovinom. Vjera je zabranjivala da musliman postane robom, ali rob nemusliman ako je i prihvatio islam nije time bio oslobođen ropstva. Robovima su postajali ne samo odrasli muškarci nego i žene i djeca. Bila je na islamskom području vrlo razgranata trgovina robljem, naročito nakon porasta sloja bogatih trgovaca i poduzetnika. U vrijeme Umaida arabljanski su plemići držali i po tisuće robova, a još više kasniji poduzetnici. Kuran je doduše nalagao oslobađanje robova kao dobro djelo koje se nagrađuje na onom svijetu, pa je u rijetkim slučajevima oslobađanja rob postajao klijentom. Robovi su radili kao kućna posluga ili na imanjima, u rudnicima i na brodovima. Život im je bio prilično težak, pa je bilo i ustanaka robova. Valja spomenuti da su robovi mogli služiti i u vojsci, npr. mameci, ali će oni postati zatim povlašteni sloj koji će odigrati značajnu ulogu u islamskom svijetu.

Za vrijeme Abasida društvena se struktura s obzirom na prve dvije klase izmijenila. Budući da se arabljansko ratničko plemstvo odalo raskošnom gradskom životu, da se u mnogih javila želja za povratkom na poluotok, da je usprkos zabrani bilo i miješanih brakova s mavalima, klasa mavalala, koja je sada brojčano i materijalno ojačala, postat će vodeća klasa koju čine trgovci, bankari,

činovnici, zemljoposjednici, ulemi (tumači vjere), pravnici, učitelji itd.

Dioklecijanove mjere da se svatko bavi poslom svoga oca ostale su važeće i u toku cijele povijesti drugog Rima — **Bizanta**, iako je bilo i društvene pokretljivosti, pada u niže slojeve i pomicanja u više — kastriranjem djece, udajom, službom u vojsci, trgovinom i školovanjem.

U Carigradu je na vrhu društvene ljestvice carski dvor, a zatim plemstvo, aristokracija bogatstva koja je bilo trgovinom bilo nagradom u vojsci ili nekako drugačije dolazila do novca i ulagala ga u zemlju, ulazila u državnu službu, kupovala titule i kuće u Carigradu i ljetnikovce izvan grada i provodila život u dokolici i ogovaranju. Niži državni službenici, svećenstvo, trgovci i obrtnici činili su srednje slojeve. Carigrad je zatim zadržao odliku Rima i u brojnom lumpenproletarijatu koji kao i u Rimu živi od kruha i cirkuskih igara, ali i radi na javnim radovima. Ipak država se brine o njemu gradeći mu sirotišta i bolnice. Usprkos činjenici da je kršćanstvo, koje je protiv ropstva, bilo u Bizantu državna vjera ropstvo se u Bizantu održalo sve do 14. st., ali robovi nisu mogli biti kršćani. Čak su uz privatne postojali i državni robovi koji su radili u rudnicima i na javnim radovima.

U pokrajinama se ističu brojem ovisni seljaci što žive u »ovisnim zajednicama«, zapravo kmetovi koji gospodaru plaćaju porez i čija su djeca nasljedno u istom položaju. Ima i slobodnih seljaka što žive u slobodnim seoskim zajednicama, koje su porezne jedinice. Ali postojalo je i zemljišno plemstvo, koje je i slobodne seljake pretvaralo u kmetove kad nisu mogli državi plaćati poreze. Naravno da i u pokrajinama ima državnih službenika, svećenika, obrtnika i trgovaca.

Države srednje Afrike odlikuje u vezi s položajem i životom podjela na uski krug kraljevskog dvora koji čine rođaci, umjetnici i obrtnici, državni službenici i vojnici i na većinu koja živi u krvnosrodstvenim skupinama baveći se zemljoradnjom i dužna je vladaru plaćati porez. Kasnije će se oblikovati poseban sloj trgovaca.

U **carstvu Inka** Inke su bili vladajuća kasta, zatvorena upravljačka grupa — visokih državnih službenika, vojnih zapovjednika, svećenika i učitelja. Pripadnici ostalih naroda i plemena osvojenih područja, često i preseljeni, predstavljali su podređeno zemljoradničko stanovništvo kojima su Inke upravljali i sve im određivali; — iako su se Inke brinuli da budu materijalno zbrinuti, a ostavljali su im i vjeru, jezik i vlastite niže službenike.

U susjednih Č i b č a postojale su tri klase, zapravo kaste — plemića, običnih ljudi i robova.

Asteci su u državi, poput Inka, bili vladajuća kasta — upravljača, vojnika, svećenika i uz to zemljoposjednika. Podijeljeni su bili u rodove, koji su se razlikovali po bogatstvu, posjedovanju zemlje i robovima. Poseban je bio položaj trgovaca koji su mogli steći i veliko bogatstvo, ali nisu u pravima bili izjednačeni s Astecima. Asteci su samo dio stanovništva osvojenih područja stavljali pod neposrednu vlast, kao podređene podanike s obavezama, a ne sve — da bi imali moguće neprijatelje, kako ćemo vidjeti. Postojalo je u državi Asteka i ropstvo. Robovi su se prodavali na tržnicama Tenochtitlana.

Iako je **Japan** stalno pod velikim kulturnim utjecajem Kine, njegova društvena struktura i uprava nisu iste kao u Kini poslije dinastije Č'in, nego odgovaraju feudalnoj strukturi dinastije Čou i srednjovjekovne zapadne Evrope.

UPRAVA. Uprave kao i društvene strukture civilizacija srednjovjekovnog razdoblja imale su nekih zajedničkih odlika, ali su se u prilično razlikovale od civilizacije do civilizacije.

S dolaskom muslimana u veliki dio **Indije** se s obzirom na upravu utoliko promijenilo što su muslimani postali vladajuća klasa odnosno kasta, a sve drugo ostalo je u biti po, starom.

Islam predstavlja i vjeru i svjetovnu zajednicu i kulturu; a znači i jedinstvo svega toga. Kalif je čuvar prorokove baštine (Kurana), vjerski je i svjetovni vladar, apsolutni, kako je prije istaknuto. Na jedinstvu svjetovnog i vjerskog temeljit će se u Islamu i sudstvo, pa će pripadnici drugih vjera biti pod sudstvom svojih vjerskih zajednica — osim u slučaju spora između njih i pripadnika islama, kad je nadležno islamsko sudstvo.

U početku dok su arabljanski ratnici širili prostor Islama zadržali su na osvojenom prostoru

bizantijsku i perzijsku upravu i činovnike, jer su sami bili bez državne tradicije i neškolorani. U vrijeme Abasida, kad u prvi plan izbijaju mawali, stanje se mijenja, umjesto arapske nasljedne vojne aristokracije jedinstvo carstva održava vjera. Kalif je i dalje apsolutni vladar i s više teokratskih odlika nego za Umada. Uprava je podijeljena u više ministarstava — pravosuđa, vojske, financija, pošta i obavještajne službe. Na vrhu upravnog aparata je vezir podređen kalifu. U pokrajinama su vlast predstavljali emiri (namjesnici) i emili (financijski nadzornici).

Ali u vrijeme Abasida dolazi do rascjepa islamskog carstva, stvaraju se samostalne političke zajednice u Španjolskoj, Maroku, Tunisu i Egiptu. Od sredine 10. st. presudan postaje položaj vrhovnog komandanta. Kalif je doduše sačuvao položaj i formalnu vlast suverena Islama — poglavara crkve i države, ali njegova stvarna vlast prestaje.

U novostvorenim islamskim političkim zajednicama, posebice u Egiptu, uprava je ponešto drugačija. Značajnije će promjene uvesti kasnije i Turci. Oni će velikog sultana pretvoriti u stvarnog vladara (pa će ga i ostali držati kalifom sve do Ataturka), uvesti feudalizam i od Bizanta preuzeti neke elemente uprave. U njihovo će se vrijeme društveno-upravni poredak temeljiti na zemlji, a ne na etničkoj pripadnosti ili novčanom bogatstvu.

Kako je u Islamu vlast u državi teokratska, valja spomenuti da su svi pokreti ili protesti, bilo socijalni bilo narodni, dobivali vjersko ruho — stranka je vjerska, učenje teološko, oruđe je sekta, a izvršilac misionar.

Valja na kraju spomenuti da se pravo, kao i sve drugo u Islamu, temelji na Kuranu.

U **Bizantu** — iako je formalno ostala dvojna vlast imperatora i senata, suverenitet naroda, a osnova svega imalo je biti pravo, pa i prijestolje formalno izborna, pri čemu moraju sudjelovati senat, vojska i carigradski narod — stvarno je vladao car autokratski, a neki drže i teokratski. Car je imao apsolutnu vlast — u pitanjima zakonodavstva, sudstva, vojske, uprave, nadzora, izbora i otpuštanja službenika, a odlučivao je i u crkvenim pitanjima. Država se smatrala vjerskom (kršćanskom) zajednicom, a car poglavarom te zajednice. On je predsjedao ekumanskim saborima i u praksi postavljao patrijarhe. Car je bio »svet« i obožavan. Iako je formalno bio izborna, prijestolje zapravo nikada nije bilo prazno, jer se novi car krunio još za života prethodnika ili je u slučaju odsustva cara vladala carica. Ideju o krunjenju cara preuzeo je Bizant od Perzijanaca; cara je krunio carigradski patrijarh, a uoči tog čina svi su službenici carstva davali svečane izjave o vjernosti caru.

Bizant je bio snažno birokratsko-centralističko carstvo. Postojao je upravo nepregledan broj službi i titula i neprestano su se javljale nove. Što se tiče titula, carevi su npr. nosili titule august, imperator, autokrator, bazileus; carica — augusta, pa vasilisa; prijestolonasljednik — cezar, sevastokrator, despot; uža rodbina — nobilisimusi, kuroplati, sevasti, protosevasti itd.; a najviša titula do koje su mogli doći i drugi bila je najprije patricij, ali kad je broj takvih veoma porastao uvodi se još počasnija antipatricij, pa magistar itd., a ispod magistra bilo je još 11 titula. Takve počasne titule mogle su se kupovati. Naravno da je još mnogo veći bio broj službi, a pogotovo službenika.

Upravna podjela carstva i sam ustroj uprave mijenjali su se u toku postojanja carstva. Od 7. st. carstvo je podijeljeno u teme, kojih je u 10. st. bilo 25, osim Carigrada i Rima prije odvajanja koji su imali vlastitu upravu. Teme su se opet dijelile na 2 do 3 *tourmaie*, a ove na 3 *moiraie*. Središnja vlast je u Carigradu i glava joj je car. Upravu čine brojni službenici koji vode novčane, vojne, porezne, diplomatske i druge poslove. Postojao je poseban glavni službenik na dvoru neposredno odgovoran caru; u početku to bijaše *magister officii*. U temama, koje su nastale kao vojna područja dodijeljena jednom puku, vojna i civilna vlast bila je u nadležnosti komandanta — stratega. On je ispod sebe imao 11 klasa službenika. Postojali su službenici središnje uprave i službenici koji su njih nadzirali, pa putujući nadzornici, a bila je moguća i pritužba na rad službenika lokalnog stanovništva. Svi važni sporovi rješavali su se u Carigradu.

Carska je birokracija prožimala cjelokupni život u Bizantu, kao što je to činila crkva u zapadnoj Evropi; i kao što je celibat na zapadu imao osigurati snagu crkve, tako su kastrirani državni službenici imali osigurati moć države u Bizantu. Eunusi su bili stup bizantijske države,

mogli su doći do svih položaja osim do carskog i prefekta Carigrada. Da bi se izbjegle spletke i opasnost uzurpiranja vlasti, carstvo se opredijelilo za službenike koji ne mogu imati djece. Naravno da bi se održala ta golema armija državnih službenika, uz vojsku i troškove na diplomaciju, valjalo je imati mnogo novaca, a on se namicao brojnim porezima — zemljarinom, glavarinom, na ognjište, na životinje, na alatke, na gradsko zemljište, na nasljeđe, pristojbama za slučaj smrti, lučkim pristojbama, carinama, tržišnim pristojbama itd.,¹⁴ osim prihodima iz državnih radionica, monopolima na svilu, prodajom titula itd.

Srednjovjekovne **države srednje Afrike** su političke zajednice. To su kraljevstva u kojima je jedna (ili nekoliko središnjih) zajednica veća a niz manjih na rubovima. Podanika je u takvom kraljevstvu moglo biti od nekoliko desetaka tisuća do nekoliko milijuna. Na čelu takve države bio je kralj, kome su se pridavale božanske moći i odavalo pobožno poštovanje. U vazalnom odnosu prema njemu bile su poglavice drugih zajednica. U kraljevstvu se upravljalo na birokratskom načelu, preko službenika koji nisu upotrebljavali ni pero ni tintu ni papir. Kralj je postavljao i smjenjivao službenike. Njihov je broj ovisio o veličini i gospodarskoj snazi kraljevstva. Na vrhu je nekoliko velikih službenika, a zatim slijedi hijerarhija nižih, koji se izabiru između kraljevih sinova, nećaka i povjerenika poučavanih na dvoru. Njihova je glavna zadaća bila sakupljanje poreza (koja se sastojao od žena, slugu, hrane i pića) za kralja i dvor, odnosno za stanovnike grada i za vanjsku trgovinu koja je bila u rukama kralja.¹⁵

S dolaskom islama, pa onda i pisma i škola, uprava se počinje mijenjati. Naime, u takvim zajednicama uprava se u pravilu regrutirala na krvnosrodstvenoj osnovi, povjerenju i odanosti, a to nije moglo jamčiti trajnost zajednice — to će se riješiti tek uvođenjem obrazovanih službenika i pisanog vođenja državnih poslova. Stoga će vladari i uži krug prijeći na islam, i islamci će onda voditi upravu.

Inke su ratom i diplomacijom uspjeli ne samo stvoriti golemo carstvo različitih naroda i plemena nego ga i održati zahvaljujući svojoj upravi. Postojala je hijerarhijska upravna podjela carstva — osnovnu ili najnižu jedinicu činilo je 10-50 obitelji na čelu s nadglednikom, 10 nadglednika odgovaralo je poglavici (kurake), iznad kojih su viši kurake, odgovorni za 1 000 do 10 000 obitelji, nad ovima su upravljači pokrajina, nad ovima pak guverneri četiriju strana carstva, a na vrhu je car Inka u Cuscu. Kurake su ljudi odgovarajućeg podređenog naroda ili plemena, a upravitelji pokrajina i četiriju strana carstva su Inke.

U državi se vodi stroga evidencija i nadzor nad svime, pa i ovdje imamo sustav državnih službenika i njihovih nadzornika. O radu, redu i životu obitelji neposredno je odgovoran nadglednik. Evidencijom, nadzorom i mrežom cesta, odnosno na njima organiziranom poštom, car ima pregled nad svime što se događa u carstvu. U carstvu je sve određeno — od zemljišta, rada, poreza do ženidbe, jela, pića i ponašanja svakog pojedinca. Uprava, službeni jezik i vjera su od Inka; ali spomenuto je da je skupinama podanika ostavljen i njihov jezik i vjera, a pri preseljavanju vodilo se računa o tome da se preseljavaju veće skupine zajedno. Država se brine za one kojima je potrebna skrb — za udovice, starce, nemoćne. Dio zemlje je carski, dio namijenjen hramovima, a dio zemljoradničkom stanovništvu. I ovdje je vladar apsolutni i pridaju mu se božanske moći i traži bogoštovanje — (zato je Pizaro umorstvom vladara obezglavio stanovništvo).

U susjednih **Čibča** oblik zajednice — labava konfederacija, i uprava — apsolutna vlast vladara i svetost vladara veoma su slični kao u području srednje Afrike.

Pri upadu u **astečku državu** su zatekli na vrhu jednog vladara sa svim ovlastima. No prije toga postojala su dva upravitelja, jedan za sudstvo i civilnu upravu, a drugi za rat i vanjske poslove; ovaj drugi bio je to doživotno. Ali odlučnu je ulogu imao savjet starješina astečkih rodova. Postojali su visoki službenici; postajali su to oni Asteci koji su se od mladosti posvetili odgoju i učenju u hramovima. Od pokorenihi Asteoi su običavali dovesti u Tehnochtitlan vladare ili taoce, a 30% njihova područja staviti pod neposrednu upravu. Upravljači, suci, svećenici i ratnici bih su Asteci.

Subjekata vlasti u **Japanu** je više, i od vremena do vremena, njihov se položaj mijenjao. Bili su to »božanski car«, pa pojedine snažne plemićke kuće, zatim brojni feudalci (kao u

srednjovjekovnoj Evropi), a ponekad su i neki samostani budističkih redovnika igrali vrlo značajnu ulogu u vlasti. I kad je bio sklonjen od neposredne vlasti, car nije prestajao biti carem (zato se carska loza Jamato i očuvala od prvih japanskih careva do danas).

VJERA. U civilizacijskim područjima u srednjem vijeku gotovo da se nije pojavila u biti nova vjera. Jer to nije u cjelini čak ni islam.

U **Islam** su na podlogu Starog zavjeta — s novim tumačenjima — ugrađeni elementi arabljanskih predislamskih vjerskih običaja i neki elementi kršćanstva. To je monoteistička vjera s bitnim elementima kršćanske vjere — boga tvorca i gospodara, raja i pakla, anđela i đavola, ovog i drugog svijeta, proroka itd., s tim da islam npr. ne priznaje Isusa kao sina božjeg i posljednjeg proroka, nego je posljednji prorok (ali ne sin božji) Muhamed. Muhamedu je zapravo nova vjera imala biti u prvom redu sredstvo za ujedinjenje arabljanskih plemena. Sveta knjiga islama je Kuran, djelo Muhamedovo, cjelovitije od svetih knjiga svih drugih vjera — u njemu su odredbe o svim pitanjima vjere i gotovo o svim pitanjima života, zato je i postalo temeljem cjelokupne islamske kulture.¹⁶ Svakog muslimana obvezuje vjera na pet svetih dužnosti: 1. na vjeru u jednog boga Alaha i njegova proroka Muhameda, 2. na pet dnevnih molitava, 3. na post u mjesecu ramazanu, 4. na hodočašće u sveto mjesto (za one koji to mogu), 5. na pomaganje siromašnih (zekat), a neki ističu da je i rat za vjeru jedna od svetih dužnosti. Naglasak je u vjeri na pokornosti Alahu (sama riječ islam znači pokornost) i na strogom pridržavanju odredbi Kurana. I u islamu postoje vjerske institucije i službenici, kao i brojne sekte.

U **Indiji** je hinduizam preko svojih brojnih sekti ostao i dalje vjera Indijaca. Sjever će se doduše djelomice islamizirati, a pod utjecajem islama pojavit će se i neke sinkretističke više sekte nego vjere.

Kršćanstvo je i u **Bizantu** javna vjera; od zapadnoevropskoga razlikuje se u liturgiji i crkvenoj organizaciji, a zatim i u tome što u Bizantu postoji jedinstvo svjetovne i duhovne vlasti i što su dopuštene narodne crkve.

Područje srednje Afrike šaroliko je vjerski koliko i etnički, s vjerovanjima koja bismo mogli imenovati uobičajenim nazivom animističkim te kultom božanskog vladara. Valja ponoviti da se islam u razdoblju srednjega vijeka nije ovdje proširio znatnije na niže slojeve, nego se zadržao na užem krugu viših slojeva.

Vjera u **Inka** grupi takozvanih astralnih vjerovanja, tj. takvih gdje su glavna božanstva nebeska tijela ili astralne pojave — sunce, mjesec, zvijezde itd. No i ovdje nalazimo lik boga jaguara; a postojao je i kult bogo-cara. Glavno im božanstvo bijaše Virakoka. Imali su hramove i u njima poznate čuvarice hrama. Iako su Inke drugim narodima d plemenima ostavljali njihove vjere, ipak je vjera Inka bila u carstvu službena.

Čibče su se isticali okrutnom vjerom s ljudskim žrtvovanjima bogu Sunca. Imali su hramove i velika obredna središta. Svećenici su se isticali u državi, a postojala je i svećenička hijerarhija.

Po okrutnosti vjerskih žrtvovanja posebice se ističu **Asteci**. su mnogo toga preuzeli iz kultura svojih prethodnika i susjeda, pa tako i mnoga božanstva i vjerovanja, ali vjerovali su da sve svoje uspjehe duguju svom božanstvu Huitzilopochtliju (»Ljeverukom kolibriću«) i da ljudskim žrtvama moraju održavati i dalje u naklonosti. Zbog te monstrozne ideje radili su stravična djela — na okrutan su način žrtvovali ponekad, drže neki, na desetke tisuća ljudi, tako da je Tenochtitlan plivao u krvi. Iako su se katkad i sami Asteci dobrovoljno žrtvovali, u pravilu su žrtve bili ratni zarobljenici. Zato Asteci nisu sve pobijedene neposredno podvrgli svojoj vlasti, nego su dio ostavljali kao buduće neprijatelje radi rata, odnosno radi zarobljavanja za žrtvovanje.

Izvorna **japanska vjera** je šinto (put bogova). Panteistička ili animistička vjera o dva svijeta, gornjem i donjem, koji su odraz jedan drugoga. To je vjera kulta prirode, svjetla i čistoće. Nema kulta zla i tame, pa Japanci i svoju zemlju potresa smatraju rajskom zemljom. Glavno je božanstvo božica sunca Amaterasu-Omi-Kami. U šintu se govori o tabuima i grijehu. Postoje obredi očišćenja,¹⁷ koji znaju biti drastični do ranjavanja pa i do ubojstva. Različitim svetkovina je

bezbroy. Na ovaj tzv. pučki šinto utjecao je kasnije dosta budizam mahajane, koji se proširio po Japanu, pa su se javile i brojne šinto sekte. Kao i u Kini, i u Japanu je uobičajen vjerski eklekticizam. Osim pučkog šinta postoji i državni kult sunčeve hijerarhije u koji je uklopljena japanska carska dinastija Jamato, na što je utjecao kineski konfucijanizam. Vladar je i svećenik kulta božice Amaterasu-Omi-Kami. Tako je sunčev šinto mit postao i narodna i državna vjera, i osnova je »zakonitosti« i trajnosti svjetovne vlasti dinastije Jamato.

UMJETNOST. Svako je razdoblje u osnovi bogato umjetnošću, kao i svaka civilizacija. Čak i kad nam se čine siromašni u usporedbi s drugim civilizacijama ili s razdobljima prije i poslije njih, to je samo privid ili relativno kao što je to slučaj sa srednjovjekovnom Evropom.

U Indiji je indijska umjetnost nastavila svoj život i još je više utjecala izvan Indije, usprkos činjenici što slikarstvo poslije Adžante izgleda siromašnije.

Islamska nam se umjetnost čini siromašnom za dvije umjetničke grane, za slikarstvo i kiparstvo (ako u to ne uklopimo ornamentiku), jer je Muhamed preporučio da se ne slikaju ni ljudi ni životinje. Zato se islam odužio bogatim i osebnim graditeljstvom i bogatim pjesništvom. A pod utjecajem sredina u koje je islam došao bilo je i rijetkih slikarskih i kiparskih djela (znali su to islamski slikari »prošvercati« bar ilustrirajući stara djela).

Bizantijska likovna umjetnost bogatija je od likovne umjetnosti zapadne Evrope srednjega vijeka, iako je Bizant doživio u 8. i 9. st. i čuvenu borbu oko ikona. Kao i zapadnoevropska umjetnost toga razdoblja, i bizantska je sadržajno prožeta kršćanskom vjerom, ali je u njoj i dosta svjetovnog sadržaja, naročito u ranobizantskom razdoblju. Kršćanska je vjera utjecala na to da je u Bizantu napuštena rimsko-helenistička umjetnost i stvoren novi stil pod utjecajem bliskoistočnih umjetnosti. Likovi su shematizirani u skladu s kršćanskim shvaćanjima. Preokupacija su umjetnika Kristova žrtva i uskrsnuće, koje su znali predočavati i kroz formalno druge sadržaje. Osebujno je i bizantijsko graditeljstvo. Valja upozoriti da su se u toku povijesti stilske odlike ponešto mijenjale, i da je na kraju probuđen antički duh u neohelenizmu.

Umjetnost srednje Afrike razlikuje se od države do države, zapravo od naroda do naroda. Zanimljiva je u tom okružju različite stilizacije realistična (naturalistička) likovna umjetnost Ife na donjem Nigeru — toliko realistična da se neki pitaju nije li ipak pod nekakvim utjecajem grčke umjetnosti.

Jednakom raznolikošću i još većim bogatstvom likovne umjetnosti odlikuju se kulture pretkolumbovske Amerike. Valja spomenuti da je od Dürera do danas bezbroy umjetnika u novijoj evropskoj povijesti bilo u načinu likovnog oblikovanja potaknuto djelima afričke umjetnosti i umjetnosti pretkolumbovske Amerike.

Japan je pak pod neposrednim utjecajem kineske umjetnosti.

Da i ovdje ponovimo kako nije potrebno posebice isticati bogatstvo raznolikog književnog stvaralaštva u različitim civilizacijama i ovog razdoblja.

DOSTIGNUĆA U ZNANOSTI. U odnosu na antiku srednjovjekovne civilizacije nisu u znanosti donijele nešto bitno novo, a što se tiče tehničkih dostignuća kineska je znatno ispred sviju drugih. Činjenica da je potrošak snage po stanovniku u državama od prvih civilizacija do primjene Wattova parnog stroja ostao gotovo isti dovoljno govori o jednom i drugom. Bilo je dakako i novina u znanosti i poboljšanja u privredi — u prometu, naročito pomorskom, u raznovrsnim obrtima, u graditeljstvu, rudarstvu i proizvodnji kovina, ali nisu izazvale neke bitne promjene. Značajno je zapravo samo to što će se sad na većem prostoru širiti i primjenjivati znanja i umijeća.

U tom je pogledu u najboljem položaju bio **Islam** jer se proširio na područja helenističke i perzijske kulture, pa je baštiniio njihova dostignuća, a uz to se približio Kini, Bizantu i Indiji, pa je mogao upoznati i novine u tim civilizacijama. Vođen Muhamedovom izrekom: »Znanje je dužnost i obveza svakog muslimana«, ali široko shvaćenoj (jer Muhamed govori o znanju vjere), otvorio se islam svakovrsnom znanju. Islamci su tražili, prepisivali i čuvali djela antike; znanja su preuzimali

od drugih i prenosili u druge civilizacije. Na arapski su prevedena brojna antička djela, npr. Aristotela, Galena, Euklida, Aristarha, Ptolomeja, Herona i drugih. Mecenatstvo nad knjigom nije se ograničilo na kalifa i vrhove, nego je išlo i do obična trgovca. Knjižnice i trgovine knjiga bile su živa duhovna središta.

Islamci nisu samo upoznavali znanja drugih nego su dali i vlastite priloge medicini, matematici, astronomiji, biologiji, kemiji i fizici. Brojna su imena islamskih znanstvenika ovog razdoblja — Biruni, Farah, Kindi i Avicenna (Ibn Sina) samo su među poznatijima. A proučavao se i jezik i povijest. Naročito su brojni bili islamski putopisci, koji su ostavili dragocjene opise naroda i krajeva. Bilo je i teoretičara društvenog života, npr. Ibn Khaldun; i velik broj filozofa. Nastavljen je u islamu i helenistički običaj pisanja enciklopedija. Pod islamskim znanstvenicima valja ovdje podrazumijevati li pripadnike drugih naroda pa i vjera što su se našli u islamskim državama, a ne samo Arabljane i muslimane, jer ih je bilo veoma mnogo.

Možda u Indiji ovog razdoblja ne nalazimo tako živ i širok znanstveni rad, ali je Indija dala ne manji prilog znanosti. Već je na primjeru Kine spomenuto značenje indijskih matematičara. Na prijelazu antike u srednji vijek Indija je u djelu velikog matematičara Aariyabhata dala golem prilog matematici. Nisu indijski samo brojevi kojima pišemo i ničica kao broj nego se i algebra i trigonometrija mogu smatrati indijskim matematičkim disciplinama. Već je u ovo vrijeme u Indiji npr. postavljeno načelo integralnog računa. I u medicini valja spomenuti Indiju — njezino poznavanje anatomije i embriologije, a posebice njenu kirurgiju s vrlo složenim operacijama, npr. mrežne, i reparaturnu kirurgiju. A došlo je i do novih znanja u mineralogiji, biologiji i astronomiji. Stav da Zemlja ne miruje javio se i u Indiji, a i li Islamu, ovog razdoblja.

Bizant je u početku dosta obećavao u pogledu znanosti, međutim krajem 13. st. stanje znanosti u njemu nije bolje nego u zapadnoj Evropi.

Od ostalih srednjovjekovnih civilizacija jedino su Maja — čija je kultura još trajala — vrijedne spomena kad je riječ o znanosti.

Valja na kraju spomenuti da se ni jedna srednjovjekovna civilizacija nije oslobodila astrologije, alkemije i nadriliječnosti (ili liječenja vraćanjem).

ŠKOLSTVO. Po široj mreži javnih škola i po brojnim sveučilištima razlikuje se školstvo srednjega vijeka od razdoblja antike. Međutim, prožetost nastave vjerom u srednjem je vijeku općenitija pojava nego čak u antičkom razdoblju. Nije tako samo s konfucijanizmom u Kini i kršćanstvom u Evropi nego i drugdje — od Islama do Inka.

Po dostupnosti osnovnog obrazovanja i po mreži osnovnih škola i sveučilišta isticao se **islamski svijet**. Kuran je osnova nastave i sve se tumačilo na osnovi Kurana — sve su se činjenice dovodile u kontekst s vjerom, kao što je u Evropi to bio slučaj s Biblijom, odnosno s kršćanskom vjerom. Postojale su u srednjovjekovnom Islamu javne osnovne škole u kojima se učilo čitanje, pisanje, računanje i Kuran napamet. Bogatiji su dakako za svoju djecu uzimali privatne učitelje. Postojale su i srednje škole u kojima se više učio arapski jezik, književnost i povijest. Posebice se isticalu islamska sveučilišta. Već je spomenuta Cordoba, koju su držali za intelektualno središte islamskog svijeta ovog razdoblja, a na glasu su bila i sveučilišta u Bagdadu, Kairu, Basri i Kûfi. A i brojni veći gradovi imali su svoje više škole. U 10. st. Seldžuci su osnovali prvu medresu, vjersku školu koja će obrazovati i državne službenike, pa je zapravo to vjersko-upravna škola. Do kraja 13. st. medrese će se proširiti po cijelom islamskom području. Ah njihovo širenje značit će kraj duhovnom procvatu islama.

U **Indiji** osnovna naobrazba i dalje u rukama gurua, ali su sveučilišta budisti oslobodili kastinske i vjerske isključivosti, škole su u Indiji bile otvorene i djevojkama, što nije bilo uobičajeno ni u antičkim ni u srednjovjekovnim drugim civilizacijama. U Indiji ovog razdoblja postojala su brojna sveučilišta od Tibeta do Šri Lanke (Cejlona). Najveće i najpoznatije — Nalanda na sjeveru — osnovano još u 4. st. Bilo je to vjerojatno najveće sveučilište na početku srednjeg vijeka u svijetu — s golemom knjižnicom, brojnim nastavnicima i studentima ne samo iz Indije

nego i iz cijelog istoka do Koreje i Japana, a uz državno mecenaštvo uzdržavalo ga je stotinu sela. Međutim, kamo su došli muslimani uništili su mnoga indijska sveučilišta, pa tako i Nalandu.

U **Bizantu** škole postojale u Carigradu i u lokalnim središtima. Učilo se kao i u zapadnoj Evropi sedam slobodnih umijeća. Osnovna ili »pravopisna« naobrazba bila je međutim privatna; ipak je relativno pismen bio širi krug ljudi, u prvom redu trgovaca i obrtnika. Sveučilište je u Carigradu osnovao već Konstantin. Imalo je ono trideset katedri, što na grčkom što na latinskom jeziku. Na sveučilištu se proučavala gramatika, retorika, pravo i filozofija. U Bizantu su postojale i odvojene vjerske škole, poput biskupskih u zapadnoj Evropi, gdje se osim vjerske pouke učilo nešto i od slobodnih umijeća. A naobrazba se stjecala i u samostanima, koji su uz to bili prepisivačka središta.

Prije dolaska islamaca u zapadni i Evropljana u ostali dio **srednja Afrika** zna za pismo, prema tome ni za škole u pravom smislu riječi. Odgoj državnih službenika, uglavnom vladarovih rođaka, stjecao se na dvoru. Prvi su islamci uveli u ovo područje škole, a središtem bijaše Timbuctu.

Iako **Inke** nisu poznavali pismo, nego su se služili kipusima — uzlovima na raznobojnim konopcima, pomoću čega su vodili državno »knjigovodstvo«, ipak je u Inka postojala neka vrst škola u kojima učitelji bijahu »ljudi od pamćenja«. A učila se povijest i vjera Inka, govorništvo i kipusi.

Slično je i u drugoj velikoj državi pretkolumbovske Amerike, astečkoj. (Astečko slikovno bilježenje nije pismo.) Pouke o vjeri, ponašanju, povijesti i slično davali su astečki svećenici, koji bijahu čuvari vjere i poretka.

Kako još u ovo razdoblje traje kultura Maja, jedino su oni u pretkolumbovskoj Americi imali škole u punom smislu riječi.

Škole i sveučilišta postoje u ovo vrijeme i u područjima gdje su jače kulturno utjecale Kina i Indija — prva u Koreji i Japanu, a druga u Tibetu i Indokini; nastava je pod njihovim utjecajem, iako je npr. u Koreji i Japanu znatno utjecao na školstvo i budizam. Valja spomenuti da je pojava tiskane knjige nakon Kine i u Koreji i Japanu veoma proširila krug pismenih i obrazovanih.

Ono što je o strukovnom obrazovanju rečeno za antičke civilizacije, tj. da se obrtničko umijeće stjecalo naukovanjem u obrtnika i da obrti bijahu najčešće nasljedni, vrijedi i za razdoblje srednjega vijeka.

Prilozi

1 »Kad smo ugledali toliko mnogo gradova i sela izgrađenih na jezeru i druge velike gradove izgrađene na kopnu, i onu ravnu cestu što vodi u [grad] Mexico, bili smo začuđeni i rekli da je to nešto čarobno kao iz Amadisove knjige, zbog velikih kula, hramova i građevina što se izdižu iz vode ...

Zureći u tako veličanstvene prizore, nismo znali što reći i da li je to što je pred nama stvarno, jer rta kopnu bijahu veliki gradovi, na jezeru ne znam koliki veći, jezero samo bijaše prepuno kanua, cesta je išla preko mnogih mostova, pred nama je stajao veliki grad Mexico, a nas — nas nije bilo niti 400 vojnika!«

(Iz zapisa Cortesova vojnika Diaza del Castilloa)

2 »Mi smo našli ove zemlje u stanju da u njima nije bilo lopova, zlog ili lijenog čovjeka, preljubnice ili nemoralne žene: sva takva ponašanja bijahu zabranjena ... Sve od najvažnijeg do sitnice bilo je uređeno i uravnoteženo s velikom mudrošću. Podanici su se bojali Inka, slušali ih, uvažavali i poštovali, i držali da su najsposobniji gospodari.

... Želio bih da njihova Visost razumije zašto dajem ovo izvješće, to je zato da bih umirio svoju savjest i priznao svoju krivicu, jer mi smo izmijenili Indijance, koji su imali toliko mudrosti i činili tako malo zločina, pretjerivanja i nepravilnosti... Ovo je carstvo zapalo u takav nered...ono je

prešlo iz jedne krajnosti u drugu. Ovdje nije bilo zla, sad ovdje gotovo da nema dobra.«

(Iz *Ispovijedi na samrtničkoj postelji Mancía Serra de Leguicamo*, upućene španjolskom kralju Filipu II)

3 Phaopo Zu reče: Premda je uzimanje lijekova temelj vječnog života, ako čovjek može upraviti svoju životnu snagu na to da prožme tijelo disanjem, itd.), koristi će se također vrlo brzo postići. Ako čovjek nije u mogućnosti doći do lijekova nego može samo postići prožimanje životne snage i potpuno slijediti njen zakon, također može živjeti nekoliko stotina godina... Čovjek živi u središtu životne snage i životna je snaga u čovjeku istovremeno. Od neba i zemlje do mirijada stvari ništa ne može opstojati bez životne snage. Onaj koji je vještak u postizavanju prožetosti životnom snagom može održavati svoje tijelo i izbacivati škodljivo. Obični ljudi rade to svakodnevno, a da i nisu svjesni toga. Države Wu i Yüeh imaju načine da se zaustave zla, jer su oni narodi koji znaju pokazati obilje životne snage. Tkogod zna kako postići prožetost životnom snagom može ići usred pošasti i spavati s bolesnom osobom, a da ne bude zaražen. On također može ići s grupom desetaka ljudi i osloboditi ih straha. Sve su to slučajevi gdje prožetost životnom snagom može spriječiti prirodne udese. Možda postoje demoni i duhovi životinja s ljudskim glavama koji napadaju kuće ljudi, bacaju na ljude kamenje ili potpaljuju kuće. Oni možda otkrivaju svoj oblik i šetaju amo-tamo ili možda čovjek može čuti samo njihove glasove i razgovore. Onaj tko je vješt zaustaviti ih može to činiti zahvaljujući prožetosti životnom snagom, i svi će oni nestati odjednom. To su slučajevi kad prožetost životnom snagom može zaustaviti duhovna bića ... « (V, 6a-b)

(Iz *Phaopo Zua*, djela taoističke vjere).

4 »Konfucije reče: Obredi su sredstva pomoću kojih su drevni vladari tražili kako da slijede put Neba i da uređuju osjećaje ljudi. Oni koji su ih zanemarili umrijet će, a oni koji su ih održavali živjet će. *Knjiga oda* kazuje:

Gledaj čak miš ima tijelo (ti)
A ljudsko biće je bez obreda (li)!
Ako je čovjek bez obreda,
Zašto odmah ne umire?

Obredi su nužno utemeljeni od Neba, oblikovani poslije Zemlje, rasprostrti prije duhovnih bića i proširili su se do obreda i ceremonija pogreba, žrtvovanja, strijeljanja iz luka, vožnje kolima, stavljanja kape (zrelosti), ženidbe, dvorskog prijema i primanja diplomata. Zato mudrac otkriva ljudima obrede kako da obitelj, država i svijet budu u redu ...

Obredi su važno sredstvo vladara. Oni su sredstvo da se razlikuje dvojbeno (od istine), osvjetljavaju što je osjetljivo (pravo }li pogrešno), duhove drže za goste, proširuju sustave i institucije, razlučuju pravilnu upotrebu uljudnosti i privlačnosti. Oni su sredstva zahvaljujući kojima je uprava pravilno uređena, a vladar postaje siguran. Zato ako vlada nije dobra, vladarov položaj je u opasnosti. Ako je vladarov položaj u opasnosti veliki službenici postaju nemirni a niži službenici uzurpiraju vlast. Kazne će onda biti oštre i običaji će se iskvariti. Zakoni će biti nepravilni. Ako zakoni postanu nepravilni, obredi se više neće širiti (prije duhovnih bića). Ako se obredi ne šire službenici neće obavljati svoje dužnosti. Kad su kazne oštre i običaji iskvareni ljudi neće pokazati (odanosti) (prema svom vladaru). To se naziva bolesna država ...

Zato mudrac pomaže Nebu i Zemlji i stoji uz rame duhovnih bića da bi svoju vladavinu doveo u red. Ostajući odan (načelima) Neba i Zemlje i (duhova) on izvodi obredni poredak, i uvažavajući što (Nebo, Zemlju i duhove) raduje i (proširujući to na ljude), i to dovodi do reda među ljudima. Nebo stvara godišnja doba a Zemlja stvara bogatstvo. Čovjek je rođen od oca, a naučen od učitelja. Vladar se koristi s ova četiri činioca ispravno i zato je u položaju gdje ništa nije krivo...

Koji su ljudski osjećaji? To su radost, gnjev, tuga, strah, ljubav, mržnja i želja. Mi ovih

sedam možemo doživljavati a da ih ne moramo učiti. Koja su čudoredna načela ljudska? Dobrostitost u oca, ljubav prema roditeljima u sina, dobrota u starijeg brata, poštovanje u mlađeg brata, poštenje u muža, poslušnost u žene, plemenitost u starijih, volja da se slijedi u mlađih, dobre namjere u vladara i odanost u službenika. To se naziva deset moralnih ljudskih načela. Obrana vjernosti i gajenje mira nazivaju se blagodati ljudske, a svađa, krađa i umorstvo velikim nesrećama ljudskim. Zato da bi mudrac uređivao sedam ljudskih osjećaja, njegovao deset čudorednih načela, branio vjernost i gajio mir, veličao poslušnost i popustljivost, i uklonio svađe i pljačke, kako može upravljati bez obreda? Najveći su zahtjevi čovječanstva u hrani, piću i požudi, a ljudi najviše mrze smrt, istrebljenje, glad i patnju, zato su želje i mržnja temeljni činioci ljudskog duha. Ljudi, međutim, skrivaju svoje misli i u njih se ne može pronicati jer i dobri i loši među njima svi su oni u duhu i ne otkrivaju se u vanjskom pojavljivanju. Ako ih čovjek želi istražiti do kraja na osnovi jednog (načela), kako da to čovjek učini bez obreda...?

Obredi su sigurno utemeljeni u Velikom Jednom, koje se podijelilo da bi postalo Nebo i Zemlja, preoblikovano u jin (negativna svemirska sila) i jang (pozitivna svemirska sila), izmijenilo se da bi postalo četiri godišnja doba i nanizalo da budu duhovna bića. Što ono dodjeljuje ljudima je sudbina (usud), a njen ravnajući izvor je Nebo ... « (IX)

(Iz *Knjige obreda*)

5 »Postojalo je nešto jednoliko, a ipak potpuno,
Koje je postojalo prije Neba i Zemlje,
Bez zvuka i oblika, ni o čemu ovisno i nepromjenljivo,
Ono u svemu djeluje i oslobođeno je opasnosti.
Ono se može smatrati majkom svemira.
Ja ne znam njegovo ime; ja ga zovem Tao.
Ako sam prisiljen imenovati ga, nazvat ću ga Veliki.
Ovo biti velik znači djelovati svugdje.
Djelovati svugdje znači daleko dosežati.
Daleko dosežati znači vraćati se izvorištu.
Zato je Tao velik.
Nebo je veliko.
Zemlja je velika.
I čovjek (vladar) je također velik.
Postoje četiri velike stvari u svemiru, i čovjek (vladar) je jedna od **njih**.
Čovjek se oblikuje iza Zemlje.
Zemlja se oblikuje iza Neba.
Nebo se oblikuje iza Taa.
A Tao se oblikuje poslije prirode.« (25)

(Iz *Thaote chinga*)

6 »Poredak se u državi postiže pomoću zakona, povjerenja i vlasti. Zakon to je ono čega se zajedno pridržavaju vladar i visokodostojanstvenici. Povjerenje, to je ono što zajedno uspostavljaju vladar i visokodostojanstvenici. Vlast, to je ono čime raspolaže samo vladar.

Ako vladar ispusti (iz svojih ruku vlast), prijeti mu propast. Ako vladar i visokodostojanstvenici potcjenjuju zakon i postupaju na osnovi osobnih pobuda nemiri su neizbježni. Zato, ako se prilikom uvođenja zakona učini točno razgraničenje (prava i dužnosti) i pri tom kršenje zakona iz koristoljublja bit će postignuto dobro upravljanje. Ako vlašću raspolaže (samo) vladar, on ulijeva strah.

Ako narod povjeruje carevim nagradama poslovi će biti uspješni. Ako povjeruje carevim kaznama presuđuje izvor zločina. Samo je mudar vladar sposoban ocijeniti vlast i stalo mu je do povjerenja; on neće početi zloupotrebjavati zakon radi svog osobnog probitka. Ako vladar govori

mного o nagradama, a nije u stanju davati ih, podanici će mu se prestati pokoravati; ako pak vladar izdaje stroge ukaze jedan za drugim, a pri tom izbjegava kazne, narod se neće plašiti smrti. Nagrade su građansko načelo, kazne su pak vojno načelo. Građansko i vojno načelo povezani su zakonom. Zato se mudar vladar na zakon.« (111-14)

(Iz *Shan Chun Shua*, djela legalističke škole)

7 Kad se kralj Tang vratio iz osvajanja Xie i stigao u prijestolnicu Po, on je veličajno obznanio feudalne gospodare bezbrojnih područja: »O vi, ljudi miri jada područja, jasno slušajte što vam ja, samo čovjek, moram reći. Uzvišeni Gospodar Visine dodijelio je čudoredne odlike ljudima dolje. Ako čovjek slijedi svoju prirodu on može biti siguran u svoj način života. Ali vladar Xie razorio je svoje moralno obilježje, vršio tiransku moć tako što je širio svoju tiraniju nad vašim ljudima u mirijadu područja. Vi, ljudi, iz bezbroja područja trpjeli ste velika stradanja i niste više mogli izdržati gorčinu i otrov. Ali vi ste vašu nedužnost iskazivali duhovima gore i dolje. Nebo je to koje blagoslivlja dobre i unesrećuje zle. Nebo je poslalo veliku nesreću vladaru Xie u namjeri da osvjetli njegove grijehe. Ja, djetešce, slijedeći Nebeski Mandat koji mi je dao nedvojbenu moć nisam se usudio oprostiti mu. Zločinac je konačno svrgnut i podjarmljen. Mandat Neba uvijek je ispravan. Mnoštvo sad sigurno cvjeta tako sjajno kao trava i drveće...« (Obznana Tanga)

(Iz *Knjige povijesti*)

8 »Sad je sve između mora ujedinjeno. Mnoštvo zemlje i ljudi nije manje nego u doba Tanga i Yia, a uz to mi ne trpimo prirodne nesreće poplava i suša nekoliko godina. Zašto su onda skladišta za opskrbu tako prazna? Jer zemlja posjeduje dobra koja su previđena, a narod neiskorištenu snagu. Još ima neobrađene zemlje prikladne za uzgoj žitarica, neiskorištenih šumskih i jezerskih bogatstava i lualica koji se još nisu vratili zemljoradničkim zanimanjima. Kad ljudi gladuju tada se rađa zločin i loša djela. Nedostatak poljoprivrede uzrokuje glad koja je rasadište nedostataka. Ako ljudi ne obrađuju neće biti vezani uz zemlju, a ako nisu uz nju vezani napustit će svoja sela, zanemariti svoje obitelji i bit će kao ptice i životinje. Zato premda postoje visoki zidovi i duboki jarci, strogi zakoni i oštre kazne, oni ne mogu obuzdavati. ... Prosvijetljeni vladar, shvativši to, poticat će svoj narod na poljoprivredu i svilogojstvo, smanjiti glavarinu i druga davanja, uvećati viškove u svojim skladištima i napuniti svoje žitnice za slučaj poplava i suša. Tako će se on moći održati i brinuti se o svom narodu. Vladar će tada moći voditi ljude jer će oni moći ići za dobitkom u bilo kom pravcu, poput vode što naniže teče...«

(Iz Podneska državnika Chaozoa Han vladaru 178. god. prije n. e.)

9 »Morate znati da grad Cambaluc¹⁴ ima toliko mnoštvo kuća i tako brojno stanovništvo unutar bedema i izvan njih da to izgleda posve nevjerojatno. Postoje predgrađa izvan svakih gradskih vrata, kojih je dvanaest; a ta su predgrađa toliko velika da u njima živi više ljudi nego u samome gradu, jer predgrađe ispred jednih vrata prostire se u širinu do drugog predgrađa, a u daljinu tri do četiri milje. U tim predgrađima smješteni su strani trgovci i putnici, od kojih je ovdje uvijek velik broj onih što donose poklone caru, ili što prodaju robu na dvoru, ili zato što grad omogućava tako dobru trgovinu da privlači trgovce. Postoje u svakom predgrađu na milju udaljenosti od grada, brojna lijepa svratišta za odsjedanje trgovaca iz raznih dijelova svijeta, a svaka je gostionica označena posebno za pojedinu grupu ljudi, kako bismo mi rekli, jedna je za Lombardijce, druga za Nijemce, a treća za Francuze. I tako isto toliko lijepih kuća ima izvan grada kao u gradu, ne računajući one što pripadaju velikim lordovima i barunima, koje su veoma brojne.« (II, VII)

(Iz *Putovanja Marka Pola*)

10 »Njegova Visost izjavi: Nekad su plemići u pokrajinama slali odgovarajuće proizvode

---

14 Cambaluc je Peking.

kao porez, ali je bilo mnogo zbrke i nevolje oko prijevoza i dobra su bila tako loše kakvoće da se nije isplatilo prevoziti ih. Zbog toga su u svim distriktima bili otvoreni prometni uredi da rukuju dostavom i ukrcavanjem i da olakšaju predaju poreza iz udaljenih područja. Zato je sistem nazvan 'nepristrana trgovina'. U prijestolnici su skladišta bila otvorena za monopoliziranje dobara, kupnjom kad su cijene bile niske a prodajom kad su bile visoke. Tako uprava nije imala gubitke, a trgovci nisu mogli špekulirati radi profita. Zato se to naziva 'razina izjednačenja' (stabilizacija). Razinom izjednačenja ljudi su bili zaštićeni od nezaposlenosti, a nepristranom trgovinom teret rada na njima je izjednačen. Te su mjere planirane tako da osiguraju jednaku raspodjelu dobara i na dobrobit ljudi, a ne s namjerom da se otvori put profitu i da ljude navode na zlo.«

(Iz *Rasprave o soli i željezu*, 81. god. prije n. e.)

11 »Ja Thiebault, grof palatin od Troyesa, obznanjujem sadašnje i buduće da sam dao u posjed Jocelynu d'Avalonu i njegovim baštinicima feud koji se zove Gillencourt, a koji je dio imanja zamka La Ferté-sur-Aube; i sve što Jocelyn bude mogao postići na tom posjedu ja sam dodijelio njemu i njegovim baštinicima za povećanje feuda. Osim toga priznao sam mu da ni na jednom mom slobodnom imanju neću zadržati ljude koji pripadaju tom feudu. Taj Jocelyn, osim toga, postao je zbog ovoga moj vazal, sačuvavši, međutim, svoju privrženost Gerardu d'Areyu, i gospodaru vojvodi Burgundije, i Petru grofu Auxerre. Učinjeno u Chonaude, mojim vlastitim svjedočenjem, u godini utjelovljenja našeg Gospodina 1200, u mjesecu siječnju. Ispostavljeno od Waltera, moга ministra.«

(Jedan vazalski ugovor u Francuskoj iz 1200. god.)

12 »U godini utjelovljenja našeg Gospodina, 750. god., Pipin je poslao izaslanike papi Zahariju da zatraže njegovo mišljenje u vezi s franačkim kraljevima, koji, iako kraljevske loze i zvani kraljevima, uistinu nisu posjedovali vlast u zemlji, osim što su službeni spisi izdavani u njihovo ime. Drugim riječima, oni bijahu bez vlasti i činili su samo ono što im je nalagao nadstojnik dvora.

... Papa Zaharije stoga na temelju apostolskog autoriteta izjavi izaslanicima da će on presuditi bolje i korisnije ako kraljem bude i bude zvan kraljem onaj tko ima vlast nego onaj koji se krivo zove kraljem.

Rečeni papa, dakle, naloži kralju i narodu franačkom da Pipin, koji je već obavljao kraljevske ovlasti, bude imenovan kraljem i uzdignut na prijesto.

I ovo je učinio sv. Bonifacije, nadbiskup, koji mu dade kraljevsku pomast u gradu Saisona. I tako to bi da je Pipin imenovan kraljem dok Šilderik krivo zvan kraljem bi obrijan i poslan u samostan.«

(Iz Zapisu jednog benediktinskog redovnika iz samostana u Lorschu kraj Heidelberga)

13 »Društvo vjernika čini samo jedno tijelo, ali Državu čine tri tijela. Jer drugi zakon, ljudski zakon, razlikuje druge dvije klase: nad plemićima i kmetovima, doista, ne vlada isti zakon... Prvi su ratnici, zaštitnici crkvi, oni su branitelji naroda velikih kao i malih, svih najzad, i istovremeno osiguravaju svoju vlastitu sigurnost. Druga klasa je klasa kmetova: taj nesretni soj posjeduje nešto tek pod cijenu svoga truda. Tko bi mogao s računalom u ruci nabrojiti brige što zaokupljaju kmetove, njihovo dugo hodanje, njihove teške poslove? Novac, odjeću, hranu daju kmetovi cijelom svijetu; ni jedan slobodan čovjek ne bi mogao opstati bez kmetova. Ima li kakav rad da se obavi? Treba li uložiti mnogo truda? Vidimo kako se kraljevi i crkveni visokodostojanstvenici prave sluge svojih slugu; kmet hrani gospodara, koji pak tvrdi da on njega hrani. A kmet ne vidi kraja svojim suzama i svojim uzdasima. Božja kuća, za koju mislimo da je jedna, podijeljena je, dakle, na tri: jedni se mole, drugi se bore, treći, najzad rade.«

(Iz spjeva biskupa Adalberona posvećenog kralju Robertu Pobožnom oko 1020. god.)

14 »Glad i bolest, dva podjednako razorna zla, svalila su se na neke pokrajine pod rimskom vlašću, ispraznila mnoge ljudske domove, Opustošila živalj čitavih sela, naselja i imanja. Gledajući to, nadležni činovnici — da ne bi zajednica bila oštećena gubitkom godišnjeg poreza s tih imanja — odlučite da se od vlasnika susjednih imanja prinudno naplaćuju porezi, i za imanja čiji su vlasnici stradali i za imanja čiji su se vlasnici odselili. I to je sada vrijedilo za sve zemlje koje potpadaju pod Rimsko Carstvo, pa je svaki susjed bio od sada prisiljen plaćati poreze i za najbliže susjede, bilo da ih je istjerala epidemija ili oskudica, bilo da ih je kakva nevolja prisilila da napuste svoje domove.«
(Iz jedne priče Simeona Metafrasta, 10. st.)

15 »Gana je naziv kraljeva ovog naroda, a naziv njihove zemlje je Aoukar (u narodu je ostalo Wagada). Kralj koji sada njima vlada... zove se Tenkaminen; on je došao na prijestolje 445.¹⁵ god. Tenkaminen je gospodar velikog kraljevstva i snažne vlasti... Kralj Gane može skupiti za bojište dvjesto tisuća vojnika, više od četrdeset tisuća naoružanih lukom i strijelom...

Kad ima primanje za svoje podanike, da bi čuo njihove pritužbe i ispravio nepravde, sjedi u dvorani oko koje sjedi deset paževa sa štitovima i pozlaćenim mačevima: s njegove desne strane sinovi su kneževa kraljevstva, sjajno odjeveni i sa zlatninom u kosi. Upravitelj grada sjedi na tlu ispred kralja, a u istom su položaju i svi (njegovi) veziri oko njega. Vrata dvorane čuvaju izvanredno dresirani psi, koji nikada ne napuštaju kraljevsko prijestolje: oko vrata nose kolot od zlata i srebra ukrašen ornamentima od istih kovina. Početak kraljevskog primanja oglašava se udaranjem u jednu vrstu bubnja, koji oni zovu deba, napravljenog od velikog komada šupljeg drva. Ljudi se skupljaju kad čuju taj zvuk...

Kralj (Gane) utjeruje jedan zlatni dinar na svaki tovar soli koji uđe u zemlju, a dva zlatna dinara na svaki tovar soli što izađe. Za tovar bakra utjeruje pet mitgala, a za tovar trgovačke robe deset mitgala. Najbolje zlato u državi dolazi iz Ghiarna, grada udaljenog osamnaest dana hoda od prijestolnice (Kumbi), u zemlji koja je gusto naseljena crncima i pokriva selima. Svi komadi domaćeg zlata iskopani u rudnicima kraljevstva pripadaju vladaru, premda on javno dopušta da se ima zlatnog praha, o čemu svi znaju; bez ovog ograničenja zlata bi bilo toliko u izobilju da bi ono praktično izgubilo svoju vrijednost... Crnci... poznati kao Nougharmarta su trgovci i nose zlatni prah iz Iresnija po cijelom prostoru...«

(Iz Al-Masalik wa'l-Mamalik islamskog putopisca al Bekrija, 11 st.)

16 »Elif, Lâm, Râ, (Ovo je) knjiga koju smo objavili tebi da izvedeš svijet iz tmina u svjetlo, s dozvolom njihova Gospodara, putu Moćnoga (i) Slavljénoga. (14,1).

Allaha kojemu (pripada) sve što je na nebesima i što je na zemlji. Teško nevjernicima od žestoke kazne! (14,2)

Mi smo slali poslanika (s objavom), samo na jeziku njegova naroda, da mu objasni. Allah okreće (od pravog puta) onoga koga hoće, a upućuje koga hoće. On je moćan (i) mudar. (14,4)

O vjernici, budite pravi pobornici pravde, svjedočite u ime Boga, pa makar to bilo i protiv vas samih, ili (protiv) roditelja i rodbine. Bude li (onaj protiv koga svjedočite) bogat ili siromah, Bog je preči (da vodi brigu) o njima. I ne slijedite svoje strasti da bi skrenuli od istine. A ako vi krivo svjedočite ili odustanete od svjedočenja), Bog zna ono što vi radite. (4,135)

O vjernici! Vjerujte Boga, Njegova Poslanika, Knjigu koju je objavio Svome Poslaniku i Knjigu koju je objavio prije. A onaj koji ne vjeruje Boga, Njegove meleke, Njegove Knjige, Njegove poslanike i Sudnji dan taj je daleko zalutao. (4, 136)

O ljudi, bojte se Boga koji vas je stvorio od jedne osobe, a od nje stvorio njezinu družicu, i od njih dvoje rasprostranio mnogo muškaraca i žena. I bojte se Boga čijim (imenom) vi potražujete jedni od drugih (prava) i (čuvate veze) rodbinske. Zaista je Allah nadziratelj nad vama. (4, 1)

Ako se bojite da nećete biti pravedni prema siročadi, vjenčavajte žene koje vam se sviđaju po dvije, po tri i po četiri, a ako se budete plašili da (im) nećete biti pravedni, (tada vjenčavajte

---

15 Po muslimanskom računanju vremena, inače 1067. god.

samo) jednu ili one koje su u vašoj vlasti. To je najbliže (najsigurnije) da nećete učiniti nasilje. (4, 3)

Muškarcima pripada dio onoga što im ostave roditelji i rodbina, (a) i ženama pripada dio onoga što im ostave roditelji i rodbina, pa (bilo) to malo ili mnogo, kao dio koji je određen (od Boga). (4, 7)

O vjernici! Pokoravajte se Bogu! I pokoravajte se Poslaniku i onima koje (ste izabrali da) upravljaju vašim poslovima. Ako se razidete u nečemu (vi i oni koji upravljaju vašim poslovima), izložite to Bogu i Poslaniku, ako vjerujete u Boga i Sudnji dan. To je (za vas) najbolje i (to je) najljepše tumačenje.« (4,59)

(Iz *Kurana*)

17 »(Godine 676. za vladanja cara Temmua) dogodi se velika suša. Zato su carski izaslanici poslani u različite pravce da prinesu žrtve i mole se svim bogovima, čak su i budistički svećenici zamoljeni da se mole (Budama). Ali još ne bijaše kiše, i pet žitarica nije raslo; zato su seljaci gladovali. Car je također molio naklonost Boga vjetra u Tatsuta-hramu i Velikog Boga Suzdržavanja u Hirose-hramu.

Dotle se jedna zvijezda veličine sedam do osam stopa pojavi na istočnome nebu. Tada car naredi: Neka se održi velik obred čišćenja u svakom dijelu zemlje. U svakoj pokrajini njen upravitelj mora dati jednog konja i jedan komad tkanine za obred. Isto tako službenik u svakom distriktu mora dati jedan mač, jednu jelenju kožu, jedan trnokop, jednu malu sablju, jedan srp, jedan tobolac strijela i jedan snop riže u klasu, a svako domaćinstvo mora dati jedan svežanj konoplje u tu svrhu. Bilo je još naređeno da će sve kazne smrti, pljenidbe i progonstva biti ublažene za jedan stupanj. Za ostale kazne manjeg stupnja, takve kao što je protjerivanje za kaznu iz jednog područja u drugo unutar iste pokrajine, bili to uhićeni ili ne, osim onih koji su već bili protjerani, bit će pomilovani. Toga dana car također naredi da životinje i ptice budu ponovo odvezane.«

(Iz *Nikongi /Japanske kronike/, knj. 29, god. 5.)*

III. Znanstveno-tehnička civilizacija

Znanstveno-tehnička civilizacija oblikovala se na tlu Evrope i odatle se širila u ostale dijelove svijeta. Znanstveno-tehničkom ne naziva se zato što bi se prvi put javile znanost i tehnika — kako znamo to su stare tekovine, tehnika od pojave čovjeka, a znanost od prvih civilizacija; znanstveno-tehničkom nazvana je stoga što je njen svjetonazor znanstven, a znanosti je svrha da tehnikom služi čovjeku. Znanstveno-tehnička civilizacija nije počela ni od čega nego na podlozi tekovina znanosti i tehnike svih prethodnih civilizacija iz svih dijelova svijeta. Isto tako iako se oblikovala na evropskom tlu priloge će dati i pripadnici kultura izvan Evrope.

RAZDOBLJE OBLIKOVANJA (OD 14. ST. DO FRANCUSKE REVOLUCIJE 1789. GOD.)

Granicu početka ovog razdoblja (početak 14. st.) lakše je odrediti nego granicu kraja; francuska revolucija 1789. god. mogla bi se uzeti kao kraj ovog i ujedno kao početak slijedećeg razdoblja.

Ovo je razdoblje, kako sam naslov kazuje, razdoblje oblikovanja znanstveno-tehničke civilizacije, oblikovanja što su ga omogućile promjene u svim dijelovima kulture i u svim područjima ljudske djelatnosti. Kako se metodički (radi jasnoće i preglednosti) promjene ne mogu izlagati drugačije nego u vezi s pojedinim područjima valja upozoriti da su promjene u svim područjima jedna na drugu lančano utjecale.

Povijesni pregled

Povijest ovog razdoblja vrlo je bogata. Vrijeme je to brojnih značajnih događaja — ne samo političkih nego općekulturnih. Te se promjene nisu dakako zbile odjednom nego su se zbivale stoljećima. Počevši od 14. st. Evropljani su suočeni: sa stvaranjem velikih i snažnih država — Francuske, Engleske, Španjolske, Portugala, Nizozemske, Pruske, Austrije i Rusije, sa sukobom država s papinskom vlašću, s vjerskim herezama, sa slabljenjem moći crkve i utjecaja vjere, s vjerskim, političkim, socijalnim i kolonijalnim ratovima, s gospodarskim, socijalnim i upravnim promjenama, s razvojem znanosti, tehnike i školstva. Ojačala Evropa krenula je u otkrivanje i osvajanje svijeta — u politički, gospodarski i općekulturni imperijalizam.¹ Sve će to utjecati na to da se stvori posve nova slika svijeta, da izraste posve nov svjetonazor u Evropi. Veliko je značenje u tim promjenama imao dodir Evropljana s izvanevropskim kulturama, počevši od križarskih ratova i venecijanske trgovine još u ranijem razdoblju do putovanja i osvajanja Portugalaca i Španjolaca, a zatim Francuza, Engleza, Nizozemaca i Nijemaca Afrike, Indije, Amerike, jugoistočne Azije i tihooceanskih otoka.

Svi brojni događaji i njihova složena međusobna povezanost ne mogu se ovdje opisati, stoga će se na tablici naznačiti samo neki značajniji. Naime, mnogo bi prostora zahtijevalo da se opišu svi politički događaji u Evropi ovog razdoblja, međusobni ratovi vladarskih kuća oko proširenja područja, ratovi s Turskom na istoku i s Granadskim sultanatom u Španjolskoj, pa ratovi izvan Evrope, osvajački i međusobni oko osvojenih zemalja kao i svi vjerski pokreti i ratovi, sva događanja i promjene u gospodarstvu i socijalnoj strukturi, sva dostignuća znanosti i tehnike, sva bogata idejna strujanja i bogato umjetničko stvaralaštvo — stoga je u Kronologiji spomenuto samo bitno.

Događaji se prikazuju odjelito, ali se ne smije zaboraviti da oni to nisu u stvarnosti; vjerski ratovi i općenito vjerski događaji npr. nisu bili samo vjerski nego istodobno i politički, i socijalni, i idejni, i da su povezani isto tako i s gospodarstvom, ili npr. osvajanja nisu samo čisto politički događaji nego istodobno i gospodarski, socijalni i vjerski — općekulturni događaji. A vrijedi to, manje-više, i za sve druge događaje.

Iako su sve promjene i svi događaji značajni pa je teško izdvojiti pojedine i stvoriti među njima nekakvu hijerarhijsku ljestvicu po značenju jer su svi oni uzajamno — kako je istaknuto — djelovali i poticali promjene, oni iz jednog područja one u drugom, ipak su za rađanje nove civilizacije događaji i promjene u crkvi i vjeri na tlu zapadne Evrope bili možda najpresudniji. A to onda zahtijeva da te događaje i promjene i najprije upoznamo.

Kronologija značajnih događaja

	Vjerski	Politički
14. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Bonifacije VIII († 1303) • Avignon sjedište papa (1305-1378) • Velika šizma (1378-1415) 	<ul style="list-style-type: none"> • Stogodišnji rat u Francuskoj (1337-1453) • Bitka na Kosovu (1389)
15. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Koncil u Konstanzu (1414-1418) • Spaljen Jan Hus (1415) • Papina bula protiv »vještica« (1484) 	<ul style="list-style-type: none"> • Par Carigrada (1453) • Zauzeće Granade (1492) • Krbavska bitka (1493)
16. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Lutherovih 95 teza (1517) • Zwinglijeva reformacija u Švicarskoj (1523) • Odvajanje engleske crkve od Rima (1534) • Calvinovi Institutes (1536) • Jezuitski red (1540) • Tridentski koncil (1545-1563) — • početak protureformacije • Augsburški vjerski mir (1555) — ravnopravnost protestanata i katolika • Bartolomejska noć (1572) • Nanteski edikt (1598) • Spaljen Giordano Bruno (1600) 	<ul style="list-style-type: none"> • Početak Habsburške dinastije (1521) • Nizozemski ustanak protiv Španjolske (1567-1609) • Bitka kod Lepanta (1572) • Rat između Engleske i Španjolske (1588-1604)
17. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Tridesetogodišnji rat (1618-1648) • Zakon o vjerskoj prisezi kralju u Engleskoj (1673) • Zahtjev francuskog svećenstva za slobode francuske crkve (1682) • Ukidanje Nanteskog edikta (1685) 	<ul style="list-style-type: none"> • Nizozemci na Javi (1619) • Westfalski mir (1648) • Osnovan Cape Town (1652) • Početak apsolutističke vladavine Luja XIV (1661) • Austrijski oslobodilački rat protiv Turske (1683-1699) • Velika alijansa Luja XIV (1689)
18. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Papa osuđuje jensenizam (1705) • U Austriji ukinuto suđenje »vješticama« (1740) • Progon hugenota u Francuskoj (1724. i 1743-1752) • Zabranjen jezuitski red (1773- 	<ul style="list-style-type: none"> • Petar Veliki uvodi reforme u Rusiji (1700) • Rat za španjolsku baštinu (1701-1714) • Škotska i Engleska ujedinjuju se u »Ujedinjeno Kraljevstvo Velika Britanija« (1707)

	1814)	<ul style="list-style-type: none"> • Počinje rat za poljsku krunu (1733) • Španjolsko potkraljevstvo Nova Granada u Južnoj Americi (1739) • Sedmogodišnji rat Engleske i Francuske u Evropi i kolonijama (1756-1763) • Počinje Englesko osvajanje Indije (1757) • Američki rat za neovisnost (1775-1783) • Francuska revolucija (1789)
	Socijalni	Gospodarski
14. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Kuga u Evropi (1348) • Ustanak žakera u Francuskoj (1358) • Ustanak Wata Tylera u Engleskoj (1381) • Ustanak tkalaca u Italiji 	<ul style="list-style-type: none"> • Hanza • Venecijanska »Flandrijska flota«
15. st.		<ul style="list-style-type: none"> • Banka J. Coeur u Francuskoj • Banka Fugger u Njemačkoj • Banka Medici u Italiji
16. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Veliki njemački seljački rat (1524-1525) • Hrvatsko-slovenska seljačka buna (1572-1573) 	<ul style="list-style-type: none"> • »Komercijalna revolucija« u Evropi (1520) • Nagli rast cijena — (španjolski uvoz zlata) — (1520) • Pad talijanske trgovine • Uspon Portugala i Španjolske • Uveden krumpir u Evropu • Osnovana engleska istočnoindijska kompanija (1600)
17. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Prvi nizozemski brod s robovima iz Afrike u Americi (1606) • Prvi iseljenici iz Engleske u Sjevernoj Americi (1620) • Građanski rat u Engleskoj (1649) 	<ul style="list-style-type: none"> • Osnovana nizozemska istočnoindijska kompanija (1602) • Prve nizozemske i francuske trgovačke postaje u zapadnoj Africi (1612) • J. B. Colbert (1661-1683) uvodi merkantilizam • Raste broj dioničarskih društava u Engleskoj • Osnovana Engleska banka (1694)
18. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Osiromašenje golemog broja stanovnika Engleske i Francuske. • Godine 1700. od 60 milijuna stanovnika zapadne Evrope 80% živi na selu • Pojačana urbanizacija u Evropi 	<ul style="list-style-type: none"> • Agrarna kriza u Engleskoj i Francuskoj • Prva burza u Engleskoj (1717) • Privredna i novčana kriza u Engleskoj i Francuskoj • Zabranjeno iseljavanje industrijskih radnika u Engleskoj (1731) • F. Quesnay »Ekonomska tablica...« (1758) • Početak industrijske revolucije u Engleskoj (1760)

		• A. Smith: »Bogatstvo naroda« (1776)
	Idejni	U umjetnosti
14. st.	<ul style="list-style-type: none"> • U Firenzi proučavanje grčkog jezika i kulture 	<ul style="list-style-type: none"> • Dante († 1321) • Giotto († 1337) • Petrarca († 1374) • Boccaccio († 1375)
15. st.	<ul style="list-style-type: none"> • L. Valla († 1457) • Platonova akademija u Firenzi (1462) • Pico della Mirandola († 1494) 	<ul style="list-style-type: none"> • Brunelleschi († 1446) • L. Ghiberti († 1455) • Villon († 1463) • Donatello († 1466) • J. Dalmatinac († 1473)
16. st.	<ul style="list-style-type: none"> • B. Castiglione • D. Erazmo • N. Machiavelli • T. More (Morus) • J. Bodin • M. Montaigne • M. Vlačić 	<ul style="list-style-type: none"> • Botticelli († 1510) • Leonardo († 1519) • Rafael († 1520) • M. Marulić († 1524) • Dürer († 1528) • Rabelais († 1533) • Michelangelo († 1564) • M. Držić († 1567) • P. Bruegel st. († 1569) • Tizian († 1576) • J. Klović († 1578) • Palestrina († 1594) • T. Tasso († 1595)
17. st.	<ul style="list-style-type: none"> • F. Bacon • T. Campanella • Grotius • R. Descartes • T. Hobbes • J. Komensky • Ch. Perrault • Locke • Spinoza • Leibniz • Fontenell 	<ul style="list-style-type: none"> • 'El Greco († 1614) • Cervantes († 1616) • Shakespeare († 1616) • Gundulić († 1638) • Rubens († 1640) • Monteverdi († 1643) • Velasquez († 1660) • Rembrandt († 1669) • Molière († 1673) • Milton († 1674) • Bernini († 1680)
18. st.	<ul style="list-style-type: none"> • G. Vico • D. Hume • Montesquieu • La Mettrie • Diderot • Voltaire • Rousseau • Holbach • E. Kant 	<ul style="list-style-type: none"> • Barok • Rokoko • Neoklasicizam
	U tehnicima	U znanosti

14. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Uporaba kompasa • Veća proizvodnja papira • Moderna brava • Mehanička ura • Upotreba baruta za rat 	
15. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Papir u općoj uporabi • Tisak (Gutenberg — 1450) • Raste broj rudnika • Sagrađena visoka peć 	
16. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Sat na pero • Pokositreni lim • Uporaba kolica u rudnicima • Povećano iskorištavanje ugljena • Proizvodnja mjedi • Moderna vaga • Mikroskop 	<ul style="list-style-type: none"> • Paracelsus • Agricola • Kopernik • Vasalius • Galileo (načelo njihala) • F. Vrančić (»Machinae Novae«)
17. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Dalekozor • Tkalački stan s čunkom • Usavršena puška • Standardizirana proizvodnja pokućstva • Vatrogasna štrcaljka • Barometar • Otvoren Greenwich • Papinov parni stroj s cilindrom i klipom 	<ul style="list-style-type: none"> • Kepler (Nova astronomija) • Kraljevsko znanstveno društvo u Engleskoj • Akademija znanosti u Francuskoj • Borelli (fiziologija čovjeka) • Harvey (optok krvi) • Leeuwenhoek (»protozoe«) • Račun vjerojatnosti (Pascal, Fermat) • R. Boyle (»Skeptični kemičar«) • R. Hook (biljne stanice) • Ch. Huygens (Rasprava o svjetlosti) • Integrali, varijacije (Bernoulli) • Newton (»Matematička načela prirodne filozofije«)
18. st.	<ul style="list-style-type: none"> • Prve dnevne novine • Znanstveni časopisi • Toplomjer (Fahrenheit) • Pобољшanje strojeva za pređenje i tkanje • Lijevanje čelika • Valjaonice željeza • Proizvodnja sumporne kiseline • Lajdenska boca • Gromobran • Automatski stroj za pređenje • Mehanička računala • Wattov parni stroj — (1769) • Prvi balon. Prvi parobrod (1783) • Uporaba klora za bijeljenje (1785) • Proizvodnja sode (1787) 	<ul style="list-style-type: none"> • Linné • Buffon • Morgagni • Lafitau • F. Halbley • Euler • Nollet • R. Bošković • S. Gray • Priestley • Lavoisier • Lomonosov • »Veliki potpuni univerzalni leksikon« Enciklopedija (francuska) • Encyclopaedia Britannica

PROMJENE U CRKVI I VJERI. U 13. st. katolička je crkva vladala svim područjima života i svim institucijama u zapadnoj Evropi. A prijelaz iz 13. u 14. st. bio je početak rušenja te građevine. Brojni su činioци utjecali na to, ali mi ćemo pratiti one što su se dogodili u samoj crkvi i vjeri.

Težnje pape za svjetovnom vlašću bile su neprekidno prisutne, a u pape Bonifacija VIII (1294-1303) te su težnje bile naročito istaknute, što je izazvalo oštrije suprotstavljanje evropskih vladara i samog svećenstva. U Italiji je to izazvalo podvajanje na pristaše i na protivnike pape te njihove međusobne borbe, a izvan Italije protivljenje engleskih i francuskih vladara papinskom oporezivanju u njihovim zemljama. Počinje oštar sukob oko papinskog i vladarskog autoriteta, zapravo sukob pojedinih država i papinske uprave. Izbijaju u prvi plan pitanja o crkvenim prihodima, o izboru pape i o autoritetu koncila. Vrlo je značajna bila narodna pripadnost pape kao i njegovo sjedište — u pravilu je do tada papa bio Talijan, a sjedište uvijek Rim. Nakon smrti Bonifacija VIII, odnosno nakon vrlo kratkog pontifikata njegova nasljednika francuski je vladar uspio progurati za papu Francuza (plemića i nadbiskupa Bordeauxa Klementa V), koji sjedište premješta u Avignon, i tu će ostati daljnjih sedamdesetak godina. Da bi imao podršku, Klement V imenuje za kardinale gotovo sve Francuze (55 od 58). Politika punjenja papinske blagajne nastavlja se na sve moguće načine. U Avignonu se živi raskošnije i razvratnije nego bilo gdje u Evropi. Doduše, dio tog bogatstva trošio se i na književnost, umjetnost, školstvo, znanost i vjerske misije. Protiv te raskoši pobunili su se unutar crkve i nekadašnji protivnici, zastupnici siromaštva — razni »siromašni« redovi, kao i valdenzi. Kurija pak sad zahtijeva disciplinu na načelu samo oni ideali koji su ostvarljivi, a protiv zasljepljenosti, pa one koji se tome suprotstavljaju proglašava hereticima.

Rim naglo propada, dok je papinsko sjedište u Avignonu, pa rimski puk traži povratak pape u Rim i izbor Rimljanina ili Talijana za novog papu. Interesi i spletke Rimljana i biskupa doveli su do toga da su 1378. god. izabrana dva pape. Dolazi do sukoba oko pravog pape, koji su trajali 30 godina, da bi im se zatim pridružio i treći — sukobi koji su ujedno sukobi interesa pojedinih zemalja. Javlja se učenja teologa o tome da je papinska vlast izvršna, ovisna o vjernicima i njihovim predstavnicima i da je koncil tijelo nad papom. U takvu stanju njemački vladar saziva 1414. god. koncil u Konstanzu radi sređenja crkvenih prilika. Uz velika natezanja teorijske i političke naravi oko prava pape i koncila koncil izabire papu. Na koncilu se raspravljalo i o herezama Jana Husa, J. Wycliffa, o križarskim pohodima na njihove pristaše, o papinskim prihodima itd. Značajno je da se glasovalo po državama, odnosno po narodima — Francuska, Italija, Njemačka, Engleska. Nakon toga uslijedit će brojni koncili.

Svi ti koncili i koncilski sukobi zapravo su znak sukoba između jedne nadnarodne ideološko-političke vladajuće sile, jedinstvena i razgranata svemoćnog stroja i (upravo u oblikovanju) novih državnih sila. One su težile razbiti tu silu nad narodima, razjediniti crkvu i stvoriti crkve pod upravom država — duhovnu i materijalnu moć svećenstva podvrći interesima novih državnih tvorbi.² Pape su međutim i dalje sve do Lutherova protesta vladali u duhu svojih prethodnika, sa svjetovnim težnjama i raskošno — dovoljno je spomenuti Borgie.

Odgovori na takva kretanja u vrhovima crkve bili su u m i s t i c i z m u i herezama. Mistici su za uzor življenja vjere uzeli jednostavan i skroman život apostola i kontemplativnost prvih redovnika, u osnovi puritanski život. Ističu se »Božji prijatelji«, u Porajnju i Bavarskoj, iz reda dominikanaca. Oni naglašavaju sređen i skroman svakodnevni život i ideju o izgradnji unutrašnje crkve duša posvećene izravnom posredništvu s bogom — stoga su zapravo preteče protestantizma, pa će njihovo djelo (Eine Deutsche Theologie), nastalo oko 1350. god. i na veliko čitano, kasnije odobriti i Luther. Taj je vjerski pokret privukao dosta pripadnika srednjih slojeva. Slični su mu pokreti u Flandriji — »Braće zajedničkog života«, u Engleskoj — Richarda Rollea, u Italiji — »Observanata«. Javlja se i žene mistici koje osnivaju svoje redove, npr. Juliana iz Norwicha, Brigita Švedska i druge. Misticizam se javlja i u književnom djelovanju kartuzijanaca, Nikole Kuzanskog i sličnih. U 15. st. pojavljuje se i vjerovanje u vještice — zlo koje je do kraja 18. st.

pokosilo živote naročito brojnih žena, npr. samo u talijanskom gradu Comu bilo je 1540. god. spaljeno oko 300 žena. Papa je 1484. god. bulom obnovio biblijsku zapovijed: Ne daj vještici živjeti. A i kasniji protestantizam bio je jednako okrutan u tome.

Drugi oblik protesta bile su hereze. Do 1300. god. organizacija crkve i ispovijedanje vjere bili su toliko sređeni da svako odstupanje, pa i najmanja sumnja, mogli su biti opasni, izazvati osudu za herezu. Postojali su priručnici dogmi, kanonsko pravo i brojni službenici crkve od župnika do pape koji su nadzirali pridržavanje. Ali prije spomenuti događaji u crkvi, pa tisak koji je omogućio da **Biblija** dođe u veći broj ruku te buđenje gradskog života otvorili su mogućnost širim vidicima i masovnijim herezama. Svjetovne škole, sveučilišta, trgovina, putovanja itd, otvarali su oči i budili nezadovoljstvo na licemjerstva, divlju silu, raskoš, nemoral i druga zla crkve sa zahtjevom za pravednošću. Taj je zahtjev bio prisutan naročito u siromašnijih i po gradovima.

Broj nezadovoljnika je rastao, bilo ih je već toliko da inkvizicija jednostavno nije mogla više svuda dospjeti. Nezadovoljstvo se širilo, posebice nezadovoljstvo prema onima što žive raskošno, a njima je pripadalo i svećenstvo; puk je tražio promjene. U sjevernim zemljama Evrope nezadovoljstvo je bilo još jače jer su njihovi porezi odlazili stranom birokratskoj sili koja je živjela raskošno. U kritici svećenstva predvodili su Erazmo Roterdamski, T. Morus i M. Luther. Naročito je nezadovoljstvo izazvala prodaja oprosta za grijeh (indulgencija). To je bio slučaj s nadbiskupom Mainz, na čijem se području nalazio Luther, koji je 31. listopada 1517. na crkvi u Wittenbergu izvijestio svojih čuvenih 95 teza — što se uzima za početak reformacije. Tri godine kasnije objavljuje on svoje doktrinarno stajalište; pravo je svakoga da sam odlučuje o smislu Evanđelja.³ To je naravno izazvalo papu da ga osudi kao heretika. Započela je borba pape i pristaša reformacije — (formalno 1546). Ali ipak je 1555. god. svaki plemić mogao izabrati protestantstvo ili katolicizam.⁴

Svi su reformatori od Wycliffa i Husa do Luthera, Zwinglija i Calvina imali mnogo pristaša jer su obećavali oslobođenje od crkvene organizacije. Valja reći da oni u osnovi nisu išli za rušenjem vjere nego za promjenama u crkvi. U pogledu vjerskih načela protestantizam ističe osobnu vjernost bogu bez posrednika, osobnu vrijednost i odgovornost. Po Calvinu čovjek samo čistim bogougodnim životom može dokazati da je izabran ali i to da je sve što je od boga stvoreno dobro pa i rad, a dopušta čak i kamate. I za protestante je međutim vjera nad svjetovnim i državom. Luther ističe načelo čija zemlja njegova i vjera, načelo nacionalne crkve. Valja upozoriti da je Luther, iako ga je zdušno podržalo siromašno pučanstvo, stao na stranu njemačkih plemića kad je puk pokrenuo zahtjev za socijalnim promjenama i krenuo u seljački rat. U cjelini uzevši reformacija je imala neslućen odjek, protestantizam će se širiti po Njemačkoj, Nizozemskoj, Francuskoj, švicarskoj, Engleskoj i skandinavskim zemljama. Niknut će zatim brojne protestantske crkve. Tako je reformacija uzdrmala sveltast katoličke crkve u zapadnoj Evropi.

Katolička crkva nije se međutim pomirila sa stanjem što je nastupilo već organizira protureformaciju — da bi protestantske zemlje vratila u krilo katoličke crkve. Na Tridentskom koncilu (1545-1563) traži se poboljšanje morala i discipline u katoličanstvu i uvodi Indeks librorum prohibitorum. Još prije toga osnovan je red isusovaca — boraca i misionara u duhovnom ratu, i uveden vjerski sud (inkvizicija). Neke su zemlje ostale u krilu katoličke crkve, npr. Italija, Španjolska, Poljska, Austrija, druge su ostale protestantske, npr. Nizozemska, skandinavske zemlje, ili se podijeliše npr. Francuska, Njemačka, Engleska. Sukobi će se vjerski nastaviti, pa npr. u prvoj polovici 17. st. Evropom bijesni strašni vjerski tridesetogodišnji rat.

Reformacija je presudno utjecala i na razvoj gospodarstva i na stvaranje snažnih država koje će se kasnije razviti u moćne vojno-političke sile, a isto tako omogućila je pojavu novih ideja što će dovesti do novog svjetonazora u Evropi.

GOSPODARSKE PROMJENE. Iako je za gospodarske promjene, kao i za mnoge druge, presudno bilo oživljavanje gradova i trgovine, ipak valja započeti s poljoprivredom, jer i 1700. god. u zapadnoj Evropi još uvijek na selu živi 80% stanovništva.

S porastom pučanstva do kojeg je došlo u Evropi počevši od 12. st. porasle su i potrebe za

hranom i prostorom, pa su se počele krčiti šume, isušivati močvare, mora i rijeke (Nizozemska), natapati (Italija, Španjolska) i bolje obrađivati zemljišta. Istina, sredinom 14. st. harala je zapadnom Evropom kuga koja je desetkovala stanovništvo, u nekim zemljama i do 40%. Ipak se i dalje poboljšava poljoprivreda. Razvija se povrtlarstvo i voćarstvo. Donose se i neke nove biljke u Evropu, npr. krumpir, kukuruz, rajčica i dr. Između 1300. i 1780. god. znatno je porastao prosjek prihoda po jedinici obradive površine u Evropi. A i stočarstvo je uznapredovalo. Tome je pridonijelo i oživljavanje gradskog gospodarstva — trgovine i novčarstva, jer je poljoprivrednu proizvodnju okrenulo tržištu. U novoosvojenim zemljama, naročito Amerike, Evropljani uvode plantažnu poljoprivredu — šećerne trske, pamuka, duhana i si., što će davati sirovine za evropsku industriju.

Gospodarski polet što su ga pokrenuli trgovina i novac nije ise naravno mogao ograničiti samo na poljoprivredu, protegnuo se li na ostale gospodarske grane, posebice na industriju. Da bi do toga došlo valjalo je oslabiti moć cehovskih organizacija koje su, štiteći obrt i obrtnike, štitile male radionice i suprotstavljale se poduzetništvu i natjecanju. Ali je veća uloga tržišta zahtijevala i veće pothvate — veće radionice, nova oruđa, veće količine sirovina, veće trgovačke poslove, veće zalihe za promjene na tržištu, jače izvore plaćanja pothvata itd. Ukratko, poduzetniji duh i veći kapital. Počelo je to u Italiji tako da se novčani kapital ulagao i u zemlju i u trgovinu i u industriju, te su bankari ili trgovci bili istodobno veleposjednici i industrijski poduzetnici; do te sprege došlo je već u 14. st. Tako se počinje razvijati industrija na široj osnovi — manufakturnoj.

Prva i najznačajnija industrija bila je tekstilna, naročito razvijena u Italiji i Flandriji. Flandrijski poduzetnici kupuju vunu u Španjolskoj i Engleskoj i daju je na obradu flandrijskim seljacima, izbjegavajući tako obrtnike i cehovske propise. Poduzetnici zatim otvaraju manufakture i time sve dovode pod isti krov i pod upravu i nadzor poduzetnika. Tako će u industrijskom razvoju industrija odjeće odigrati vrlo značajnu ulogu — vidjet će se to još bolje kad proradi proizvodnja pamučne odjeće.

Ne razvija se samo industrija tkanina nego i brojne druge, npr. industrija za preradu poljoprivrednih sirovina, a posebice prerada ruda — željeza, bakra, kositra, naročito od 16. st., kad su poboljšani uvjeti rudarenja zahvaljujući izumu ventilatora, šmrkova, tračnica i drugih naprava. Staklo se proizvodilo već i prije, ali sad proizvodnja sve više raste. Razvit će se proizvodnja pokućstva, zatim industrija iz ribljih sirovina — ulja, svijeća, kozmetike. Ribarstvo je postalo unosno naročito poslije uvođenja dimljenja i konzerviranja ribe, posebice u sjevernim zemljama. Zbog ulova na sledeve i kitove — pa je dolazilo i do međunarodnih sporova oko prava ribarenja na određenim morima.

U industriji se proizvodnja specijalizira ne samo po područjima nego i u samom radnom procesu. Dioba rada, savršenija tehnika, koncentrirana proizvodnja, jeftini radnici i prošireno tržište pojeftinjuju i same proizvode u usporedbi s proizvodima obrtnika. Da bi u takmičenju na tržištu došao do što veće zarade poduzetnik se nije ograničio samo na iskorištavanje radnika nego i na primjenu tehnike, na poticanje razvoja tehnike, stoga od 1700. god. nalazimo u industriji sve jasnije odlike mehanizacije.

Svu tu proizvodnju omogućio je razvoj snažne trgovine; ona je presudno utjecala na taj razvoj. Trgovci su bili pokretači gospodarskog poleta što je nastao, tržište je bilo srce gospodarstva. Do 14. st. trgovinu su po svjetskim morima i novčarske poslove vodile druge kulture i narodi — Islam, Bizant, Indija, Kina, Japan. Od 14. st. počinju mletački i đenovški, pa zatim portugalski i španjolski, a onda nizozemski, engleski, francuski i njemački trgovci gospodariti istočnim, a nakon otkrića Amerike i zapadnim dijelom Zemlje. Evropski trgovci bili su pokretači kapitalističkog načina proizvodnje — proizvodnje koja se temelji na načelima: novac rađa novac (ili »novac se oplođuje«) i privređivanja okrenutog tržištu, tako da se potrošnja potiče i organizira — pa će im pasti u dio i to da svijet pretvore u svjetsko tržište sa svjetskom podjelom rada.

Evropskim gospodarstvom, posebice od 14. do 16. st., ne vlada ni poljoprivreda ni industrija nego trgovina i novčarstvo. Mjesne trgovačke cehove srednjega vijeka potisnuše velike

međunarodne trgovačke organizacije poput Hanze ili pak privatnici poput Medicija i Fuggera, koji ulaze u veće i složenije trgovačke pothvate, imaju sjedišta u gradovima mnogih zemalja, svoje banke, svoja prometna sredstva — čak i čitave mornarice. Imaju i trgovački monopol i politički su utjecajni. Počinje u Evropi praksa osiguranja trgovine, a razvija se i odgovarajuće pravo. S otkrićem novih zemalja osnivaju se moćna trgovačka društva, npr. englesko i nizozemsko istočnoindijsko društvo, koja su toliko moćna da vladaju golemim kolonijalnim prostorima, a zapošljaju na desetke tisuća činovnika i vojnika.

Porast trgovine svakojakom robom, a ne samo luksuznom kao nekad, i to sada na golemom prostoru, zahtijevao je i p o b o l j š a n p r o m e t. Promet se uglavnom odvijao morem i rijekama, pa je i najveće poboljšanje u ovom razdoblju upravo u brodogradnji — brodovi postaju veći i bolji, opremljeni brodskim spravama i zemljopisnim kartama. Grade se brojne luke, stovarišta, dokovi i svjetionici. Kako je najznačajnija bila prekomorska trgovina to će se s otkrivanjem novih područja na Zemlji i središte trgovine, a ujedno i civilizacijsko, premjestiti iz Sredozemlja u evropske atlantske zemlje, koje će postati najmoćnije trgovačke, pomorske, političke i kolonijalne države. Poboljšao se dakako i kopneni promet — grade se ceste, mostovi, uvode se bolja teretna kola, grade postaje i organizira poštanska služba.

Trgovina se međutim ne bi bila mogla razvijati tako i toliko da se nisu poboljšala i sredstva razmjene. U srednjovjekovnoj Evropi bili su i trgovina i novčarstvo zamrli jer se kršćanska crkva protivila takvim poslovima. A kad se počeo upotrebljavati novac javile su se teškoće oko prijenosa zlata i srebra. Prvi su teškoće u vezi s novcem počeli rješavati talijanski bankari. Oni otvaraju po Evropi poslovnice koje su poslovale preko »mjeničnih isprava«, a ove su se mogle unovčiti u bilo kojem većem evropskom trgovačkom gradu. Na tome će se u Evropi polako izgrađivati b a n k a r s t v o. To poboljšanje dolazi već u 14. i 15. st. uvođenjem dvostrukog knjigovodstva, čime se stekao pregled nad novčanim stanjem. Doduše mnoge značajne evropske banke uvode to tek poslije 16. st. Značajan prilog razvoju bankarstva dali su Nizozemci uvođenjem prenosivih trgovačkih papira (jedne vrsti čeka). Zbog crkvene zabrane uzimanja većih kamata bankari pronalaze različite načine da ipak »moralno« posluju.

Kako su banke dugo bile samo privatne i vladari su ovisili o bankarima, ali i bankari o naklonosti i politici vladara. Čak su i kovnice novca dugo bile poluprivatne; to je i jedan od razloga raznovrsnosti novca. U 14. st. ipak se zlatni florin učvrstio kao priznato platežno sredstvo u Evropi. Od 17. st. uvode se u Evropi i papirnate novčanice. Kako su države jačale počele su se po Evropi otvarati i državne banke, a države preuzimaju i kovanje novca. Vladari su u pravilu bili halapljivi na zlato i srebro; zgrtali su ga tako što su kvarili novac, a to bi se naravno osjetilo po cijenama. U 17. i 18. st. osjeća se potreba da novac ima gospodarsku podlogu.

Kako je ovo i razdoblje stvaranja snažnih država u Evropi, državne su uprave sve više utjecale i na gospodarstvo. Uvidjelo se značenje gospodarstva za stabilnost i moć države, posebice u vezi s ratom. Naime da rat može i loše i »dobro« utjecati na gospodarstvo — loša da mu je strana što može biti uništena poljoprivreda, gradovi, industrija, što može doći do zastoja trgovine i do većih poreza, a to škodi svemu; a »dobra« mu je ta što rat zahtijeva opskrbljivanje vojske hranom, oružjem i odjećom, pa je potrebna veća poljoprivredna i industrijska proizvodnja, veći trgovački poslovi, što zbog poreza vladar pravi ustupke trgovini i industriji, što se osvajanjem dobivaju nova područja, sirovinski izvori, tržišta i uklanjaju carinske granice. Odatle stoga i ideja da se interesima države u cjelini najbolje služi mačem. (Tako je i to utjecalo na osvajanja i međusobne ratove država.) Državne vlasti sve više preuzimaju gospodarsku politiku. Mjere što su ih poduzimale državne vlasti nisu uvijek nailazile na odobravanje svih društvenih slojeva i činilaca gospodarstva; nezadovoljni su bili ne samo cehovi kojima su se ukidale povlastice nego ponekad i poljoprivrednici ili poduzetnici i trgovci.

U 17. i 18. st. vladajuća je ideja da snažna politička država mora počivati na čvrstom gospodarskom temelju, zato vlast mora u cjelini uređivati gospodarski život.⁵ U Francuskoj za Luja XIV, pod ministrom financija Colbertom — kad se ističu m e r k a n t i l i s t i č k a n a č e l a — ide se

na gospodarski samodovoljnu državu. Slična je kameralistička gospodarska politika u Njemačkoj. Trgovačke zemlje Engleska i Nizozemska bile su manje krute u tome. Ali sve su išle na razvoj snažnog gospodarstva i na zaštitu domaće proizvodnje. Osvajaju nove zemlje i stavljaju pod svoju upravu, ratom i diplomacijom bore se za prevlast vlastite trgovine, potiču i štite razvoj domaće poljoprivrede — hranu ne uvoziti nego izvoziti — potiču nove načine proizvodnje i nova oruđa, potiču i potpomažu određene gospodarske grane, zabranjuju iseljavanje stručnih radnika a potiču useljavanje itd. Osnovne merkantilističke ideje prihvatile su u toku 17. i 18. st. osim spomenutih država i druge evropske zemlje.

Gospodarska politika merkantilizma posebice je naglašavala odnos matica zemlja — kolonije, s programom koji je išao na štetu kolonija do beznadnog položaja — a posljedica toga svjedoci smo i mi u postojanju razvijenih i nerazvijenih zemalja svijeta. Gospodarska politika išla je na pretvaranje novoosvojenih zemalja u sirovinska područja monokultura — ruda, plantaža, stočarstva i njihove gospodarske ovisnosti o »matici zemlji«. Kolonije izvoze određenu sirovinu, a uvoze sve ostalo — od hrane, radnika (npr. robova iz Afrike u slučaju Amerike) do opreme. Nisu iz »matice zemlje« samo politički gospodari i vlasnici nego i širitelji kulture. Tako se kolonijalizam pretvorio u cjelovit imperijalizam — politički, gospodarski i kulturni. Tamo međutim gdje je došlo brojnije stanovništvo iz Evrope i gdje je dopušten bio razvoj industrije, npr. kao u SAD⁶, tamo će tok događaja biti posve drugačiji pa će na kraju ovog razdoblja doći do oslobodilačkog rata, rata za neovisnost — a u 20. st. ta će zemlja postati najrazvijenija industrijska zemlja u svijetu.

Nije u svim evropskim zemljama gospodarska politika bila u svemu i uvijek ista. Ima i znatnijih razlika. Tako su već spomenute Engleska i Nizozemska vodile više računa o trgovini, a Engleska uz to i posebice o industriji, pa joj je poljoprivreda zapadala u krize; ili pak Španjolska je u kolonije prije svega izvozila svoj feudalni sustav, a iz kolonija donosila zlato, dok je na industriju manje polagala.

Apsolutizam i s njim povezan merkantilizam odigrali su značajnu ulogu u stvaranju politički i gospodarski snažnih država Evrope.

To dakako ne znači da već u ovom razdoblju nije bilo velikih gospodarskih kriza — i poljoprivrednih i industrijskih i novčanih, naročito pri kraju razdoblja, pa su takvom gospodarskom politikom nezadovoljni i privrednici i ekonomisti i zahtijevaju veće slobode u gospodarstvu i veću ulogu tržišta. Tako je ne samo kolonijalizam dobio odgovor u američkom ratu za neovisnost, apsolutizam s feudalnom okosnicom u građanskoj revoluciji u Francuskoj nego i merkantilizam u Smithovu učenju o liberalno-kapitalističkom gospodarstvu.

PROMJENE U DRUŠTVENOJ STRUKTURI. Evropa prijelaznog razdoblja je glede društvene strukture formalno feudalna — u znaku triju staleža i dviju klasa, ali se u stvarnosti događaju velike i korjenite socijalne promjene. A promjene su se dogodile i u područjima što su ih osvojila Evropljani. Svećenstvo, plemstvo, slobodni seljaci i kmetovi još uvijek su po broju ili utjecaju značajni slojevi, ali ipak najznačajniji sloj ovog razdoblja valja vidjeti u građanstvu (buržoaziji). Kao što su u gospodarstvu odlučni bili trgovina i novčarstvo, tako je i u pogledu društvene strukture u prvi plan izbilo građanstvo. Te su promjene najviše zahvatile zapadnu Evropu, nešto manje srednju, a u istočnoj se gotovo u cjelini zadržala stara feudalno-klasna struktura.

Građanstvo zapadne Evrope izrasta u ovom razdoblju u snažnu klasu, koja će francuskom revolucijom i formalno postati vladajuća. Odigralo je ono presudnu ulogu u razbijanju staleških i klasnih granica, otvorilo međustalešku i međuklasnu pokretljivost, koja u dotadašnjoj povijesti gotovo ni u jednoj civilizaciji nije bila takva po značenju i opsegu. Ono je počelo razbijati ustaljeno shvaćanje da klasna ili staleška pripadnost mora određivati materijalni, politički, pravni i obrazovni položaj pojedinca.

Značenje koje je imala gradska privreda u temeljnim gospodarskim promjenama u Evropi, koje će imati svjetovno obrazovanje u pogledu duhovnih kretanja, imalo je građanstvo s obzirom na promjene u društvenoj strukturi — a svakako bilo je građanstvo i nositelj gospodarskih i duhovnih

promjena. Gospodarske su promjene omogućile materijalno jačanje i brojčano povećanje građanske klase, a njen politički utjecaj omogućen je promjenom što je nastala stvaranjem snažnih država. Naime trgovina, novčarstvo i industrijsko poduzetništvo uzdignu su dio građanstva u vodeći sloj po bogatstvu, a kako ih se velik dio školovao, potrebe država za obrazovanim službenicima dovest će velik dio građana do uprave. Plemstvo je formalno još uvijek vladajući stalež, ali i građanstvo ženidbama, državnim službama i vladarskim dekretima prodira među plemstvo — koje je dotada kasta, krvno određen vladajući stalež (»plava krv«). Pa iako građanstvo mora slijediti nazore i običaje plemstva unosi mnogo toga iz svoje klase.

Samô u sredini društvene ljestvice građanstvo je razbijalo granicu i prema dolje — jer se među građanstvo dospijevali i seljaci i odbjegli kmetovi, i prema gore — jer su sami prodirali među plemstvo. Događalo se npr. da neki slobodni seljak postane trgovac, stekne bogatstvo, kupi veći komad zemlje ili školuje djecu, pa da već njegova djeca dobiju plemićki položaj i titule. Da se građanstvo nije klasno-kastinski zatvorilo pomoglo je i to što je u njemu samom postojala široka sloj na ljestvica, profesionalna i s obzirom na bogatstvo, pa je postojao veći prostor za pokretljivost i, naravno, razlozi za sukobe.

Mnogo je činilaca utjecalo na promjenu društvene strukture i na ulogu građanstva u toj promjeni, i to naravno međusobno uvjetovanih činilaca. Jedan među njima je i porast specijalističkog zanimanja. U srednjovjekovnoj Evropi prave specijalizacije gotovo da i nije bilo — seljak je npr. obavljao gotovo sve poslove na gospodarskom imanju, plemić je bio ne samo zemljovlasnik nego i upravitelj i sudac i vojnik, svećenik je mogao biti ne samo propovjednik nego i učitelj i vijećnik i pisac i knjižničar i ideolog, redovnik u samostanu obavljao je gotovo sve poslove, umjetnik je mogao biti i inženjer i graditelj i raznoliki obrtnik, itd. Tek od 14. st. počinje u Evropi veća specijalizacija i školovanje za odgovarajuće poslove. Iako je svećenstvo još uvijek utjecajni stalež, sve se više ono okreće vjerskoj djelatnosti jer laici počinju istiskivati svećenike iz mnogih svjetovnih službi, a i sve se više laika posvećuje znanosti i umjetnosti. Na primjer, potreba novih država za pravnicima išla je u prilog građanskoj klasi, njeni predstavnici popunjavaju te službe (i prema tome naravno zastupaju interese svoje klase).

Počinje zatim odvajanje umjetnika, inženjera i graditelja, probitak tih zanimanja i porast njihova ugleda — pa se od tada npr. počinju i potpisivati pod svojim djelima, bivaju poznati po imenu. Iako plemstvo i dalje zadržava velik dio zapovjedničkih činova, promjene u vojsci — mnogo profesionalne vojske, nova oružja, nova tehnika, nov način vođenja rata itd. — zahtijevaju stručno školovane zapovjednike i opet otvara vrata građanstvu. Tako je stručna 'specijalizacija odigrala značajnu ulogu u promjeni društvene strukture, i naravno kulture općenito; s jedne strane da znanje i osobne odlike, a ne obiteljska i staleška pripadnost, donose društveni položaj, materijalni probitak i ugled i, s druge, da elitom postaje strukovna elita.

Građanstvo je u zapadnoj Evropi rasklimalo staleške i klasne granice, stavilo sve u gibanje i pred ideju kako moć, bogatstvo i pravo na znanje i školovanje ne mogu biti povlastica samo jedne klase ili staleža. Ne samo u realnom životu nego i idejama o prirodnom pravu, o vjeri u razum, u snagu znanosti, tehnike i rada, o vjeri u napredak i jednakost svih ljudi — idejama s kojima će ići u francusku revoluciju — građanstvo je odigralo povijesnu ulogu.

Druga značajna promjena što je započela u Evropi ovog razdoblja jest mijenjanje položaja žene. Iz prirode vjera i gospodarstva prethodnih civilizacija u gotovo svima njima žena je bila izvan javnog života. Vezu s gospodarstvom valja istaknuti zato što su se sve civilizacije temeljile na poljoprivredi, a imanje je u pravilu nasljeđivao muškarac, tako da je žena bila materijalno o njemu ovisna. Presudno je bilo u oslobađanju žene od ovisnosti o muškarcu i u njenu proboju u javni život steći materijalnu, neovisnost, a to se — može nam danas izgledati čudnim — dogodilo zahvaljujući kršćanskoj crkvi, njenoj praksi ženskih redova još u srednjem vijeku. Odlaskom u samostan žena se odricala materinstva, ali je postala materijalno neovisna o muškarcu. Istodobno njoj je postalo dostupno obrazovanje. Časne će sestre postajati bolničarke ili će ih bogate obitelji uzimati za učiteljice svojih kćeri pa će tako steći javna zvanja.

Renesansa zatim obnavlja kult žene — pjesnici pišu pjesme njima u čast, slikari ih slikaju. U otmjenim salonima žene su domaćice i kreću se u krugu učenih i uglednih. Neke žene osnivaju samostanske redove, neke su čak i vođe ustanka, kao Jeanne d'Arc, a brojne će postati vladaricama, od Izabele u Španjolskoj do Katarine II u Rusiji ili utjecajne na dvorovima kao Pompadour. Značajno je bilo i to što u novonastalim prilikama u Evropi — kad imamo bogatih trgovaca i siromašnih plemića — kćeri mogu u miraz nositi pokretno bogatstvo, novac; kako je plemiću interes doći do novca, a trgovcu do veze s plemstvom, kćeri bogatih građanskih obitelji razbijat će udajom za plemiće krvno-stalešku granicu.

To je samo dio slike društvene strukture ovog razdoblja — onaj svjetliji, a postoji i drugi, tamniji. Selo je u biti i dalje ostalo s kmetovima, seljacima i feudalcem — a u njemu je još uvijek živjela golema većina stanovništva i zapadne Evrope. Tržište je doduše potaklo feudalce da daju zemlju u zakup. Ono je bilo privlačno i feudalcu zbog novih roba, a sada i zakupniku zbog prodaje svojih proizvoda. Feudalci međutim hoće i nova novčana davanja i stare obveze, pa je to razlog nezadovoljstvu i seljačkim pobunama. U Engleskoj se npr. feudanci posve okreću probitku u novom načinu privređivanja pa oranice pretvaraju u pašnjake za ovce, istjeruju seljake i tako raste masa bez kruha i krova, masa prosjaka lutalica — što je potresno opisao T. More. U gradovima isto tako zarana počinje bezdušno iskorištavanje fizičkih radnika, pa već u 14. st. npr. imamo ustanak tkalaca u Italiji. U doba prvobitne akumulacije — u doba merkantilizma i apsolutizma — počinje u gradovima jasna polarizacija na bijedne i bogate, polarizacija na elitu bogatih poduzetnika, trgovaca i bankara i masu siromašnog industrijskog radništva.

Posebno je stanje s obzirom na društvenu strukturu u novoosvojenim zemljama. Tamo na jednoj strani imamo vladajuću kastu bijelih došljaka — čak i oni koji su došli kao sluge doći će do veleposjeda, postati bogati i samostalni, a na drugoj strani potlačeno domorodačko stanovništvo i, npr. u Americi, uvezeno iz Afrike. Španjolci npr. uspostavljaju neku vrstu feudalizma, uvode enkomijendu, feud na kojem su oni što rade u kmetском položaju; a nisu u boljem ni kad je zamijenjena hacijendom, - iako su zakonski slobodni. Kako su Španjolci zauzeli golema prostranstva u Americi i istodobno uništili milijune domorodačkog stanovništva — npr. prije dolaska Španjolaca (početkom 16. st.) u Americi je živjelo oko 14,5 milijuna stanovnika, a 1570. god. svega oko 9,5 milijuna, i tek će se oko 1800. god. broj stanovnika vratiti na oko 15 milijuna — uvožit će radno stanovništvo iz Afrike. Zbog stava katoličke crkve i misionara to stanovništvo nije i formalno stavljeno u položaj robova, ali se uvezenom crnom stanovništvu u Sjevernoj Americi koju su držali protestanti to dogodilo.

U takozvanoj Latinskoj Americi stvorit će se čitava društvena ljestvica na »rasno«-etničkoj osnovi — bijeli, mješanci (bijelaca s Indijancima i crncima), Indijanci, crnci. U Sjevernoj Americi nastavilo se otimanje zemlje i uništavanje domorodačkog stanovništva i kasnije — (oslikano u perverznoj slici Divljeg zapada). U Africi su Evropljani u ovom razdoblju bili u prvom redu lovci na stanovništvo i trgovci crnim robljem, a zatim i gospodari i upravljači. Kao gospodari i upravljači ponašali su se svagdje kamo su došli tako da su prisvajali bogatstvo domorodaca, stavljali ih u podređeni položaj i uništavali im kulture.

ORGANIZACIJA ZAJEDNICA (DRŽAVA). Promjene što su se u Evropi ovog razdoblja zbivale išle su u prilog stvaranju snažnih država i novih institucija vlasti, ali i novih oblika političkih zajednica. Imamo u tom razdoblju i feudalnu upravu s formalnom vlašću kraljeva i jake apsolutističke države i republike, a susrećemo i federacijske zajednice. Oblici zajednica i organizacija uprave nisu u svim zemljama u isto vrijeme bili isti, niti su sve zemlje iskušale sve spomenute političke oblike.

Od upravno-političkih pojava svojim se značenjem, a u drugom dijelu ovog razdoblja i tipičnošću ističe centralizacija. Već od početka ovog razdoblja počinje jačati vlast vladara na račun lokalne vlasti feudalaca i što dalje sve izrazitije.⁷ Vlada sve češće donosi propise. Vojska

postaje profesionalna, pa vladar daje vojničke službe i određuje zapovjednike. Sve više poreza odlazi u vladarovu blagajnu. Sudstvo se centralizira — uz senioralne sudove koji sude kmetovima, Uz cehovske i crkvene javljaju se i kraljevski sudovi, čak kralj postaje izvorom prava. (Pravo i pravници postaju inače značajni, otvaraju se novi fakulteti prava, proučava se rimsko pravo, pa ima pokušaja i kodifikacije — iako do francuske revolucije ni jedna evropska zemlja nije stvorila jedinstven pravni sustav.) Tako se s vremenom stvara središnja kraljevska uprava — kraljevski suci, vojni nadzornici, financijeri i drugi službenici. S protestantizmom dolazi do stvaranja narodnih crkava, pa će u tim zemljama vladari imati nadzor i nad crkvom ali i u nekim katoličkim zbog nove prakse — konkordata. Te su promjene vodile k apsolutizmu vladara u 17. i 18. st. Apsolutistički dvorovi postaju središta svekolika života — od vojnog i gospodarskog do znanstvenog i umjetničkog.

Put do stvaranja jake ujedinjene države odvijao se u različitim zemljama različito. U osnovi išao je od borbe velikih feudalnih kuća do stvaranja nasljednih kraljevskih dinastija. Bilo je presudno doći do većih posjeda, ovladati većim prostorom — doći do više zemlje i podanika. Svaka se prilika za to iskorištavala. U vrijeme protestantizma npr. oduzimala su se u protestantskim zemljama katoličkoj crkvi imanja, a u katoličkim zemljama protestantskom plemstvu. Zatim su podršku u jačanju središnje vlasti na račun feudalaca pružili kralju mnogi gradovi — našao se u tome uzajamni interes, kralj je dolazio do političke podrške i materijalne potpore za održavanje vojske i uprave, a gradovi do mnogih povlastica, kao što su ukidanje feudalnih poreza, ukidanje carina na trgovinu, davanje monopola, izgradnja prometnica itd. No valja upozoriti da gradovi nisu uvijek bili za centralizaciju, da su se znali usprotiviti kad im ona nije bila u interesu.

Stvaranje centralističkih država omogućio je i razvoj tehnike, ponajprije prometa. Pri srednjovjekovnoj prometnoj nepovezanosti nije ni mogla postojati jaka središnja vlast. Područja su bila nepovezana, odjelita, pa je i vlast bila lokalna. Gradnjom cesta i poboljšanjem prometa veći se prostori povezuju pa je i uprava na njima mogla biti uspješnija. Osim toga školovani će službenici zamijeniti nekadašnje feudalce, što će ujedno pridonijeti ujednačavanju uprave na većem prostoru. Stvaranjem kadra profesionalnih vojnika i zapovjednika središnja je uprava posebice dobila na snazi. Razvoj statistike i pojava tiska uz brojnije i školovane državne službenike omogućit će središnjoj vlasti evidenciju, veći nadzor i bolji pregled svega što se događa u državi i kako se naredbe provode. Vlast uviđa presudno značenje gospodarstva za snažnu državu, pa potiče, kako je spominjano, njegov razvoj — potiče razvoj industrije, tehnike, pa i znanosti, zato vladari osnivaju znanstvene akademije. Tako su već u ovom razdoblju zacrtane osnove budućih država.

Nije centralizacija i ujednačavanje išlo brzo i lako, postojali su još jaki srednjovjekovni činioci koji su je kočili — crkva, plemići, cehovska udruženja, lokalizmi, i sve je to vladar morao manje ili više uvažavati. Vladar je prisvajao one ovlasti koje su bile nužne za vođenje poslova jedinstvene države i za održavanje reda u njoj. Kraljevi su se u centralizaciji oslanjali na pripadnike trećeg staleža (građane), ali je plemstvo još uvijek bilo vrlo jako, posebice u Francuskoj, gdje se suprotstavljalo mnogim kraljevskim namjerama, npr. uvođenju proporcionalnog oporezivanja, slobodnom pristupu svih svim zvanjima u crkvi i vojsci — to će riješiti tek revolucija od 1789. god. Zato je u ovom razdoblju dolazilo ne samo do pobuna seljaka protiv feudalaca, proletarijata protiv poduzetnika, do vjerskih protestantskih pokreta, pokreta za neovisnost npr. nizozemskih gradova i Portugala protiv Španjolske itd., nego i do pobuna građana protiv plemića i do protesta plemića protiv centralizacije. Ali u vezi s plemićima vladari su ipak učinili to da su uklonili feudalnu neovisnost, a plemićima ostavili samo staleške povlastice. Centralizacija je tako ipak provedena u mnogim evropskim zemljama, stvorene su mnoge jake apsolutističke države, a primjer za to je Francuska za Luju XIV, kad središnja vlast uređuje cjelokupni život u državi.

U prilog centralizaciji i apsolutizmu vladara išla su i mnoga učenja o državi

što su se javila u ovom razdoblju — počevši od Machiavellijeva s načelom da u stvaranju snažne svjetovne države cilj opravdava sredstvo⁸, Bodinova koje zagovara državu s centraliziranim autoritetom, Hobbesova s naglaskom na suverenitetu vladara, do popularnih učenja o prosvijećenom vladaru. Mnogo je toga išlo u prilog pojavi apsolutističkih dvorova u Evropi 16, 17. i 18. st. od Španjolske Filipa II do Rusije Petra Velikoga. Te moćne države vodit će zatim međusobne ratove i osvajачke izvan Evrope. — A ta je politika, znakovita do danas, dobila ovakvo tumačenje u Hobbesa. Hobbes, koji inače pripada struji teoretičara prirodnog prava, drži da sloboda čovjeka vodi k smrti, da život čini »osamljenim, bijednim, odvratnim i životinjski kratkim«, zato su se ljudi međusobno odnosili kao vukovi i slobodu iskoristili za primjenu sile, da su ugovorom ljudi ta prava prenijeli na vladara koji sad propisuje pravila i da je jamstvo sigurnosti i reda sada vladar, odnosno država; ali države se sad odnose kao pojedinci samoživo, koristeći se i silom kad ustreba — naoružavaju se i prate jedna drugu s ciljem da se prošire u času slabosti one druge⁹.

Osim kraljevina postoje u Evropi ovog razdoblja i r e p u b l i k e. Republike su npr. Venecija i naš Dubrovnik, a odlike republika imali su i mnogi slobodni gradovi, iako su formalno bili ovisni o vladaru ili feudalcu. Vlast u republikama držale su međutim pretežno bogate trgovačke obitelji uz sudjelovanje cehova, dok su siromašniji bili izvan vlasti, pa odatle i bune pučana, kakvima u osnovi pripada i buna pod vodstvom Matije Ivanića na Hvaru početkom 16. st. U središnjoj i sjevernoj Evropi takvi su gradovi bili središta reformacije, npr. Zürich, Ženeva, Strassburg i neki gradovi Nizozemske i Njemačke. Republikom je u ovom razdoblju bila proglašena i Engleska u vrijeme građanskog rata 1649. god. Praksi republikanizma pridonijeli su i humanisti s obnovljenim antičkim idejama i vjerske struje kojima su uzorom bile prve kršćanske komune. Valja međutim upozoriti da broj republika u Evropi ovog razdoblja nije velik.

U ovom razdoblju imamo u Evropi i federacijâ, koje su s obzirom na vlast republikanskih odlika. To su savezi gradova ili pokrajina ili trgovački savezi — kao npr. Švicarska, Nizozemska i Hanza. Federacija je zajednica što počiva na načelu saveza samostalnih jedinica koje se u savez dobrovoljno udružuju radi dogovora oko zajedničkih poslova pa mogu stvarati zajednička tijela. Budući da su to dobrovoljni savezi samostalnih jedinica, one mogu slobodno pristupati ili istupiti iz federacije. Među federacijama ističe se Nizozemska. Tamo se u 16. st. (1579) ujedinilo sedam pokrajina u Ujedinjene pokrajine. Njihovi predstavnici činili su skupštinu staleža koja je izbirala vladu, ali su njezine odluke vrijedile samo uz dogovor i suglasnost pokrajinskih sabora.

Kao što oblici političkih zajednica nisu uvijek i svagdje u Evropi ovog razdoblja bili isti, tako je to i u pogledu uprave. Građanska je klasa pomogla jačanju vlasti mnogih kraljeva u Evropi, ali ju je i ograničavala — jer se borila za ljudske slobode i odgovornu vlast, za institucije koje će to osigurati. Takva je institucija u prvom redu s k u p š t i n a. Stvaranje skupština u Evropi počelo je, kako je spomenuto, još u srednjem vijeku, kao tijela što ih je vladar morao obvezatno savjetovati o značajnim pitanjima i koja su počela dobivati zakonodavnu zadaću. U 17. i 18. st. negdje su skupštine (parlamenti) vrlo jaki a negdje, npr. u Francuskoj za Luja XIV, gotovo nestaju. Kako su u Engleskoj prilike bile posve drugačije nego u Francuskoj tamo će se postaviti zahtjevi za predstavničkom vladom i ograničenom kraljevinom, doći će čak i do svrgavanja kralja. I Locke će tamo zagovarati suverenitet naroda.

Kako je s jedne strane apsolutizam već pokazao pravo lice vlasti, a s druge Locke objelodanjuje svoje stavove, na kraju ovog razdoblja Montesquieu istupa ne samo protiv apsolutizma nego zagovara odvajanje zakonodavne i izvršne vlasti i sudstva kao pretpostavci demokratske države¹⁰ — što će postati podlogom ustavnom poretku kasnijih država u Evropi i SAD. Ovo je učenje izraslo i na onim idejama što su ih pokrenuli renesansa, protestantizam te zastupnici prirodnog prava o slobodi pojedinca i ugovornoj naravi vlasti — da su prirodna prava ljudi iznad prava što ih stvaraju pojedinci i da se ta prava moraju štititi od svake samovolje i institucionalno samostalnim sudstvom.

RAZVOJ TEHNIKE. Tehnika je zapravo omogućila civilizacijsku promjenu i dala joj pečat. Ona je omogućila mnogo novog, u prvom redu gospodarski polet i razvoj znanosti. Naravno, i sam razvoj tehnike biva povratno potican raznim činiocima — npr. težnjom za većim materijalnim bogatstvom, razvojem znanosti i snažnih država. Zahtjevi za većom proizvodnjom potaknut će iskorištavanje novih izvora energije — vode, vjetra, pare, pa onda i izume sprava, što će omogućiti njihovo iskorištavanje. Isti će razlog potaći razvoj industrije i nove grane industrije. A poboljšanje i povećanje proizvodnje u svima njima bilo je moguće samo novim spravama i novim tehnologijama. Veću je trgovinu mogao omogućiti tek razvoj prometa i svega onoga što je s njim povezano, npr. razna navigacijska pomagala u pomorstvu. Njemačkim vlasnicima rudnika npr. trebali su novi strojevi i metode za obradu metala, Talijanima sprave za regulaciju kanala, Englezima kartografija zbog osvojenih zemalja itd. Urbanizacija i nove snažne države zahtijevale su novo sredstvo za uspješniji i brži prijenos vijesti i evidenciju. Težnja država za osvajanjima dovest će do uporabe puščanog praha u ratne svrhe i usavršavanje oružja. Za potrebe u industriji i trgovini valjalo je usavršiti vagu. Sve se više mora voditi računa o vremenskim prilikama, pa treba mjeriti tlak, toplinu, itd. I drugi su razlozi i pobude poticale na razvoj tehnike, npr. cistercitski redovnici željeli su imati više vremena za duhovni život pa su svoje samostane gradili uz rijeke kako bi vodu iskoristili kao pogonsko sredstvo koje će pokretati brojne strojeve. Tako će nastati prva prava moderna središta mehanizirane proizvodnje.

U različitim područjima života javljale su se različite potrebe i iz različitih »u slojeva dolazili poticaji za novim izumima i njihovim stalnim poboljšavanjima. Tako je npr. potreba za rudama zahtijevala pronalaženje sredstava i načina za crpljenje vode iz rudnika koja je otežavala vađenje rude; kako se to nije moglo riješiti ni s radnicima ni kod veoma dubokih kopova snagom konja, pokušavalo se parnim strojem, pa se od Papina do J. Watta parni stroj nastoji usavršiti. Tehnički su izumi, i oni usvojeni od drugih kultura i oni izumljeni ili poboljšani u Evropi ovog razdoblja, rezultat neposrednih potreba, ali će omogućiti i sav kasniji razvoj, neposrednu pojavu i razvoj moderne znanosti — naime bez sprava ona se ne bi bila mogla razvijati.

U početku ovog razdoblja povezani su obrtnici i izumitelji, zatim poduzetnici i izumitelji i na kraju izumitelji i znanstvenici. Izumi su dolazili od ljudi iz prakse, npr. dalekozor i sitnozor djelo su brusača stakla, trgovci i bankari omogućit će pojavu mehaničkih računala, liječnici medicinskih pomagala itd. Kad su spravama otkriveni novi svjetovi — sitnozorem do tada nevidljiv (mikrosvijet), a dalekozorem svemirska prostranstva (makrosvijet) — otkrivene nove pojave i otvorena nova pitanja, tada je znanost stupila u prvi plan. Ona sad počinje odgovarati na pitanja, otkrivati zakonitosti u pojavama — fizičke i kemijske procese, procese u biljnom i životinjskom svijetu itd.; uz pomoć tehnike dakle, ali i potičući njezin dalji razvoj.

Već je u ovom razdoblju tehnika znatno izmijenila život velikog dijela stanovništva, posebice zapadne Evrope. Došlo je do promjena u prehrani, odijevanju, stanovanju i općenito življenju. U Evropu su uvezene biljke kao što su krumpir, kukuruz i neka povrća, zatim je uvedeno dimljenje i sušenje ribe, od Kineza je preuzeta ideja da se hrana može sačuvati od kvarenja stavljanjem u hladno, što je bilo važno, naročito za meso; sve to omogućit će promjenu prehrane, veću raznovrsnost, uklanjanje nekih bolesti, opskrbu gradova — omogućit će zapravo industrijalizaciju i urbanizaciju, prehranu gradskog stanovništva. Golema proizvodnja pamučnih tkanina posve će izmijeniti i dakako poboljšati odijevanje velikog broja Evropljana. Veća i standardizirana proizvodnja pokućstva, stakla i posuđa, bolje, veće i udobnije građene kuće u gradovima izmijenit će uvjete stanovanja dijela stanovništva — doduše manjeg dijela, jer će se u gradovima već početi stvarati bijedne radničke četvrti s gotovo lošijim uvjetima stanovanja nego na selu. Medicina, medicinske službe i higijenske mjere ipak su iznad srednjovjekovnih.

Ne samo tisak nego i npr. uvezena kava i čaj dovest će do novih društvenih običaja, do otvaranja kavana — oživjet će običaji sastajanja, umjetničkih priredbi i slično. Na primjer, zahvaljujući otvaranju kavana, Pariz će u ovo vrijeme postati središtem duhovnog života, Meka umjetnika.

S razvojem znanosti i tehnike nastupa jedna od najvećih promjena u ljudskoj povijesti odnosno u povijesti kulture, ravna onima kao što su nastanak naše vrste, neolitska revolucija i urbanizacija (prve civilizacije). Čovjek staroga kamenog doba sustavno se služio samo oruđem (i oružjem) za lov i sakupljanje i tek je upoznao vatru. Čovjek mlađega kamenog doba stalno se nastanjuje, pripitomljuje životinje i uzgaja biljke, izumljuje alate — počinje prirodu prilagođavati, ali skromno zbog skromnih oruđa i skromnog iskorištavanja energije. Pismo, grad i država prvih civilizacija, kao i onih kasnijih, omogućili su u biti samo organizacijske promjene. Tek će znanstveno-tehnička revolucija s kraja ovog razdoblja donijeti radikalnu promjenu — čovjek će ovladati prirodom i moći će je iskorištavati do neslućena opsega.

RAZVOJ ZNANOSTI. Do početka 16. st. ne može se govoriti o nekom razvoju znanosti u Evropi. Evropa je u tom pogledu u znaku upoznavanja znanja prethodnih i drugih civilizacija. S obnavljanjem grčkog razumskog duha — (logika, matematički dokaz, uzročno-posljedično načelo) — te s razvojem tehnike i oživljavanjem svjetovnog života stvaraju se tek uvjeti za razvoj znanosti. Valja priznati da su i pojedinci iz prijašnjeg razdoblja značajni za razvoj znanstvenog duha, npr. R. Bacon, A. Magnus pa i Toma Akvinski. Naime u razdoblju oblikovanja dolazi do odvajanja prirodne znanosti — ili »prirodne filozofije« kako su je nazivali — na jednoj strani od filozofije i teologije na drugoj; a prilog je dao i T. Akvinski time što je dopuštao posebno područje razumskog (filozofije), pa se na toj osnovi u ovom razdoblju i prirodna znanost odvojila od filozofije uzevši svoje posebno područje bavljenja. U vezi sa spomenutim posebice je značajan W. Occam, koji živi u prvoj polovici 14. st.

Prirodna znanost počinje se razlikovati po predmetu istraživanja i u pristupu. Polazeći od stajališta da je svijet zakonito uređen i da je zadaća znanosti otkrivanje tih zakona, njen predmet postaje materijalni, vidljivi svijet, pojave .količinske naravi koje se mogu i pokusom provjeriti; a pristupa im pitanjem **kako** — kako se neka pojava odvija u prirodi? Duhovni svijet, svijet kvalitativnog i vrednotnog, kao i pitanje zašto {zašto se pojave događaju u prirodi?} ostavlja filozofiji i teologiji. Prirodna je znanost prihvatila kvantitativnu sliku svijeta, a kako će ona postati i temelj novog svjetonazora, izvela je ujedno i prijelaz iz kvalitativne slike svijeta u kvantitativnu. Galilei će dati i metodologijsku osnovu znanstvenom istraživanju, odnosno znanosti s tri stupnja znanstvenog istraživanja: 1. razumsko uočavanje pojave, 2. pokus (ili laboratorijska provjera) i 3. matematički prikaz. Tako su postavljeni teorijski okviri znanosti.

Zatim izumi sprava omogućit će da se upozna Zemlja, pogleda u svemir i otkrije oku nevidljivo; a onaj probudeni optimistički racionalistički duh, siguran da se svijet može upoznati, a spoznaje iskoristiti, da znanost može pomoći čovjeku ovladati prirodom, kako je isticao Descartes, namijenit će znanosti zadaću da ustanovi, otkrije prirodu, njene zakone, oblike i procese. Zahtjevi F. Bacona,¹¹ između ostalih i za točnošću, mjerljivošću i provjerom, i Descartesov zahtjev za matematičkom izvjesnošću¹² temeljni su, pa će tako sustavno ispitivanje i matematički jezik ovladati znanošću. Kako je dakle pitanje znanosti *kako* (a ne *zašto*), presudan je postao pokus, i zato što ustanovljuje količinsko (pa joj je jezik matematika) osnovom su postale sprave. Valjalo je ustanoviti materije, strukture i pojave i mjeriti vrijeme, prostor, težinu, toplinu, brzinu, tlak itd. Dalekozor je omogućio razvoj astronomije, sitnozor razvoj biologije, pa i kemije i fizike, a bez mjernih sprava — sata (mehaničkog), vage (precizne), toplomjera, tlakomjera, elektrometra itd. — nemoguća je egzaktna znanost. Valjalo je dakako i ujednačiti mjerne sustave.

Poraslo zanimanje za znanost vodilo je osnivanju znanstvenih društava (akademija), okupljanju više znanstvenika. Bijahu to prve znanstvene jezgre, bogato opremljene i s potporom. Osnivaju se laboratoriji, osmatračnice, botanički vrtovi, muzeji — i pri nekim sveučilištima; znanstveni rad u ovom razdoblju uglavnom je izvan sveučilišta. Tisak je omogućio znanstvene časopise i time brzu izmjenu iskustava i širenje spoznaja među znanstvenicima različitih zemalja — počinje internacionalizacija znanosti, što je vrlo značajno za njen razvoj i dobrobit ljudi uopće.

Valja spomenuti da uza sav ovaj znanstveni zamah još uvijek bijahu znanja takva da su mogle postojati renesansno svestrane ličnosti, sveznadari, pojedinci koji će se baviti i dati prilog ne samo različitim područjima znanosti nego i filozofiji ili izumilaštvu — npr. Descartes, Galilei, Kepler, Boyle, Pascal, Leibniz, Newton, Lomonosov, Bošković,¹³ Franklin i drugi.

Uz izume i poboljšanje sprava najznačajniji će za razvoj znanosti u cjelini biti razvoj matematike — jer je matematika, kako smo istakli, jezik znanosti. U Evropi je do 16. st. bila ona na razini grčko-islamskih znanja i tek od tada počinje njezin nagli razvoj. A za to će biti najpresudnije ujednačavanje matematičkih simbola — jedinstveno matematičko znakovlje, jedinstven jezik — kako bi dostignuća jednog istraživača postala dostupna (razumljiva) i svima drugima, pa znanja mogla iskorištavati i znanost razvijati. To je u Evropi učinjeno u ovom razdoblju uvođenjem i standardizacijom znakova +, —, x, :, <, >, itd. Uveden je decimalni sustav. Razvijaju se matematičke discipline — od aritmetike do analitičke geometrije. Uvode se logaritmi. Otkrivaju se značajni računi bez kojih ne bi bio moguć razvoj moderne znanosti, posebice fizike — račun integralni, diferencijalni i vjerojatnosti. Matematika se razvijala zahvaljujući zahtjevima drugih znanosti, iz potrebe rješavanja nekih pitanja — npr. diferencijalni račun zbog rješavanja problema gibanja. Ili npr. Newton ne bi mogao bez razvoja matematike dokazati svoju teoriju svemira. Ili tada se javila potreba za statistikom, a bez računa vjerojatnosti nije moguća statistika kao znanost, itd.

Ovo je i doba razvoja velikog broja fizikalnih disciplina, posebice je u znaku astronomije i mehanike, a upravo je opsjednuto astronomijom. Brojni čuveni znanstvenici od Kopernika, preko Kaplara, Galileija, Newtona do Halleya dali su značajne priloge toj disciplini. Mnogi su znanstvenici dali i priloge mehanici, a Newton je u znamenitom djelu »Matematička načela prirodne filozofije« dao osnovne zakone mehanike. Slično je i s Huygensom u vezi s dinamikom, iako su tu još velika imena poput Galileija i Torricellija. A razvijaju se i druge discipline — meteorologija, statika, optika (koju će omogućiti razvoj optičkih sprava), pa akustika, proučavanje topline, magnetizma i elektriciteta.

Primjer s elektricitetom najslikovitiji je možda da se prikaže kako se znanstveno-tehnička civilizacija oblikovala u ovom razdoblju — da su u ovom razdoblju postavljeni temelji svemu, a u razdoblju što slijedi da imamo samo razradu, primjenu i oživotvorenje onoga što je otkriveno u ovo vrijeme, ustanovljeno ili najavljeno bilo u tehnici bilo u društvenim promjenama. U podjeli povijesti tehnologa postoji i razdoblje elektriciteta — koje dolazi nakon razdoblja pare, a prethodi atomskom razdoblju, vremenski ono pokriva kraj 19. i prvu polovicu 20. st. Međutim, do gotovo svih bitnih znanja o elektricitetu došlo se već u ovom razdoblju čija je granica druga polovica 18. st.

U ovom razdoblju uočeno je da je elektricitet posebna pojava, da se javlja u prirodi (grom) i da se može umjetno proizvesti, da postoji pozitivni i negativni električni naboj (Fay, Franklin), da postoje vodiči i nevodivi (Gray), izumljena je sprava za proizvodnju elektriciteta ili generator (Guerickeova sumporna kugla), sprava za čuvanje ili kondenziranje (lajdenska boca), gromobran (Franklin i drugi), elektrometar (Gralath), pa se elektricitet počeo i iskorištavati, iako poput baruta u početku u Kini samo za spektakle kakvi su izvođeni npr. u Londonu kraj Temze. Ono što će uslijediti kasnije bit će u prvom redu primjena tih znanja, iskorištavanje u praktične svrhe pomoću odgovarajućih izuma — posebice izuma jednog od najvećih izumitelja novoga vremena, našega Nikole Tesle.

Ovo je razdoblje nastanka kemije kao znanosti. Iako će alkemija živjeti sve do 17. st., ipak će Paracelsusova ideja da se elementi mogu dobiti u laboratoriju postati stvarnost već u ovom vremenu. Na razvoj kemije nije utjecala samo alkemija i medicina, nego još više i presudnije industrija — bijeljenja, bojenja, čišćenja, stakla, porculana, baruta, obrade rude itd., jer je to zahtijevalo proizvodnju lužina, kiselina, oksida itd. A razvoju kemije pridonijet će još i nove sprave — npr. vaga, mikroskop i razne optičke sprave. Sredinom 17. st. objavljuje se prvi priručnik iz kemije i pojavljuju prvi profesori kemije. Već Boyle (17. st.) napada shvaćanje o malom broju

elemenata i utire put atomskom shvaćanju sastava materije. Black i Cavendish otkrivaju kisik, a Priestley dušik, ugljik-monoksid i dušik-oksidi. S kristalnim šećerom počinje već i organska kemija. Značajan će prilog kemiji dati i Lomonosov. A u ovom razdoblju živi i Lavoisier, za koga se drži da je u kemiji ono što je Newton u fizici.

Ovo je razdoblje i razdoblje utemeljenja geologije i paleontologije. Biblijska priča o potopu kada su navodno nastale sve životinje, kao i stavovi teologa o starosti Zemlje (oko 6000 godina) dovedeni su u sumnju. Od Agricole do G. Arduina (18. st.) sve se više proučavaju slojevi Zemljine kore, pa je Arduino na osnovi organskih ostataka izradio slojnu tabelu — primarni sloj, sekundarni, tercijarni i kvartarni. A već su se krajem 17. st. počele izrađivati geološke karte. U 18. st. počinje proučavanje kristala — kristalografija. Paleontolozi su došli do jasne spoznaje da su fosili organskoga porijekla i da su prilično stari.

Zahvaljujući putovanjima i istraživanju novootkrivenih prostora Zemlje, razvija se i zemljopis. Do kraja ovog razdoblja otkriveni su svi kontinenti i velik dio tihooceanskih otoka; ostala su nepoznata još neka područja na pojedinim kontinentima. To će omogućiti dobre zemljovide, a tiskarski stroj i njihov sve veći broj. U 16. st. pojavljuju se prvi globusi i prvi atlas (Mercator), a sredinom slijedećega stoljeća vrlo dobri udžbenici općeg zemljopisa.

Valja u ovom razdoblju posebice istaći razvoj biologije. Do 16. st. biologija je poput matematike u granicama grčko-islamskih znanja, još i skromnijih zapravo, a važeća je Aristotelova klasifikacija. Na njezin pak razvoj utjecat će zanimanja za prirodu umjetnika, liječnika za »materia medica«, a posebice putovanja Evropljana u nova područja Zemlje i pojava mikroskopa. Putovanjima se otkrilo da postoji mnogo više vrsta nego što ih je spominjao Aristotel i što su ih Evropljani poznavali, pa je valjalo izvršiti novo razvrstavanje — što će početkom 18. st. učiniti K. Linne, podijelivši sva živa bića (i minerale) u razrede, redove, rodove i vrste. Mikroskop je omogućio pojavu i razvoj mnogih biologijskih disciplina, u prvom redu citologije i bakteriologije nakon Leeuwenhoekova otkrića »protozoa«, pa anatomije i usporedbene anatomije. Razvijaju se također fiziologija i embriologija (koja se sada zapravo i pojavljuje). Mnogo se istražuje, izvode se pokusi. Osnivaju se botanički vrtovi i laboratoriji. Obavljaju se pokusi s križanjem, što će biti klica za kasniji razvoj genetike.

U pogledu razvrstavanja i s tim u vezi porijekla živih bića postojale su dvije struje — jedna što je smatrala da su vrste odvojene, samostalne i kao takve »stvorene«, struja kojoj je pripadao i K. Linné; i druga, da su u srodničkom lancu i da su se u toku vremena više vrste razvijale iz nižih; toj će struji pripadati i Buffon, koji se može smatrati utemeljiteljem učenja o razvoju živih bića, a zastupao je i stajalište da svi ljudi pripadaju istoj vrsti. Valja upozoriti da je na istraživanja u ovom znanstvenom području naročito bila osjetljiva crkva. Na primjer, djelo Isaca de la Peyrère, u kojem zastupa ideju o poligenezi i ideju da se čovjek pojavio mnogo tisuća godina prije Adama, bilo je 1655. god. javno spaljeno u Parizu. A borba crkve i znanstvenika oko tih pitanja još će dugo potrajati.

Prirodnoznanstvenici ovog razdoblja bili su materijalisti mehanicisti — pa je Newton sa svojom razrađenom mehaničkom slikom svemira simbolom i najvećim umom ovog razdoblja. Istovremeno su bili empiričari i racionalisti, kao i deisti ili teisti. Ali bilo je i evolucionista, kao npr. spomenuti Buffon.

Izvan proučavanja prirode može se o znanosti govoriti samo o ekonomskoj, o jezikoslovlju, o počecima statistike i o proučavanju »primitivnih« (Lafitau). U vezi s ostalim teško je govoriti o znanosti.

ŠKOLSTVO. Kulturne promjene što su zahvatile Evropu ovog razdoblja djelovale su i na promjene u školstvu, ono je zapravo svojevrsna slika tih promjena. Kretanje prema svjetovnom i stručnom obrazovanju, oslobađanju školstva od nadzora crkve, promjeni srednjovjekovnih predmeta i metode nastave, širenju mreže škola i dostupnosti obrazovanja većem broju djece teklo je polako i ne uvijek i svugdje ravnomjerno, ali ipak nezaustavljivo, činjenica da krajem srednjega vijeka ni svi svećenici

nisu bili pismeni, a da je potkraj ovog razdoblja pruski vladar izdavao uredbe o obaveznom pohađanju škole sve djece od 5. do 13. godine i davanju stipendija siromašnoj djeci ne znači da je u Evropi to teklo brzinom koncentričnih krugova na vodi, da su doista krajem ovog razdoblja sva djeca u Evropi pohađala školu i da je nastava svagdje bila besplatna.

Ipak broj škola po Evropi raste — i osnovnih i srednjih i sveučilišta — programi se mijenjaju u korist svjetovnih sadržaja, raste broj stručnih škola, sve više će i svjetovna vlast preuzimati nadzor nad školama iako su nastavnici i dalje gotovo u cijelosti svećenici, predaju se sve više prirodnoznanstveni predmeti, javljaju se brojni teoretičari školstva koji zagovaraju nove programe, nove metode nastave, druge ciljeve školovanja i drugačije stavove o tome tko se treba školovati.

Već u 14. st. nalazimo u Firenzi trgovačke škole s više od tisuću polaznika i škole slobodnih umijeća s oko šest stotina polaznika. Sveučilišta se zatim počinju osnivati i po srednjoj Evropi — Prag, Krakow, Beč. U školske programe ulazi sve više proučavanje grčkih i rimskih književnih i filozofskih djela. U 15. st. otvaraju se brojna sveučilišta po Evropi sve do Uppsale u Švedskoj, mnogo srednjih i posebice stručnih škola. U medicini npr. počinje specijalizacija kirurga i liječnika — (i donose se državne uredbe protiv nadriliječništva). U Italiji se osnivaju prve umjetničke akademije — umjetnost se odvaja od obrta i školovanje umjetnika je posebno; jer od Dantea i Boccaccia počelo se isticati da je umjetnost intelektualan a ne mehanički posao, pa da je umjetniku nužno poznavati povijest, pjesništvo i filozofiju.

U osvjetljenje reformacije T. More i Erazmo iznose svoje poglede na školstvo. Erazmo misli da bi škola valjala odgajati u duhu klasične učenosti i humanističkih kršćanskih vrлина, i tako razvijati neovisno mišljenje u učenika. More pak da su vrline neodvojive od znanja, a znanja koja valja dati učenicima to je »znanost o ljudskim poslovima«, i da jednaka znanja moraju dobiti i dječaci i djevojke, a nadzor nad školom treba da vode znanstvenici. Pedagoških je novina inače već bilo u školstvu u Italiji i Nizozemskoj.

S reformacijom će se uvidjeti značenje školstva, pa će i katolička i protestantske crkve sada ponovno staviti jači naglasak na vjerske sadržaje, tj. obrazovanje će podvrći službi vjere. Ali će istodobno povećati mrežu škola, a nisu više mogli ukloniti ni one svjetovne sadržaje što su ušli u školstvo — iako su udžbenici katekizma postali osnovni udžbenici. Posvećujući dosta pozornosti školstvu, Luther zahtijeva promjene koje ne zvuče naročito vjerski — predlaže: učenje latinskog, grčkog i hebrejskog, najboljih klasičnih pisaca, prava, medicine, umijeća i znanosti, povijesti i glazbe; osnovno školovanje za svu djecu mušku i žensku; školovanje za praktične poslove; od nesposobnih plemića brigu o školama treba da preuzmu obični ljudi, srednja klasa, odnosno općinske vlasti, jer je školovanje značajno i u interesu svijetu; odbacivanje skolastičkih metoda nastave i skolastičku disciplinu. U katoličkim pak zemljama javit će se brojni redovi koji će se posvetiti otvaranju škola. Prevlast će uzeti isusovci i svesrdno se posvetiti nastavi, inzistirajući na programima vjerske pouke i klasike. Crkva međutim nije ni ovdje mogla posve izbaciti svjetovne sadržaje, kao što nije mogla spriječiti razvoj strukovnog obrazovanja.

Godine 1530. osniva se College de France s naglaskom na učenju matematike i prirodne znanosti uz humanističke predmete. Što dalje sve će se više javljati novih vrsta stručnog školovanja, nove tehničke i stručne škole, od kojih će neke postati odjeli sveučilišta ili viših škola. Naročito u 17. st. u mnogim će se evropskim gradovima osnovati tehničke i inženjerske škole i umjetničke akademije. Sedamnaesto i osamnaesto stoljeće inače su u znaku snažnih apsolutističkih država, kojima su potrebni raznovrsni stručnjaci, a i građanski slojevi vide u školovanju mogućnost za uspjeh u životu i za uspon na društvenoj ljestvici. Početkom 17. st. u Njemačkoj će se otvoriti inženjerska škola, a u 18. st. takve će se škole naći ne samo u Francuskoj nego i u Rusiji, pa čak i u Americi, gdje su Evropljani otvarali uglavnom teološke škole — Franklin je u Pennsylvaniji osnovao akademiju u kojoj su se učili i tehnički predmeti i poljoprivreda. A otvaraju se u to vrijeme i vojne inženjerske škole.

Sve više pobjeđuje ideja da škola umjesto kršćana ima školovati državne podanike i

službenike, da umjesto pouke o vjeri škola mora davati humanističko, znanstveno i stručno obrazovanje, te da se izmijene srednjovjekovne metode nastave. Već je 17. st. u znaku i značajnih pedagoških učenja, među kojima se ističe učenje Komenskoga i Lockea. Iako zahtjeve, a djelomice i praksu da se uči na narodnom jeziku, da i djevojke pohađaju škole i da se metoda učenja napamet zamijeni metodom buđenja radoznalosti u učenika nalazimo i prije, njih posebice ističu spomenuti teoretičari. Komensky zagovara stupnjevanje obrazovanja primjereno dobi učenika i tome prilagođavanje gradiva i udžbenika. Isticao je da učionice moraju biti udobne i da se pažnja posveti tjelovježbi. Komensky je djelovao u mnogim zemljama Evrope (Poljska, Njemačka, Engleska, Nizozemska, Švedska, Ugarska) i postao je klasikom pedagogije. Locke je isticao da je osnovna zadaća škole razvijati vrline i pružiti učenicima poznavanje znanosti; da školovanje valja biti podređeno praksi, tj. priprema za poslovnu djelatnost, a ne za stvaranje ljubitelja lijepe književnosti; — zato je zagovarao program s predmetima zemljopis, aritmetika, astronomija, geometrija, povijest, pravo i prirodne znanosti. Predlagao je da se za siromašnu djecu otvaraju »radne škole« koje bi ih pripremale za neku vrst rada.

Naročito su se u Francuskoj u 18. st. razbuktale rasprave oko školstva, među prosvjetiteljima npr. gotovo da nije bilo značajnijeg koji nije obratio pozornost tom pitanju. A kad su šezdesetih godina toga stoljeća iz Francuske istjerani isusovci, pitanje školstva postavilo se i praktički. Međutim, nisu svi prosvjetitelji imali ista mišljenja o školstvu. Diderot npr. ističe da škola mora biti dostupna svoj djeci i besplatna, a za siromašne da se osigura i prehrana, da se djeci moraju dati osnovna znanja iz svih znanosti, ali na prvom mjestu da bude duhovna pouka iz vjere, etike i povijesti. Rousseau u Emileu, u skladu sa svojom filozofijom, odbacuje dotadašnje i svako institucionalno obrazovanje i zagovara slobodni odgoj djeteta — posve nemoguću ideju, pa je to djelo bilo napadano sa svih strana.

U vezi s našim krajevima valja spomenuti da je krajem ovog razdoblja došlo do temeljite reforme školstva u carevini Austriji; otvorene su pučke (osnovne) škole, gimnazije i škole za tehničko obrazovanje. Školstvo je bilo uređeno i centralizirano pod strogim nadzorom države. A u ovom razdoblju osnovano je i Zagrebačko sveučilište (1669).

IDEJNA STRUJANJA I PROMJENA SVJETONAZORA. Usporedo s promjenama u crkvi i vjeri, s oživljavanjem gradova i gospodarstva, sa socijalnim i upravnim promjenama, od njih poticane i same ih potičući, tekle su i duhovne, idejne promjene, a ,i razvoj znanosti i tehnike. Na promjene je djelovalo i to što su Evropljani došli u dodir s drugim kulturama od Amerike do Japana i obnovili grčko-rimsku kulturu. Bitno je bilo otvoriti prostor za slobodnu misao — jer crkva je to sprečavala, a nositelje i smrću kažnjavala još od Hipije (415).

No postojali su i u samom kršćanstvu neki prostori za misao, kao što je onaj uvjetovan dvojbom oko slobodne volje i pitanja grijeha, pa dogmom da su svi ljudi pred bogom jednaki i slični. A bila su tu već i sveučilišta i počele svjetovne škole. S obnovom antike umjetnici 14. st. obnovit će svjetovni život, kult prirode i duh individualizma. Posebice u 15. st. imamo brojne činioce koji će omogućiti bogatiji duhovni život, osim spomenutoga još i izum tiska, pa nakon pada Carigrada selidbu njegovih učenih ljudi na zapad sa znanjima o antici (iako je grecist iz Bizanta Krysoloras već krajem 14. st. počeo u Firenzi poučavati grčki jezik i kulturu i prevodili djela s grčkoga), zatim Kolumbovo otkriće Amerike. U 16. st. buknuo je protestantizam, Magellan je oplovio zemaljsku kuglu, Kopernik objavio djelo o heliocentričnom sustavu, Vasalius o anatomiji, Paracelsus o kemiji, Galilei učinio već neka otkrića u fizici, itd. Sedamnaesto stoljeće u znaku je temeljnih znanstvenih otkrića i brojnih tehničkih izuma.

Kopernik je srušio sliku o Zemlji i čovjeku kao središtu svemira, otkrića novih zemalja i naroda pokazala su postojanje brojnih različitih kultura — vjera i običaja, obnova antike bogatstvo i privlačnost svjetovnog života, djela umjetnika i dostignuća u znanosti i tehnici snagu čovjeka i razuma, a razvijeniji promet i posebice tisak omogućili su da se sve te spoznaje prošire. Iako je već 14. st. u znaku buđenja svjetovne misli, a 15. i 16. st u znaku kritika crkve i vjerskih dogmi

(Erazmo, More, Luther, Vlačić, Calvin) i crkveno-papinske svjetovne moći (Machiavelli, Bodin), ipak je crkva još jaka, pa će npr. G. Bruno 1600. god. biti spaljen zbog stajališta da je najveća vrednota mišljenje koje slobodno istražuje. Ali novo se kretanje nije moglo zaustaviti, i samo trideset i sedam godina kasnije R. Descartes objavljuje »Raspravu o metodi«, ističući načelo da je bitak u mišljenju, da je čovjek po mišljenju (cogito, ergo sum — mislim, dakle jesam) — čime udara teorijski temelj racionalnoj, znanstveno-tehničkoj civilizaciji. Stoljeće je to Hobbesa, Grotiusa, Lockeja, Spinoze, F. Bacona, Komenskog, Campanelle i Ch. Perraulta, uz velika imena znanosti i umjetnosti. Na osnovi toga 18. st. bit će u znaku kristalizacije svjetonazora naše civilizacije, idejno radikalne kritike srednjovjekovne kulture i politički radikalne borbe protiv institucija te kulture.

Tri će vrednote činiti okosnicu ovog svjetonazora: razum, priroda i razvoj kao napredak (progres).

Već se i kršćanska teologija morala služiti pojmom razuma — zato što je sporno bilo pitanje grijeha i slobodne volje, ali i zato što se osim na Platona oslanjala i na Aristotela. No tek je s obnovom antike istinski obnovljen duh slobodnog mišljenja. I što dalje to će razum sve više izbijati u prvi plan kao najveća vrednota — u zahtjevu za razumskim pristupom svemu na, prema Descartesu, ustanovljenom načelu jasnoće i razgovjetnosti s uzorom matematike. Učvršćuje se uvjerenje da razum vlada prirodom i ljudskim društvom, pa da su čovjeku kao posjedniku sposobnosti mišljenja (razumskom biću) dohvatne sve istine svijeta i života. Za razum dakle nema tajni, nema transcendentnog; razum pristupa pojavama svijeta i, kako su one same razumski ustanovljene (uređene), može otkriti njihovu zakonitost. Razum ograničava prostor vjere, a istodobno s otkrivanjem zakona prirode pomoću znanosti i praktičnim korištenjem tih znanja pomoću tehnike može poboljšati život ljudi.

Buđenje gospodarstva većim zanimanjem za materijalna dobra i buđenje svjetovnog življenja renesansnom umjetnošću okreće se pogled Evropljana sve više prirodi — vanjskom fizičkom svijetu što se dohvaća osjetilima. Bijahu svjesni da su osjetila varljiva, ali vladajuća je postala ideja da je priroda organizirana i da se pravilnim mišljenjem može ustanoviti kakva priroda stvarno jest — (uostalom, i po samoj vjeri priroda je svrhovito, teleološki uređena od boga). Dokaz tome bila su otkrića znanstvenika. A zatim oživljeno zanimanje za ovozemaljsko vodilo je k shvaćanju da upoznati prirodu, pravilno je razumjeti i primjerno tome živjeti znači biti sretan na Zemlji. Tako je naziv priroda dobio dva značenja istodobno — priroda u značenju fizičkog, vidljivog svijeta i priroda u značenju vrednote (i vrijednosti), tj. onoga kako valja živjeti; priroda u smislu onoga što postoji (materijalnog) za razliku od nepostojećega i natprirodnoga, i prirodno kao ono što je u skladu s prirodnim zakonima suprotno od neprirodnoga (čuda, pogrešna djelovanja, onog što je znakom nepoznavanja prirode), a što će s pobjedom razuma i znanja nestati — kako su vjerovali racionalisti. Priroda dakle kao sve ono što materijalno jest i kao ono vrijednosno što ima biti.

S tako shvaćenim vrednotama razuma i prirode išli su racionalisti u kritiku postojećih institucija i vjerovanja. Neznanje, praznovjere i bijeda spriječili su pobjedu razuma u puka, a raskoš i neodgovornost izopačile su ga u viših slojeva; a održavale su takvo stanje i složene institucije plemića i crkve za izrabljivanje. Obnova dara pravilnog mišljenja u svih radikalno će izmijeniti neprirodne uvjete života. Tako je racionalizam bio krajnje razoran za sva dotadašnja shvaćanja i na njima izgrađene institucije. Kritika vjere išla je od panteizma G. Bruna i Spinoze preko teizma francuskih prosvjetitelja do Holbachova ateizma.¹⁴ Kritika crkvenih i svjetovnih institucija išla je od Machiavellijeve i Bodinove kritike jedinstvenog svemoćnog vjerskog carstva preko kritika crkve Erazma, Morea i protestanata do ideja Lockeja, Montesquieua i Rousseaua. Kritika socijalnih nejednakosti išla je od prosjačkih redova crkve do Moreova i Campanellina utopizma i Rousseauove kritike privatnog vlasništva. Kritika građanske neravnopravnosti vodila je do utemeljenja učenja o prirodnom pravu.

Razum i priroda kao najveće vrednote uvjetovale su da je ovo razdoblje filozofski u znaku

racionalizma, materijalizma i prirodnog prava, a u znanosti mehanicističkog nazora. I sve je prožeto duhom optimizma i sigurnosti. Jedini su zapravo skeptični bili engleski empiristi (jer je Montaigneova skepsa bila način kritike, dovodenja u sumnju tad vladajućih istina).

Iz logike spomenutoga pojavit će se i treća vrednota — vrednota napretka (prograsa). (Valja kazati da ideju napretka ne susrećemo gotovo ni u jednoj civilizaciji; obratno, u pravilu susrećemo ideju o moralnom nazadovanju — npr. kalpe u Indiji, Heziodova doba u Grčkoj; i takvu ideju da je pojedincu moguće spasenje dosljednošću u vjeri). Kršćanstvom je vladala ideja nazatka, pada — (čak je i evropskoj umjetnosti od renesanse do romantizma uzor antika).

Klica ideje napretka javit će se u renesansnim shvaćanjima, temeljenim na spomenutom o razumu, odnosno na tome da nam upoznavanje grešaka što su ih počinili oni prethodni može pomoći da učinimo ljepšom budućnost ako je svijet već uvijek isti. Ipak će presudno za pojavu te ideje biti otkriće drugih naroda i kultura, i to onih »primitivnih«. Gotovo svi veliki mislioci od kraja 15. st. do kraja ovog razdoblja teorijski su zaokupljeni pitanjem »primitivnih« — i to je bio presudni činilac za njihova učenja. Budući da »primitivni« nisu bili ni kršćani ni Evropljani, da su imali različite vjere i uopće kulture, a posebice to što su se i po nekim vanjskim odlikama razlikovali (crnci ili Indijanci, npr.) i što ih nisu držali za sebi ravne, a crkva opet nije dopuštala da se svrstaju među životinje, Evropljani nisu znali kamo da ih svrstaju. Naravno -mnogi putnici pa i neki književnici (npr. Rabelais) opisivali su ih rječnikom zoologije, što se širilo do popularnog shvaćanja; čak će i u Linnéa biti svrstani kao organski niža bića. »Rješenje« su međutim »našli« teoretičari ljudskog društva koji od Montaignea i Lockea počinju stvarati ljestvicu moralnog »razvoja« čovječanstva, vrijednosnu povijesno-kulturnu ljestvicu s »primitivnim« na dnu i naravno s Evropljanima na vrhu.

Ipak su francuski prosvjetitelji — koji su među najzaslužnijima za teorijsko oblikovanje novog svjetonazora pa onda i svega onoga što je iz toga proizlazilo — najzaslužniji i za pojmovnu zbrku što se ugradila u nov svjetonazor, manje za ono dvoznačno značenje prirode, a više za miješanje pojmova napretka (prograsa) i razvoja (evolucije). Počelo je s poemom Ch. Perraulta »Vijek Luja XIV« (1687), u kojoj hvali dostignuća tadašnjih stvaralaca kao bolja od onih antičkih — što je odjeknulo kao bomba u to vrijeme. Razvila se žestoka rasprava i podjela na Stare i Moderne u Francuskoj. Struja Modernih rasla je po broju i značenju, nju će kasnije pred stavljati upravo francuski prosvjetitelji. Njihovo djelo Enciklopedija imalo je biti dokazom njihova stajališta o postojanju napretka u povijesti, dokazujući to prvenstveno razvojem znanosti i tehnike. Tako su pobrkali područje materijalnog, racionalnog i količinskog s područjem humanističkim, vrednotnim i vrijednosnim. Time je s jedne strane pokazano postojanje razvoja u povijesti, rođen je evolucionistički nazor mnogo prije Darwina — (uostalom u ovom vremenu već je djelovao i biolog Buffon), a s druge strane napravljena je zbrka miješanjem razvoja i napretka. Ali uvjerenje o napretku zahvatilo je širok krug već prije francuske revolucije. Kruna takvog shvaćanja bit će kasnije »Nacrt o napretku ljudske svijesti« Condorceta (1794), u kojem on povijest dijeli u devet stupnjeva i svaki je slijedeći napredniji s obzirom na ljudsko življenje, a deseti je stupanj postignut francuskom revolucijom i znači kraj neznanju, patnji, okrutnosti i svim zlima te počinje bezgraničan razvoj ljudskih sposobnosti.

S idejom kulturnog razvoja kao napretka istodobno je lako nehotice postavljen temelj jednoj opasnoj ideologiji kulturnocentričkoj, evropocentričkoj i u biti rasističkoj o naprednima i zaostalima (»primitivnima«, »divljacima«), polazište za podjelu na vrednije i manje vrijedne, više i niže itd. Učinili su to francuski prosvjetitelji, a da toga dakako ni sami nisu bili svjesni; jer su oni bili humanisti što su uz razum, osjetilnost i ovozemaljsku sreću zastupali i jednakost, ravnopravnost i bratstvo, i napredna kršćanska ćudoredna načela pomoći, nježnosti i ljubavi. Ta im načela bijahu temeljna, u ime njih su se borili i kao takvi presudno utjecali na kasniji tok svjetske povijesti. Uostalom, predstavnikom prosvjetitelja bio je i J. J. Rousseau, koji se — zastupajući ideju o »prirodnom životu« — čak divio »jednostavnosti« i »prirodnu« životu »primitivnih«.

Valja spomenuti da su se učenja o razvoju kulture osim u spomenutih javljala i u drugih

mislilaca, a najznačajnijim svakako je G. Vico. To su učenja koja su političkoj historiografiji pretpostavila učenje o globalnom razvoju kulture, koja će voditi sociologiji i filozofiji povijesti.

Nedostatno bi bilo ne spomenuti u ovom kontekstu i učenja o ljudskim pravima, jer su ova u biti jedno od središnjih pitanja svih ovoga razdoblja. Razdoblja koje je vjerskom učenju da je sve stvoreno i uređeno od boga suprotstavilo učenje o čovjeku stvaratelju, subjektu, zamijenilo boga antropocentrizmom (moglo bi se reći i antropodeizmom). S renesansom i protestantizmom probuđeni individualizam i spomenuti racionalizam uvjetovali su učenje o prirodnom pravu, koje počinje s Grotiusom, za koga je prirodno pravo zapravo prirodni umni moral koji počiva na razumskoj ljudskoj prirodi. Po predstavnicima prirodnog prava priroda je sve ljude jednako obdabila i fizički i duhovno pa svi moraju biti jednaki u pravima. Neki će od njih razviti načela moderne demokracije koja počiva na pojedincu kao slobodnom subjektu, a to će biti neposredno osnovom ustava SAD i francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina. Utemeljuju načela o pravima čovjeka — pravo pojedinaca i grupa na slobodu govora, udruženja, vjerovanja, načelo o slobodi i jednakosti, a protiv zabrana. Na osnovi toga predstavnici prirodnog prava (Grotius, Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau) i državu vide kao umjetnu tvorbu koja počiva ili mora počivati na ugovoru; ali razlikuju se u pogledu suvereniteta, jedni da pripada narodu,¹⁵ a drugi vladaru.

Kako su borba naroda protiv naroda, klasa protiv klasa, pa i grupa i pojedinaca međusobno bile i pojave ovog razdoblja, gledanja na te pojave i njihovo tumačenje bilo je različito. Hobbes npr. drži da je borba svih protiv svijeta prirodno stanje. Isto tako i A. Smith, pa smatra da se to može izbjeći tako da se ljudi usmjere na gospodarsko natjecanje koje će pridonijeti i većem bogatstvu. J. J. Rousseau npr. drži da je korijen svim zlima u privatnom vlasništvu. Na društvene nepravde, bijedu i potlačenost siromašnih T. More i Campanella odgovaraju drugačije, oni zagovaraju drugačije, pravednije društvo, koje će omogućiti da svi budu jednaki, ravnopravni i slobodni.

Dok na prostorima mnogih srednjovjekovnih civilizacija život i dalje teče ustaljenim kulturnim tokovima, u zapadnoj Evropi sve promjene što su se u stoljećima ovog razdoblja događale dovest će do posve **novog svjetonazora**, vrednota, pravila, institucija i ostalih kulturnih oblika — do nove kulture. Ono zanimanje za materijalna dobra što ga je potakla trgovina, prihvatila industrija i što je potaklo na razvoj tehnike i znanosti, onaj zanos za prirodu i ovozemaljski život što ga je probudila renesansa,¹⁶ onaj duh individualizma što je rođen u renesansi, a nastavio ga je protestantizam i zastupnici prirodnog prava, ona vjera u razum što je klijala još u skolastici, a obogotvorio ju je Descartes i zanesenjački zastupali prosvjetitelji, onaj razumski pristup na načelima matematike svemu, ona kritika crkve od prosjačkih redova do protestantizma i mnogih mislilaca, ona sumnja u boga od panteizma Bruna i Spinoze preko deizma prosvjetitelja i nekih znanstvenika do Holbachova ateizma, ono uviđanje da postoje druge vjere li običaji što su ga omogućila otkrića drugih naroda i kultura, Kopernikov obrat s geocentričke slike svemira u heliocentričku, prodor u svemir i svijet nevidljivog što su ga omogućile sprave, otkrića prirodnih zakona znanstvenika, oživljeno shvaćanje da je čovjek prirodno biće, zbirna narav znanosti i tehnike, negacija prošlog i vjera u budućnost, promjenu, razvoj i napredak i mnogo toga drugog — sve će to uzrokovati nov odnos prema svijetu i životu, promjenu mišljenja, vrednovanja i življenja, oblikovanje novog svjetonazora i kulture u Evropi. Taj je novi svjetonazor materijalistički, mehanicistički, racionalno-matematički, evolucionističko-progresistički i antropocentrički istodobno.

Otkrivena priroda i veličajnost materije, obnovljena vjera u razum i njegovu moć, otkrivena snaga čovjeka i značenje ovozemaljskog življenja učinit će da u prvi plan izbiju načela gospodarske uspješnosti i razumskog prodora u sve. S jedne strane ideja vodilja praktičnog života postaje više proizvoditi, bolje proizvoditi, doći do većeg materijalnog bogatstva, što zahtijeva nove sirovine, novu tehnologiju, nove robe i veće tržište; s druge pak strane u prvi plan izbit će prirodna znanost koja će sve postaviti u nov poredak dostupan matematičkom duhu; duh matematički, duh količinskog, matematičke mjerljivosti i računanja prodići u sve — u laboratorijski rad, u gospodarstvo, u upravu, u laičku misao; matematika postaje nov univerzalni jezik. S jedne strane

usmjerenost na praktično-proizvodno, a s druge strane načelo neznanje je zlo, znanje je dobro!

Putovanja su zatim otkrila da drugi narodi imaju druge vjere i običaje, ali i da svi hodaju na dvije noge, imaju ruke, glavu itd., te da su stvorili i stvaraju dobra poput Evropljana, da su dakle organski ipak svi ljudi isti. Rodila se ideja univerzalizma, ali i ideja o vrijednosnom razvoju (progresivnoj evoluciji), o stupnjevitom kulturno-vrijednosnom razvoju. Ideja kretanja — (u novo, više, bolje, uspješnije, produktivnije, točnije) — ugradit će se u nov svjetonazor; kao što su se Descartesova ideja da će znanost pomoći čovjeku da bolje živi i Holbachovo stajalište da će prirodna znanost spoznati svijet ugradili u nov svjetonazor.

Nije to samo stav uskog kruga učenih na kraju ovog razdoblja nego i u ostalih slojeva počinje okretanje pogleda s neba prema zemlji, na materijalno i prirodno, zanimanje za svjetovno i za život na ovom svijetu. A taj život može učiniti boljim samo materijalno bogatstvo — što više bogatstva imamo, više nam toga postaje dostupno. Poslovičnom će postati uzrečica: vrijeme je novac! — jer s jedne strane napuštajući vjeru u nemjerljiv »vječni život duše« prihvaća se ovozemaljsko življenje, gdje se vrijeme kvantificira i mjeri mehaničkom spravom, a s druge pak strane dobra se kupuju na tržištu kao robe gdje je »idealna roba« novac. Kako se materijalna bogatstva stvaraju radom, kako ih stvara proizvodnja, to proizvodnja (materijalnih bogatstava) postaje ono što omogućava sve drugo, ona je osnova svega — bitak kako bi filozofi rekli; rad ili proizvodnja to je temelj (»baza«) svega. A veću proizvodnju omogućavaju znanost i tehnika. To su temelji novovjekovnog svjetonazora.

PRILOG UMJETNIKA PROMJENAMA. Neće ovdje biti riječi o umjetničkoj strani djela brojnih umjetnika ovog razdoblja, niti o stilskim odlikama renesanse, baroka, rokoka, klasicizma i neoklasicizma, pa ni njihove osebnosti u pojedinim zemljama — valja tek spomenuti da ovo razdoblje s obzirom na formalne odlike umjetnosti počiva ipak na stilskim zasadama grčko-rimske umjetnosti — nego se hoće samo naznačiti onaj golemi prilog što su ga umjetnici ovog razdoblja, posebice umjetnici renesanse, dali promjenama — u buđenju svjetovnosti, individualizma, isticanju snage i veličine čovjeka, zanimanju za prirodu i ostvarenju mogućeg bogatstva življenja. Djela su njihova dakako i slika njihova vremena, ali i poticaji za novo, za promjene. Bijahu popularizatori novog duha, novih pogleda, istraživači i popularizatori šarolikosti i bogatstva života.

Nakon srednjovjekovnog duhovnog siromaštva, skrušenosti i duhovne skučenosti ljudi izbijaju ovi divovi duha, snage i umijeća — bilo da su njihova djela u znaku istančane osjećajnosti kao npr. u Petrarce, Botticellija, Leonarda ili Rembrandta, zadivljujuće snage kao npr. u J. Dalmatinca, Michelangela, Tiziana, rasmusne osjetilnosti kao npr. u Boccaccia, Rabelaisa, Rubensa, osjećaja za društvenu realnost kao npr. u Bruegela i Velasqueza, čudesnih vizija kao npr. u Boscha, smijeha i poruge kao npr. u M. Držića i Molièra, sadržajne širine kao u brojnih književnika počevši od Dantea do Cervantesa i Shakespearea, i tako redom. Upravo kao takvi mogli su simbolizirati snagu čovjeka, snagu duha i popularizirati veličinu svjetovnog. Renesansni je umjetnik postao uzorom svestrana čovjeka, a Leonarda sinonimom. Uostalom, i gotovo svi prethodno spomenuti mislioci bijahu umjetnicima, književnicima od Montaignea do listom francuskih prosvjetitelja, kao što ih je bilo mnogo i među znanstvenicima.

Pogleda li se kronološka tablica, vidi se kako u prva dva stoljeća ovog razdoblja nema značajnih imena znanosti, nekoliko ideologa, dok je niz velikih imena umjetnosti, a mnogi su i od onih što su umrli u 16. st., stvarali u 15. st. Ako se pak pogleda posljednje stoljeće ovog razdoblja, tu su brojna poznata imena znanosti i misli, a nema imena umjetnika nego samo nazivi stilova. Bijahu umjetnici začetnici novog života, pokretači novog duha, što će na kraju u prvi plan izbaciti mislioce (ideologe) i znanstvenike, pa je možda znakovito da je u književnosti 18. st. npr. najpopularniji D. Defoe sa svojim »Robinsonom Cruseom«.

RAZDOBLJE OD FRANCUSKE REVOLUCIJE (1789) DO DANAS

U razdoblju oblikovanja postavljeni su temelji znanstveno-tehničke civilizacije, pa će ono što se događa u ovom razdoblju u osnovi proizlaziti iz tih temelja. A ovo je razdoblje u znaku daljeg razvoja znanosti i tehnike i prostornog širenja znanstveno-tehničke civilizacije, te u znaku socijalnih i političkih borbi i ratova — uključujući i narodnooslobodilačke borbe.

Iako se francuska revolucija drži znakom prestanka vladavine feudalnog društvenog ustroja, vladarskog apsolutizma i merkantilističkog gospodarstva u Evropi, ne znači to i stvarni kraj svemu tome. Parlamentarna demokracija i slobodno tržište (liberalni kapitalizam) značili su demokraciju i slobodu za one što posjeduju bogatstvo (kapital) — za kapitaliste. Načela o slobodi, jednakosti i bratstvu ostala su parole viših slojeva, demokracija samo formalnost. Načelo demokracije među narodima nije međutim postalo ni formalnost. Stoga će ovo razdoblje biti u znaku klasnih i narodnooslobodilačkih borbi i u samoj Evropi. Nije također došlo ni do promjene odnosa moćnih evropskih država prema izvanevropskim narodima. Nastavit će se težnje evropskih država za moći, za što većim proširenjem područja svog utjecaja, za upravnim, gospodarskim i kulturnim kolonijalizmom; a zahvaljujući tehničkom razvoju, te će se težnje još uspješnije ostvarivati. Imperijalizam brzo zamjenjuje liberalni kapitalizam. Politički događaji poslije francuske revolucije suprotnost su načelima humanista prethodnog razdoblja. U Francuskoj je revoluciju prekinuo Napoleon i krenuo u osvajanje svijeta. A ta politika sile, osvajanja i dominacije nije se izmijenila do danas. Gospodarski rast uvećao je broj industrijskog radništva, a imperijalizam je čitave narode pretvorio u obespravljene niže klase, što će izazvati pobunu jednih i drugih — i dovesti do relativnog poboljšanja životnog položaja radništva, do pojave socijalističkih zemalja i do oslobađanja mnogih naroda od kolonijalne uprave.

Načelo o egoizmu država i dalje je vrijedilo. Imperijalističke politike i prakse ovog razdoblja opravdavaju se različitim idejama — od »širenja civilizacije«, »proširenja životnog prostora«, »pobjede rase« do »zaštite« demokracije i socijalizma. Znanost i tehnika, kojih je vrijeme punog cvata ovo razdoblje, nisu bile samo u službi poboljšanja življenja ljudi nego jednako — ako ne i više — u službi osvajanja i pritisaka, u službi uništavanja ljudi. Čovječanstvo je uz brojne međudržavne ratove doživjelo i dva svjetska rata — dva strašna rata. Strahote prvoga nisu otrijeznile države da odustanu od za čovječanstvo pogubne politike osvajanja. Društvo naroda, osnovano poslije njega, nije moglo živjeti više od dvadesetak godina. Došao je drugi svjetski rat koji je na žalost u punom smislu riječi bio i svjetski i rat, jer je zahvatio čitavu Zemlju i bio stravično uništavajući. Ali ni on nije značio kraj ratovima. Kolonijalizam je zamijenjen neokolonijalizmom i hegemonizmom, izrasle su dvije velesile, stvorili vojno-politički savezi, nastavila borba oko proširenja područja utjecaja; potiču se »lokalni ratovi« i vrše svakodnevni pritisci na zemlje oko lagerskih opredjeljenja.

Ni Organizacija ujedinjenih naroda, osnovana poslije drugoga svjetskog rata, ne uspijeva zaustaviti takvo opasno kretanje. Na početku šezdesetih godina stvoren je Pokret nesvrstanih, što ga čine uglavnom novooslobođene zemlje, napredan pokret koji se bori za mir u svijetu na načelima suvereniteta i ravnopravnosti svih naroda protiv svih oblika eksploatacije i potčinjavanja, protiv imperijalizma i hegemonizma.

Značajni događaji ovog razdoblja

Politički događaji

1789. Francuska revolucija

1798. Napoleonov pohod na Evropu

1804-1813. Prvi srpski ustanak

1808. Zabranjena trgovina robljem u Britanskom Carstvu

1810-1824. Borba za neovisnost španjolskih kolonija u Srednjoj i Južnoj Americi

1813. Napoleonov poraz u »bici naroda«

1814-1815. Bečki kongres za novo uređenje Evrope
 1815. Stvoren Njemački savez
 1822. Brazil postaje neovisan o Portugalu
 1823. Monroeova doktrina
 1829. Turska priznaje neovisnost Grčke
 1830. Srpanjska revolucija u Francuskoj
 1839. Ugušen ustanak čartista u Velikoj Britaniji
 1840. Novi Zeland postaje britanska kolonija
 1847. Proglašena Slobodna i Neovisna Republika Liberija
 1848-1849. Liberalnodemokratske, nacionalne i socijalne revolucije u evropskim državama
 1853. Početak japanskog otvaranja prema Evropi i Americi
 1853-1856. Rusko-turski rat
 1858. Indija postaje Britansko potkraljevstvo
 1861. Ukinuće kmetstva u Rusiji. — Borba za ujedinjenje Italije
 1861-1865. Rat između sjevernih i južnih država u Sjevernoj Americi
 1864. U Londonu osnovana Prva internacionala
 1868. Austrougarska nagodba
 1871. Pariška komuna
 1874. Prvi socijalistički list u Hrvatskoj »Radnički prijatelj«
 1878. Sanstefanski mir
 1882. Velika Britanija preuzima nadzor nad Egiptom
 1886. Osnovana Američka federacija rada
 1887. Počinje osnivanje njemačkih kolonija. — Kongo dolazi pod suverenitet belgijskog kralja
 1889. C. Rhodes osniva Britansko južnoafričko društvo, — početak kolonizacije Rodezije. —
 Osnovana Druga internacionala
 1890. Osnovana Panamerička unija
 1891. Papa Leon XIII objavljuje »Rerum novarum«
 1895. Japansko-kineski rat
 1897. Prvi cionistički kongres u Baselu
 1898. Sudan postaje britanska kolonija
 1899. Stalni arbitražni sud u Hagu
 1899-1901. Bursko-britanski rat na jugu Afrike
 1900-1901. »Bokserski ustanak« u Kini protiv Evropljana
 1904-1905. Rusko-japanski rat
 1905-1906. Demokratsko-buržoaska revolucija u Rusiji
 1907. Britansko-ruska nagodba o Perziji
 1908. Mladoturska revolucija. — Austro-ugarska aneksija Bosne i Hercegovine
 1911. Počela socijalna revolucija u Meksiku
 1912. Kina proglašena republikom
 1912-1913. Balkanski ratovi
 1914-1918. Prvi svjetski rat
 1917. Oktobarska revolucija u Rusiji
 1918. Osnovana Država Slovenaca, Hrvata i Srba (kasnije Kraljevina SHS, a zatim Kraljevina Jugoslavija)
 1919. Osnovana Liga naroda. — Osnovana Kominternu. — Osnovana Socijalistička stranka Jugoslavije (od 1920. KPJ)
 1921. Vidovdanski ustav
 1922. Mussolinijev marš na Rim
 1923. Turska proglašena republikom
 1930. Pod vodstvom M. Gandhija počinje pokret pasivne rezistencije u Indiji

1931. Republika u Španjolskoj
 1933. A. Hitler predsjednik vlade u Njemačkoj
 1934. Početak »Dugog marša« crvene armije u Kini
 1935. Nürnberški zakon o isključivanju Židova iz javnog života u Njemačkoj. — Talijanska vojska u Etiopiji
 1936. Sklopljeni savezi između Njemačke i Italije i Njemačke i Japana. — Pobjeda narodne fronte u Španjolskoj
 1937. Početak japansko-kineskog rata
 1938. Münchenski sporazum. — Njemačka vojska ulazi u Austriju
 1939. Pad španjolske republike. — Hitler upada u Češku i Moravsku. — Njemačko-sovjetski sporazum o nenapadanju i podjeli Poljske. — Sporazum Cvetković—Maček. — Njemačka objavljuje rat Poljskoj. — Početak drugoga svjetskog rata
 1941. Početak narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji
 1945. Atomske bombe bačene na Japan. — Kraj drugoga svjetskog rata. — Osnovana OUN. — Jugoslavija proglašena federativnom narodnom republikom
 1947. Neovisnost Indije i Pakistana, — početak dekolonizacije u Aziji. — Trumanova doktrina, — početak »hladnog rata«. — Osnovan Informbiro
 1948. Osnovana država Izrael. — KPJ isključena iz Informbiroa
 1949. Pobjeda komunista u Kini. — Osnovan NATO-savez, — počinje osnivanje vojno-političkih saveza
 1950-1953. Rat u Koreji
 1954. U Alžiru počeo rat za oslobođenje, — početak oslobodilačkih pokreta u Africi
 1955. Osnovan Varšavski savez. — Bandunški skup afričkih i azijskih zemalja
 1956. Neovisnost Sudana, Maroka i Tunisa, — početak dekolonizacije Afrike. — Sovjetska vojska ugušuje pobunu u Mađarskoj. — Sukob između Izraela i Egipta
 1959. Početak ideološkog sukoba između SSSR-a i Kine
 1960. Šesnaest afričkih zemalja postaju neovisne
 1961. U Beogradu prvi skup nesvrstanih. — Kuba proglašena socijalističkom republikom
 1962. Pobjeda alžirskog naroda. — Počeo II vatikanski koncil
 1963. Stvorena Organizacija afričkog jedinstva
 1964. Drugi skup nesvrstanih u Kairu
 1966. Francuska se povlači iz NATO-saveza
 1968. Rasni nemiri u SAD, radnički nemiri u Francuskoj, studentski nemiri u mnogim zemljama. — »Praško proljeće« i intervencija u Čehoslovačkoj. Brežnjevljeva doktrina
 1970. Komunist S. Allende izabran za predsjednika republike Čile (ubijen od vojne hunte 1973.)
 1974. Pad fašističkog režima u Portugalu
 1975. Oslobođen Južni Vijetnam. — U Helsinkiju skup o sigurnosti i suradnji u Evropi. — Angola proglašena narodnom republikom — U Španjolskoj umro diktator Franco
 1976. Skup komunističkih i radničkih partija Evrope u Berlinu. — Peti skup nesvrstanih u Colombu

Dostignuća u znanosti i tehnici

1790. Zakon o patentima u SAD
 1793. U Engleskoj ministarstvo za agrikulturnu
 1794. Balon upotrijebljen za ogledanje bitke. — Osnovana politehnička škola u Francuskoj
 1798. Senefelder izumio litografiju. — Roberts izumio stroj za proizvodnju papira
 1800. Voltina baterija. — Parni stroj na visoki tlak. — Puška s automatskim djelovanjem
 1801. Parno vozilo. — Tvornica za dobivanje šećera iz repe
 1802. Parni brod tegljač
 1804. Lokomotiva

1805. Prva željeznička linija
1806. Plinsko osvjetljenje
1808. Dalton iznosi svoje atomističko učenje
1819. Prvi parobrod prelazi Atlantski ocean
1824. Uporaba cementa. — Uporaba impregniranog platna
1826. Prvi fotograf. — Ohm otkriva otpor vodiča
1827. Prve šibice
1831. Faraday otkriva elektromagnetsku indukciju
1833. Prvi bežični (elektromagnetski) telegraf
1837. Morseov telegraf
1840. J. Liebig objavljuje: »Organska kemija i njezina primjena u agrikulturi«
1842. J. R. Mayer otkriva načelo održanja energije
1843. Prva tvornica superfosfata
1846. Eter upotrijebljen kao anestetik
1849. Krupp počinje proizvodnju čeličnog oružja
1851. Prvi podvodni kabel (Calais—Dover). — Singer počinje proizvodnju šivaćih strojeva. — U Londonu prva svjetska izložba
1855. Bessemerov postupak za dobivanje čelika
1856. J. Mendel objavljuje djelo o genetici.
1859. Ch. R. Darwin objavljuje djelo »O porijeklu vrsta«. — Počinje iskorištavanje nafte bušenjem izvora
1860. Derivati iz ugljena
1861. J. Ph. Reis izumljuje telefon. — Prvi željezni ratni brod
1865. Kekulé daje cikličku formulu za benzen i njegove derivate. — Elektroliza bakra
1866. Prvi prekooceanski telegrafski kabel
1869. Prva transkontinentalna željeznička pruga (u Americi). — Otvoren Sueski kanal
1873. Brayton izumljuje stroj na naftu
1876. N. A. Otto izumljuje četverotaktni motor s unutrašnjim izgaranjem, Bell telefon, Edison fonograf
1878. L. Pasteur objavljuje djelo o mikrobima
1879. T. S. Edison izumljuje žarulju. — Prva električna željeznica (u Berlinu)
1883. R. Koch otkriva bacil tuberkuloze
1884. Parsons izumljuje parnu turbinu
1885. C. F. Benz izumljuje automobil
1886. Počinje izgradnja hidroelektrane na Niagari
1887. N. Tesla — polifazni sustav za prijenos električne energije. — Dobivanje aluminija elektrolizom
1888. Kodak izumljuje foto-kameru, Marey kronofotografiju
1890. Prve novine sa slikama
1891. Prvi električni dalekovod
1895. Prve filmske predstave u Parizu. — Röntgen otkriva zrake, po njemu nazvane rendgenske
1896. Otkriće radioaktivnosti. — Prvi Fordovi automobili
1897. Otkriće elektrona. — K. F. Braun izumio katodnu cijev. — Sintetički dobiven indigo. — Izrađen prvi dizel-motor
1900. M. Planck utemeljuje kvantnu teoriju
1901. Marconi uspostavlja transatlantsku bežičnu telegrafiju
1903. Prvi motorni zrakoplov
1905. Einstein objavljuje formulu $E = m c^2$
1923. Prvi prijenos slika na daljinu (mehanička televizija)
1926. Prvi elektronički televizor

- 1927. Rendgenskim zrakama izazvane mutacije u živih bića
- 1928. Izumljen televizor u boji
- 1932. Otkriveni neutroni
- 1938. Otkriće fisije urana
- 1942. Prvi nuklearni reaktor
- 1956. Prva nuklearna elektrana
- 1957. Lansiran prvi umjetni satelit
- 1961. Prvi umjetni satelit s ljudskom posadom
- 1962. Prvi telekomunikacijski satelit
- 1967. Spajanje molekula virusa. — Prvo presađivanje srca
- 1969. Prvi čovjek na Mjesecu
- 1972. Proizveden prvi hibridni genom

RAZVOJ ZNANOSTI. U prethodnom su razdoblju postavljeni temelji modernoj znanosti — znanosti vezanoj uz pokus, kojoj je jezik matematika i koja im služi u praktične svrhe, a ujedno je uzdignuta do svjetonazornog tvorca, do boga, do onoga koji omogućuje, određuje i uređuje život ljudi; takvoj znanosti sada su se širom otvorila vrata.

Znanstvene spoznaje prethodnih razdoblja u osnovi su djelo pojedinaca, u ovom razdoblju znanost posve prelazi u velike laboratorije koji će postati presudna središta naše civilizacije i suvremenog svijeta. Aristotel je bio ne samo mislilac i enciklopedijski duh antičke Grčke nego i višestrani znanstvenik; bit će takvih i u helenističko-rimskom kulturnom razdoblju, u vrijeme srednjeg vijeka i u Islamu i Kini i Indiji, susrećemo ih i u prethodnom razdoblju u Evropi, u ovom razdoblju međutim to prestaje. A razlog su tome neslućeno razgranata znanstvena istraživanja, znanstvena otkrića i onda znanstvena područja, znanosti i znanstvene discipline. Sve postaje predmetom znanstvenog istraživanja. Kako broju znanstvenih otkrića nema kraja, izdvojit ćemo i spomenuti samo ono što je znakovito.

Na nova pitanja o svijetu što su se javljala odgovore su mogle omogućiti samo nove sprave. I nove činjenice opet što su ih znanstvenici otkrivali valjalo je sustavno povezivati i tumačiti ih brojčano, pa je i to zahtijevalo stalno usavršavanje prijašnjih i izume novih mjernih sprava. Tako izumi i dalje imaju značajnu ulogu u razvoju znanosti.

Za dalji razvoj znanosti o prirodi jedan od ključnih izuma bio je Voltin članak ili baterija — dobivanje električne struje elektrokemijskim procesom. Počelo je doba elektrolize, što će kemičarima omogućiti da dođu do elemenata, a fizičarima do atoma i elektrona. Doći do sastava i procesa materije — onog nevidljivog ali naslućenog — bio je cilj znanstvenika, kemičara i fizičara, a s obzirom na život i biologa. Do toga cilja išlo se u praktičnim istraživanjima različitim putovima, rađeni su različiti pokusi s različitim materijama — kovinama, tekućinama, plinovima, oko različitih pojava — elektriciteta, magnetizma, svjetlosti, kemijskih spojeva, života, različitih fizičkih, kemijskih i organskih procesa.

Za prirodnoznanstvena istraživanja i dalji razvoj znanosti postala su vrlo značajna teorijska pitanja i pitanja simboličkog predočavanja. Pitanje teorije bilo je značajno da bi se novootkrivene pojave mogle uhvatiti i suvislo objasniti; ali zbog suočavanja sa stalno novim činjenicama istraživači su bili veoma oprezni prema uopćavanjima. U područjima u kojima je najprije dolazilo do teorija i sustava i razvoj je tekao brže i otkrića su djelovala na značajne promjene u životu, kao npr. u kemiji i biologiji.

Lavoisier je uspio potpuno srušiti još antičku ideju da je svijet sastavljen od četiri elementa i pokazati potpuno drugačiji sastav materije — njen elementarni sastav. Brojni pokusi što su slijedili da se ustanovi broj, odlike, specifična težina itd. elemenata dovest će dotle da je Mendeljejev mogao izraditi svoj periodni sistem elemenata koji mu je omogućio da predvidi odlike niza elemenata koji će se tek potom otkriti. Kemičare je zatim naročito izazivala priroda kemijskih spojeva, posvetili su tome brojne pokuse i uočili značenje organske kemije.

Teškoću je predstavljao međutim neujednačeni (simbolički) jezik kemičara i pitanje kako primjereno predočiti shemu sastava nekog spoja. Kad je jedno i drugo riješeno, posebice drugo — tj. kad je 1865. Kekulé predložio cikličku formulu za benzen i njegove derivate i omogućio simboličko predočavanje spojeva — označilo je to u biti početak razdoblja sintetičke kemije u znaku koje će biti naše 20. stoljeće.

Tehnika je omogućila da se upoznaju molekule i atomi, ali su mnoge činjenice na temelju kemijskih pokusa i pokusa o prirodi svjetlosti, elektriciteta i drugog upućivale na to da atom nije najmanja jednoznačna tvar već da je i on sastavljen od nečega i da u njemu postoje neke sile. Godine 1908. Millikan je to uspio i očevitno pokazati — izvagao je sam elektron. Kasnije će biti otkriven i proton. M. Curie uspjela je otkriti zračenje urana. Mnogo je znanstvenika, naročito od kraja 19. st., bilo zaokupljeno sastavom atoma i silama što u njemu djeluju. Rezultat je svih tih istraživanja uklanjanje oštre granice između fizike i kemije, otvaranje puta atomskoj fizici, a s Einsteinovim otkrićem veze mase i energije i nuklearnoj energiji — u doba koje je upravo živimo.

Istraživanja pak oko prirode i brzine svjetlosti dovest će do nove slike svemira, drugačije od Newtonove, slike što je Einstein izlaže kao teoriju relativnosti.

Iako se nafta upotrebljavala u neke svrhe još u antici, prvi izvor nafte izbušen je zapravo tek 1859. god. u Pennsylvaniji. Ali tek kad je Orton. 1888. god. protumačio organsko porijeklo nafte i dao tumačenje gdje se ona može nalaziti, počinje šire iskorištavanje i čudesna industrija uz nju vezana.

Proučavajući fermentaciju, kemičar i biolog L. Pasteur ustanovio je da ona nije kemijske prirode kako se do tada mislilo, nego organske, tj. nastaje pod utjecajem živih bića. Ustanovio je zatim da se pri visokim temperaturama hrana npr. može sterilizirati (pasterizirati) i time otkloniti opasnost od bakterija u hrani — pa od tada počinje i primjena pasterizacije. Istražujući uz to neke zarazne bolesti životinja, Pasteur je uspio otkriti njihove uzročnike, zatim te uzročnike uzgojiti oslabljene, pa ubrizgati zdravima, koje su tad postale otporne (imune) na bolest. Time je otvoren put cijepljenju protiv zaraznih bolesti i širokoj proizvodnji takvih lijekova — što je spasilo nebrojene ljudske živote.

Već je Mendel 1856. god. postavio temelje genetici. Ali njegovo je djelo ostalo dugo zaboravljeno i tek pošto je osamdesetih godina prošlog stoljeća znatno usavršen mikroskop, čime je omogućeno još bolje istraživanje stanica, započeo je razvoj genetike — znanosti o nasljeđivanju, znanosti koja posljednjih godina postaje vodeća i zastrašujuća znanost. S genetikom je čovjek otvorio mogućnost ispravljanja samog života, ali i mogućnost manipuliranja životom.

Nakon otkrića elektromagnetskog djelovanja električne struje dvadesetih godina 19. st. ta se spoznaja počinje primjenjivati u izradi pomagala za prijenos vijesti na daljinu, pa već 1837. god. Morse izumljuje svoj telegraf. Otkrivanje elektromagnetske indukcije iskoristio je Bell za izum telefona (1876). Maxwellovo otkriće elektromagnetskih valova i Hertzovo da se ti valovi šire poput valova svjetlosti zaokupit će brojne fizičare i izumitelje (među ostalima i N. Teslu) i potaknuti ih na pokušaje bežičnog prijenosa vijesti. Godine 1899. Marconi je uspostavio bežičnu vezu između Engleske i Francuske, a dvije godine kasnije prenio je radio-telegram preko Atlantika. Tako je počelo razdoblje prijenosa vijesti bežično, a televizija će omogućiti i prijenos slike na daljinu. Otkrića povezana s električitetom naći će i druge primjene, npr. u računalima. Posljedica brojnih otkrića bit će široka primjena tih spoznaja i čudesna elektronička industrija.

Naravno, znanost je otkrila i mnogo drugog što je omogućilo tehnički i gospodarski razvoj — npr. u metalurgiji, rudarstvu, poljoprivredi, građevinarstvu, prometu itd.

Posljedica količinskog doživljaja svijeta te znanstvenih otkrića i dostignuća u tehnici je i kibernetika, koju je teško nazvati znanošću u uobičajenom smislu — jer se predstavlja kao spoj biologije, psihologije, matematike, logike, ekonomije, sociologije, elektronike itd. Polazeći od teorijskog stava da nema razlike između anorganske materije i organskog svijeta, a imajući u vidu drugi zakon termodinamike (da se u prirodi odvija entropija), kibernetika ističe načelo da je život preko informacija borba s odsutnošću reda za uređenost i stalnost sustava. Na toj osnovi ona će se

usmjeriti na djelovanja i količinske (mjerljive) procese različitih sustava — a ne zanima je materijalna strana ni kakvoća. Njena je osnova matematika odnosno logika, njen su jezik simboli. Ona sve u svijetu vidi kao kibernetike sustave koji se sastoje od tri međusobno povezana elementa: prijemnika informacija (receptom), upravljačkog centra u kojem se informacije prerađuju (npr. u čovjeka mozak, u društvu vlada, u stroja računalo itd.) i ostvarivača poruka upućenih iz centra (efektora). Kibernetika pokušava ovladati svim znanstvenim područjima, svim područjima života.

Prirodnoznanstvena istraživanja temeljem su svega što će zatim učiniti tehnika. A kako je razbuknula tehnika stavljena u službu iskorištavanja prirode do izazovnog opsega, u novije doba pojavila se i *ekologija* ili znanost što proučava prirodnu sredinu, ekosustave — (na što su planeri proizvodnje zaboravili, zaboravili su da je čovjek i živo biće i da u prirodi postoji neki red i povezanost pojava).

U ovom vremenu prirodnoznanstvenog zamaha, kad vlada duh količinskog i pozitivnih činjenica, počinje i egzaktno istraživanje ljudskih zajednica. A. Comte npr. hoće znanost o ljudskom društvu kao »društvenu fiziku«. Već je i prije A. Smith pokušao utemeljiti znanost o gospodarstvu. I povijest (historiografija) se u 19. st. okreće uzoru prirodnih znanosti, a njen materijal postaju povijesni izvori — dokumenti u arhivima, izvorni zapisi; počinje i razvijanje povijesnih tehnika. Pojačano se zatim izučavaju predurbane kulture te antičke i izvanevropske civilizacije. Još se više razvija jezikoslovlje i pojavljuje usporedbena lingvistika. Javlja se arheologija kao posebna znanost. Ne samo da se istražuje nego se i otvaraju brojni arheološki, etnografski i povijesni muzeji. E. B. Tylor utemeljuje kulturologiju kao opću pozitivnu znanost o kulturi, tj. o svijetu što su ga ljudi stvorili i u kome žive; već u 19. st. bit će u SAD osnovana državna ustanova s praktičnom svrhom izučavanja kultura indijanskih zajednica, a u 20. st. kulturna antropologija u SAD i tzv. socijalna antropologija u Engleskoj posve su praktične znanosti poput genetike ili ekologije, one proučavaju kulture da bi se na osnovi upoznavanja tih kultura moglo u ljudskim zajednicama posredovati.

U razdoblju oblikovanja stvorene su znanstvene akademije, pozitivna znanost prodrila je na neka sveučilišta, osnovani su mnogi laboratoriji i muzeji, ali ipak znanošću tog razdoblja vladaju u osnovi istraživači pojedinci. Golemi i bogato opremljeni laboratoriji, velike skupine znanstvenika, dobro organizirane i potpomagane, istinski su stvarnost tek ovog razdoblja. Jer znanstvenici postaju oni koji imaju riješiti sva pitanja života, a pogotovu gospodarska — pronaći sirovine, odrediti proizvode, tehniku, organizirati tržište, propagandu itd. Moderna znanost je u samom početku bila vezana uz obrtnike, sad se više povezuje s industrijalcima i upravljačima. Povezanost znanstvenika i industrijalaca u većem opsegu počinje najprije u Njemačkoj (kemijska industrija), pa u SAD (npr. Edisonovi laboratoriji), a onda i u drugim državama. Vezanost znanstvenika i upravljača služit će u prvom redu u vojne svrhe. Ta se veza danas pokazuje kao najveća nesreća čovječanstva.

Zbirna narav znanstvenih spoznaja nikad nije dolazila toliko do izražaja kao danas. A tu su i zahtjevi i poticaji sa svih strana — u prvom redu gospodarski i vojni, te pitanja koja iskrsnu uz primjenu novih tehničkih izuma. Zato broju znanstvenih otkrića ne možemo sagledati kraja.

ŠKOLSTVO. Osnovna odlika školstva ovoga razdoblja je procvat stručnog obrazovanja, posebice tehničkog. U prošlom (razdoblju pojavile su se bile tehničke škole, ali bili su to ipak tek začeci — zato su npr. većina izumitelja tog razdoblja radnici raznih specijaliziranih zanimanja ali bez specijalističkog školovanja, dok će to u ovom razdoblju biti samo izuzeci, npr. Faraday ili Edison. Iako su se i u prethodnom razdoblju pojavile tehničke, inženjerske škole, pa čak i rudarski fakulteti, neki drže da je prva prava moderna škola za sustavno školovanje inženjera Politehnička škola u Francuskoj, otvorena 1794. god. Slične će se škole zatim otvarati i drugdje i ulaziti u sastav sveučilišta. U školstvu dolazi do znatne promjene u smjeru stručnih škola — reorganiziraju se prijašnje škole i sveučilišta i otvaraju brojne nove školske ustanove.

Zahvaljujući znanosti i obrtnički poslovi postavljeni su na znanstvene temelje — za razliku

od spomenutog sumerskog obrtnika današnji radnik koji proizvodi materijalne predmete mora poznavati procese što se odvijaju u onome na čemu radi. Materijalnoj proizvodnji i zajednici u cjelini sada su potrebni ljudi što će znati osnovna znanstvena načela da bi ih mogli primijeniti na područjima gdje rade, potrebni su stručnjaci — školovani ljudi. A kako se u zahuktalom gospodarstvu stalno pojavljuju nove proizvodnje, koje opet zahtijevaju specijaliziran rad, a on pak specijalističko školovanje, pojavit će se u ovom razdoblju najraznovrsnije stručne škole svih stupnjeva.

Kako je znanost postala vladajuća i znanje je postalo moć. Jasno je postalo da će neki narod, neka država biti to moćniji što imaju više učenih, školovanih ljudi. Već između 1870. i 1900. god. nepismenost je u zapadnoj Evropi gotovo nestala. Broj školovanih ubrzano se povećava. Godine 1950. ima već u svijetu (bez Kine, Koreje i Vijetnama) 6,3 milijuna studenata, a 1973. god. čak 32 milijuna — štoviše, i zemlje u razvoju koje 1950. god. nisu još imale ni milijun studenata imaju već 1973. god. 8,3 milijuna. Pojavila su se ne samo nova stručna obrazovanja nego i novi stupnjevi i različiti oblici obrazovanja. A valja imati na umu da osim institucionalnog obrazovanja što ga daje škola postoje i goleme mogućnosti neformalnog obrazovanja što ga daju tisak, radio, televizija itd.

Škole i obrazovanje općenito najzaslužniji su da su znanstvene spoznaje i tehnička dostignuća postali svojina cijelog čovječanstva, stupovi internacionalizacije znanosti.

TEHNIKA I GOSPODARSTVO. Kako je spomenuto znanosti se u novom dobu namijenila druga svrha, znanstveni rad prešao je u laboratorije, a znanost o prirodi neposredno se povezala u lanac s tehnikom i gospodarstvom, pa razvoj znanosti znači istodobno i razvoj tehnike i gospodarstva. Svrha je prirodnoznanstvenog istraživanja praktično iskorištavanje spoznaje, pa u svijetu u kojem je razvoj, novo, bolje, uspješnije i proizvodnije osnovno pokretačko načelo — svako znanstveno otkriće neposredno prati ideja o njegovu praktičnom iskorištavanju putem tehničkog izuma, a tehnički izum masovna proizvodnja i uporaba.

Uspoređujući prijašnja razdoblja sa sadašnjim s obzirom na vremenski raspon od nekog otkrića ili izuma do primjene možemo utvrditi da se taj raspon veoma skratio, i sve se više skraćuje. Morala su proći tisućljeća dok su neke alate, pripitomljene životinje ili kultivirane biljke prihvatile i druge zajednice; slično je s alfabetskim pismom; još je Heron otkrio da para može biti pogonsko sredstvo, a brojna su stoljeća prošla dok Papin i zatim Watt nisu izumili svoje parne strojeve i oni ušli u uporabu; još je Paracelsus ustanovio da eter može poslužiti kao anestetik, a on je u te svrhe upotrijebljen tek 1846. god. God. 1836. izumljen je prvi kombajn, a do njegove primjene došlo je tek 1930. god.; prvi pisali stroj patentiran je 1714. god. da bi do uporabe došlo tek stotinu i pedeset godina kasnije; međutim izumi u SAD nešto prije 1920. god., kao npr. usisavač prašine ili hladnjak, čekali su samo trideset do četrdeset godina do masovne primjene i proizvodnje, a za izume od 1939. do 1959. god. taj se raspon smanjio na osam godina; i što dalje sve se više smanjuje.

I otkrića u znanosti i dostignuća u tehnici premašila su sva nekadašnja maštanja, pa kao što se iz znanosti naznačilo samo ono znakovito i ovdje se s obzirom na tehniku može tek naznačiti ono što upućuje na sliku tehničkih dostignuća. Bit će stoga ovdje prilično prisutne brojke, ali i to je u duhu vremena odnosno civilizacije u kojoj živimo, kojoj je osnovna odlika količinski doživljaj svijeta — (uostalom, najprimjerenije bi bilo cijelo ovo poglavlje prikazati pomoću brojčanih tabela).

Tehnika je na svim područjima donijela vrlo velike promjene. Ona je omogućila neslućen prijenos vijesti — prije tiskom, sad i žičano (telegraf i telefon) i bežično (radio i televizija). U predurbanim zajednicama ljudi su živjeli u malim skupinama i vijesti su rijetko izlazile izvan kruga tih zajednica; u Evropi oko 1500. god. tiskalo se oko 1 000 knjiga godišnje; prve dnevne novine tiskane su u 18. st.; — a danas, zahvaljujući telekomunikacijskim satelitima, iste događaje mogu (s obzirom na tehničke mogućnosti) gledati istovremeno svi ljudi na svijetu.

Nekad su se ljudi kretali samo pomoću vlastitih nogu, zatim brodovima na vesla i jedra, na tovarnim životinjama i u prometlima što su ih vukle tovarile životinje, i tek su u ovom razdoblju

izumljena posve nova prometna sredstva, kao što su vlak, parobrod, auto, zrakoplov i raketa. U 6. tisućljeću prije n. e. karavana deva kretala se oko 13 km na sat, 1784. god. poštanska kočija u Engleskoj s prosječnom brzinom od 16 km na sat, prva parna lokomotiva 1825. god. mogla je razviti brzinu do 21 km i tek se krajem 19. st. mogla postići brzina do 160 km na sat, 1938. god. zrakoplov, postiže brzinu od 640 km na sat, šezdesetih, godina 20. st. čovjek na raketnoj letjelici juri s brzinom od 6 400 km na sat, a u svemirskoj što leti oko Zemlje s više od 29 000 km na sat. U prometlima golemih brzina čovjek se otisnuo iz vlastitog planeta i već prošetao po Mjesecu.

I u svemu drugom bilo je slično. Još 1800. god. požeti polje mogao je jedino čovjek, pa mu je samo za žetvu 100 m² pšenice valjalo utrošiti jedan sat rada srpom, međutim 1945. god. kombajn za 35 sekundi ne samo da požanje nego i obavi sve odgovarajuće dalje radove.

U ovoj našoj kulturi novog i boljeg novi se izumi neprestano javljaju na svim područjima, i to potencirano, npr. već je 1825. god. u odnosu na 1760. bilo 25 puta više izuma; danas se broj patenata u svijetu gotovo ne može ni registrirati. Valja imati na umu da je novo gospodarstvo nametnulo i proizvodnju netrajnih proizvoda — na načelu »potrošnja radi proizvodnje« (da bi se održala proizvodnja, rast i zaposlenost), pa i to uvjetuje nove izume, nove proizvode; npr. u veletržnicama SAD pojavilo se 1966. god. 7 000 novih proizvoda (dok ih je istodobno 50% što su se počeli proizvoditi prije deset i manje godina potpuno nestalo).

Zahvaljujući dostignućima u tehnici, fizički rad sve više iščezava iz proizvodnje. Industrija koja je ne tako davno počivala na radu fizičkih radnika prošla je već razdoblje mehanizacije i dospjela u razdoblje automatizacije. Razvoj tehnike silno je povećao proizvodnost rada, npr. u Engleskoj već 1840. god. u odnosu na 1770. za 2 700%. Razvoj tehnike omogućio je istodobno da se otkrića znanosti, tehnička dostignuća i industrijski proizvodi šire u sva područja Zemlje i najneposrednije utječu na kulturno ujednačavanje svijeta.

Novine u tehnici i otkrića u znanosti zahtijeva gospodarstvo da bi ih moglo primjenjivati u širokoj proizvodnji. Ali da bi se tehnika razvijala i gospodarstvo cvalo, potrebna je golema energija da tehniku pokreće. Dugo je čovječanstvo bilo ograničeno na skućene izvore energije — koristeći se ponajviše snagom ljudi i životinja, a snagom vode i vjetra samo preko mlinova — i tek s korištenjem pare kao pogonskog sredstva učinjen je značajan skok. A od tada su znanstvenici otkrili naftu i električnu i nuklearnu energiju.

Porast trošenja energije slika je i gospodarskog rasta: 1800. god. izvađeno je oko 15 milijuna tona ugljena, a 1950. više od 1 500 milijuna — 1970. god. samo su Japanci iz mora izvadili oko 19 milijuna tona; 1859. god. u Americi je izbušen prvi naftni izvor, 1901. proizvodnja nafte u svijetu iznosila je 22 milijuna tona, a 1970, više od dvije milijarde metričkih tona — samo su npr. automobili u SAD 1967. god. potrošili 400 milijardi litara benzina; 1886. god. gradi se na Niagari prva hidroelektrana, a danas ih ima bezbroj, kao i termoelektrana; 1942. god. izrađen je prvi nuklearni reaktor, a danas se već u nizu zemalja grade nuklearne elektrane. Za jedno stoljeće — do otkrića Wattova parnog stroja — potrošilo se, smatra se, manje energije u svijetu od energije što je daje 15 000 milijuna tona ugljena; šezdesetih godina prošlog stoljeća, drži se, da se u svijetu već trošila jedna milijarda megavat-sati energije godišnje, a 1950. god. potrošeno je u svijetu 21 milijarda megavat-sati energije. Drži se da potrošnja energije u svijetu raste godišnje više od 6%.

Novi izvorni energije omogućit će golem gospodarski rast u mnogim zemljama. Na primjer, kapital u danas industrijski najrazvijenijoj zemlji svijeta, u SAD, uloženi u industriju 1919. u odnosu na 1850. osamdeset i pet puta je veći, u Francuskoj stopa rasta industrije od 1910. do 1939. god. bila je 5%, a od 1948. do 1965. god. oko 22%; drži se da je stopa industrijskog rasta u svijetu 1979. god. bila bar 5%.

U ovom razdoblju razvile su se brojne industrije. Već je bila spomenuta sintetika, a sintetički se već proizvode i materijali što služe za prehranu i odijevanje kao i građevinski materijal; — 1970. god. registrirano je oko dva milijuna kemijskih supstancija koje se proizvode. Samo je proizvodnja umjetnih gnojiva u svijetu 1963/64. god. iznosila 33 milijuna tona, a svakih se deset godina udvostručuje. Zahvaljujući dostignućima znanosti i tehnike, u SAD je npr. već 1900. god. u odnosu

na 1850. upeterostručen prinos žitarica, iako se znatno smanjio broj poljoprivrednog stanovništva.

Gospodarski razvoj očituje se i u razvoju trgovine i prometa. Vanjskotrgovinski promet porastao je već od 1750. do 1925. god. od 1,2 na 112,5 milijardi njemačkih maraka. U pogledu prometa npr. spomenimo da je 1830. god. bilo u svijetu svega 332 km željezničkih pruga, a već ih 1900. ima 790 478 km; ili u SAD se od 1950. do 1970. god. svakog dana izgradilo 300 km cesta i putova; 1896. god. Ford proizvodi prvi automobil, 1914. u svijetu je dva milijuna automobila, a 1967. samo ih je u Los Angelesu 3 800 000; 1903. god. poletio je prvi motorni zrakoplov, a danas samo u Chicagu dnevno slijeće tisuću mlaznih zrakoplova.

Sliku tehničkog razvoja i gospodarskog rasta možemo dobiti i na primjeru urbanizacije u svijetu. Na početku 19. st. u svijetu je oko tisuću naselja gradskog tipa, od toga samo 45 s više od 100 000 stanovnika, a ni jedan milijunski grad; sredinom 20. st. gradskih je naselja 27 000, a milijunskih gradova već 50; 1970. god. deset je gradova većih od 5,5 milijuna, Šang-hai ima 10,5 milijuna, a na Zemlji ima već i nekoliko povezanih velikih gradskih jezgri, tzv. megalopolisa. Gospodarski rast povezan je također s porastom pučanstva na Zemlji, prema tome i on odražava sliku gospodarskog rasta.

PUČANSTVO. Porast proizvodnje što su ga omogućili razvoj znanosti i tehnike, uključujući i razvoj medicine i bolju zdravstvenu službu, poboljšat će uvjete života, a to će uvjetovati i nagli rast pučanstva na Zemlji.

Iz ranijih razdoblja ili nemamo popisa pučanstva ili nema odgovarajućih, čak i u Evropi imamo popise tek u 18. st., i to samo u nekim državama — pa se i o prethodnim razdobljima mogu na osnovi nekih činilaca davati samo procjene. Drži se da je na Zemlji početkom 6. tisućljeća prije n. e. živjelo oko 5 milijuna ljudi, 1650. oko 500 milijuna, 1750. oko 760 milijuna, 1800. oko 900 milijuna, 1850. već oko 1 170 milijuna, 1900. god. 1 608 milijuna, 1950. god. 2 400 milijuna, a 1975. god. 3 968 milijuna — od toga npr. u Aziji 2 250. U Evropi je 1750. živjelo oko 110 milijuna ljudi, 1850. 270 milijuna, 1900. već 401 milijun, a 1975. god. 473 milijuna. Godišnji priraštaj pučanstva na Zemlji sedamdesetih godina našeg stoljeća iznosi oko 22%.

Zahvaljujući boljim uvjetima života, znatno se produžio prosječni životni vijek, drži se npr. da je on u Evropi u 18. st. bio oko 30 godina, a danas je više od 60 godina. Znatno se izmijenio odnos gradskog i seoskog pučanstva. Drži se da sredinom 18. st. čak ni u jednoj evropskoj zemlji nije u gradovima živjelo više od 20% pučanstva, već je 1861. u Engleskoj u gradovima 62%, a 1911. živi 78,1%; u svijetu je danas u gradovima oko 40% pučanstva. Odnos gradskog i seoskog pučanstva u Evropi danas prema stanju prije francuske revolucije gotovo se preokrenuo. A valja naravno imati na umu da danas npr. u Evropi ni selo nije ono što je nekad bilo, da je tehnika obilato preoblikovala i seoske sredine i gotovo ih izjednačila s gradskima.

Do znatnih je promjena došlo i u vezi sa zanimanjem pučanstva; npr. u SAD bilo je 1820. god. radnika zaposlenih u poljoprivredi, stočarstvu i šumarstvu 73%, u rudarstvu, industriji, građevinarstvu i obrtima 12% i 15% u ostalim djelatnostima, a 1970. omjer je svega 4% prvih, 31% drugih i čak 65% trećih.

Naravno ni porast pučanstva, ni prosječno produženje životnog vijeka, ni rast gradskog pučanstva, ni smanjenje postotka poljoprivrednih radnika u korist industrijskih i radnika u takozvanim tercijarnim djelatnostima nije u svim područjima na Zemlji isti — kako ćemo vidjeti u poglavlju o proturječnostima.

Valja još spomenuti i golema iseljavanja i preseljavanja pučanstva iz jednih područja i zemalja u druga. Preseljavanja je bilo najviše iz Afrike u Amerike. Drži se da je u razdoblju od 17. st. do prestanka preseljavanja u 19. st. preseljeno oko 15 milijuna Afrikanaca. Iseljavanje pak najveće je iz Evrope, i to na sve kontinente — najveće u Sjevernu i Južnu Ameriku, zatim u Australiju i južnu Afriku. U SAD se npr. od 1840. do 1975. god. uselilo oko 45 milijuna ljudi; 1850. god. npr. samo je 12% pučanstva SAD rođeno u toj zemlji, dok ih je čak 88% rođeno u Evropi. Ali iseljavalo se pučanstvo i iz drugih dijelova svijeta — iz Kine, Indije, pa iz arapskih

zemalja, zatim Rusi u Sibir, itd.

IDEJNA STRUJANJA. Ako je u razdoblju oblikovanja za znanost, pa i šire, znakovit bio mehanicistički nazor a krajem 17. i u 18. st. i Newtonovo djelo, za 19. st. znakovit je evolucionizam i Darwinovo djelo, a za 20. st. Einsteinovo učenje o relativnosti. Ipak, bila bi to suviše pojednostavljena slika, jer oko pitanja što su u prethodnom razdoblju otvorena i novih što su se javljala u ovom razdoblju niču različite nove škole i učenja. Iz tog šarolikog kruga dovoljno će biti izdvojiti i spomenuti samo neka od onih učenja što su imala šireg odjeka. Valja isto tako spomenuti da Evropa — sada sa SAD — ostaje središte idejnih strujanja.

UTJECAJNA DJELA 19. STOLJEĆA

- (1794. J. G. Fichte: »Osnova opće nauke o znanosti«
- 1798. R. T. Malthus: »Esej o načelu [razmnožavanja] pučanstva«)
- 1807. J. W. F. Hegel: »Fenomenologija duha«
- 1808. Ch. Fourier: »Teorija četiri pokreta«
- 1809. J. B. Lamarck: »Zoološka filozofija«
- 1813. R. Owen: »Novi pogledi na društvo«
- 1814. Ch. H. Saint-Simon: »O preuređenju evropskog društva«
- 1840. P. J. Proudhon: »Što je društvo«
- 1842. A. Comte: »Kurs pozitivne filozofije«
- 1843. S. Kierkegaard: »Ili-ili«
- 1848. K. Marx-F. Engels: »Komunistički manifest«
- 1855. A. Gobineau: »Ogled o nejednakosti ljudskih rasa«
- 1859. Ch. Darwin: »Porijeklo vrsta«; J. S. Mili: »O slobodi«
- 1862-1896. H. Spencer: »Sustav sintetske filozofije«
- 1867. K. Marx: »Kapital« (I dio)
- 1869. E. Hartmann: »Filozofija nesvjesnoga«
- 1871. E. B. Tylor: »Primitivna kultura«
- 1883. W. Dilthey: »Uvod u znanost o duhu«
- 1844. F. Nietzsche: »Tako je govorio Zaratustra«
- 1888. T. Ratzel: »Povijest čovječanstva«
- 1889. H. Bergson: »Ogled o neposrednim činjenicama svijesti«
- 1890. E. Renan: »Budućnost znanosti«
- 1896. V. Pareto: »Kurs političke ekonomije«
- 1899. E. Haeckel: »Tajna svijeta«
- (1901. S. Freud: »Psihopatologija svakidašnjeg života«
- 1901. V. I. Lenjin: »Što da se radi«
- 1907. W. James: »Pragmatizam«)

Treba spomenuti najprije da prosvjetitelji nisu riješili sva idejna pitanja i da život nije krenuo kako su ga zamišljali, da francuska revolucija nije bila kraj patnji, okrutnosti i svih zala, niti je otpočeo bezgranični razvoj ljudskih sposobnosti kako je to Condorcet predvidio. Život je krenuo drugačije od tih predviđanja.

U vezi s takozvanom društvenom misli bit će znakovito djelo Saint-Simona, Francuza koji je živio i prije i u vrijeme francuske revolucije, ali je poslije revolucije počeo pisati djela što ga predstavljaju i kao nastavljača utopijskog socijalizma i kao ideologa industrijskog društva i tehnokratizma i pozitivizma. Socijalni utopizam nastavit će i Fourier u Francuskoj i R. Owen u Engleskoj. Jedan od idejnih odgovora na stanje poslije francuske revolucije bio je anarhizam, s naročito brojnim zastupnicima u Francuskoj i Njemačkoj. Ali iz područja socijalne misli po

značenju i dalekosežnosti utjecaja izdvaja se učenje K. Manta. On uočava formalnost načela teoretičara demokracije a bitnost životnog (socijalnoga) položaja ljudi — da u realnom životu postoji socijalna nejednakost, pa nije bitno načelo da su svi ljudi građani i kao takvi jednakopravni nego činjenica je li netko najamni radnik (proleter) ili vlasnik kapitala (kapitalist); uklanjanje socijalnih razlika među ljudima — što je po njemu povijesna neminovnost koja proizlazi iz razvojne odlike proizvodnih snaga i djelo koje je namijenjeno radničkoj klasi — pretpostavka je življenja kakvo su zamišljali humanisti. Ostvarenjem istog cilja zaokupljen je i kasnije V. I. Lenjin, koji, međutim, ne prihvaća posve povijesnu nužnost, nego ističe značenje ideologije, organizacije i njene akcije. Lenjin isto tako uočava da s imperijalizmom siromaštvo valja gledati kao svjetsku pojavu koja narode stavlja u neravnopravan položaj.

Nazor o razvoju i napretku koji je učenjima o ljudskom društvu ovladao već u prethodnom razdoblju nastavit će se i dalje, a s Darwinovim djelom postat će i znanstvenim nazorom. Darwinovo učenje u društvenu misao doslovce prenosi H. Spencer. Za razliku od njega Saint-Simonov učenik A. Comte uviđa bitnu razliku »ljudskog društva«, ali i njemu hoće prići pozitivnim istraživanjem, pa ga drže i teoretičarem pozitivizma u društvenoj misli. Naravno, i dalje je aktualno pitanje o prirodi kulture i o činjenici postojanja različitih kultura, na što su različiti istraživači i mislioci ovog razdoblja davali različite odgovore. Između njih se posve drugačijim stavom ističe A. Gobineau, rasističkim tumačenjem kulturnih razlika — tj. da su razlike u kulturama posljedica rasnih razlika među ljudima; postavio je tako rasnu teoriju koja će, na žalost, dobiti pristaša i kasnije uzrokovati golema zla. Odjeka je imalo i Malthusovo učenje o geometrijskoj progresiji pučanstva nasuprot aritmetičkoj proizvodnji hrane s pozivom na uzdržavanje od razmnožavanja.

U 20. st. velikog je odjeka imalo Freudovo učenje o libidu — frojdizam. Od sredine 19. st., od Kierkegaarda do danas, živa je filozofija egzistencijalizma. Nešto mlađe je fenomenološko i strukturalističko učenje. Uz spomenuta postojala su i brojna druga učenja i škole što su imale odjeka, kao npr. Kantovo učenje, pragmatizam V. Jamesa, njemački idealizam s G. W. F. Hegelom na čelu, pa učenje F. Nietzschea itd.

Iako ne toliko poznato (popularno), ali vrlo značajno je i difuzionističko učenje njemačkih i učenje kulturnoga relativizma američkih etnologa s početka 20. st., koji su učenjem o kulturnim krugovima i kulturama kao osebujnim cjelinama odbacili prijašnje ideje o kulturnom evolucionizmu i omogućili pojavu egzaktnih kulturoloških disciplina.

*

U ovom kontekstu može se nešto reći i o umjetnosti u Evropi. Neposredno vezana uz život s crnom ili manje crnom svakodnevicom, u ovom vremenu ne samo promjene kulture nego i u kulturi kojoj je mijena (novo) temeljno načelo i realnost svakodnevica, umjetnost je izražavala ljudska traženja i nesnalaženja. Kao što postoje šarolikosti u idejnim strujanjima tako je i umjetnost ovoga vremena u znaku brojnih izama. S jedne strane imamo obilje oblikovanja kao nikad dosada u povijesti, a s druge stalno traženje čvrstih odrednica za prosudbu umjetničkog. Kako umjetnički standardi prethodnih kultura više nisu primjenjivi u ovom razdoblju jer je ovo jednostavno druga kultura, kako su se znanost i tehnika ne samo postavili u svjetonazorne temelje naše civilizacije i otkrili nove svjetove makrokozmosa i mikrokozmosa (nove oblike i procese) nego su isto tako razbili onaj antropocentrizam renesansnih umjetnika — umjetnost kao da je ostala bez utočišta. Na djelu je osebujna planetarna akulturacija koju umjetnost najbolje izražava.

Na evropskom tlu klasicizam je npr. ustupio pred romantizmom, ovaj pred realizmom, pa je došao simbolizam, pa naturalizam, dadaizam itd. u književnosti. U slikarstvu je počelo s impresionizmom, pa će se javiti ekspresionizam, kubizam itd. sve do tašizma, pop-arta i multimedijske umjetnosti. Istodobno oni izmi u književnosti imali su odjeka i u likovnoj umjetnosti i obratno. Uz to u svakom dijelu ovog razdoblja možemo naći djela sve te idejno-stilske šarolikosti. No ma koliko bili nezadovoljni nedostatkom umjetničkog (ili umjetničkih) standarda, neosporna je činjenica neslućeno bogatstvo i raznovrsnost traženja i oblikovanja od slikarstva i glazbe do

graditeljstva i filma.

PROTURJEČJA I PROBLEMI. Razvoj znanosti i tehnike i golem gospodarski zamah nije svim ljudima svijeta donio jednaka dobra; čak ne svima jednako ni u onim razvijenim zemljama — plodove gospodarskog rasta i u tim zemljama uživao je najprije i najviše sloj kapitalista na račun industrijskog radništva, u Engleskoj npr. na početku 20. st. 13% pučanstva drži 93% bogatstva; a još više je plodova uživao taj sloj na račun onih naroda što su se našli pod kolonijalnom vlašću.

Razdoblje liberalnog industrijskog kapitalizma brzo će nagristi krize i novčani kapital — već pedesetih godina 19. st. kad se počinju osnivati veliki kreditni zavodi i diskontna društva. Slijedit će zatim pojava akcionarskih društava, pa trustova — velikih monopolističkih organizacija, te koncerna koji u svom sastavu imaju vrlo velik broj poduzeća s golemim kapitalom — npr. kapital Morganova koncerna već 1920. god. iznosi 60 milijardi američkih dolara. Novčani kapital počinje vladati ne samo pojedinim zemljama nego i svijetom. Engleska, koja će dugo biti najjača novčarska zemlja, ima 1854. god., izračunato u njemačkim markama, 11 milijardi uloženi u inozemstvu, a šezdeset godina kasnije (1914) 75 milijardi; SAD, koje upravo tada stupaju na svjetsku pozornicu kao velesila, imaju te (1914) godine svega 2 milijarde u inozemstvu, a za deset godina već 17 milijardi. Godine 1973. razvijene zemlje svijeta drže 76% svih novčanih rezervi.

U rastu kapitalističkih zemalja bilo je vidljivo podvajanje na bogate i siromašne unutar njihovih granica, od početka 20. st. to je podvajanje izrazito na svjetskoj pozornici u podjeli na razvijene i nerazvijene zemlje. Danas je gospodarski i novčani kapital sabran u dvadesetak najrazvijenijih zemalja svijeta. Industrijski razvijene zemlje u kojima 1973. god. živi 15,6% svjetskog pučanstva raspolažu sa 68% svjetskog bruto-proizvoda, a zemlje u razvoju u kojima živi 52,1% svjetskog pučanstva sa svega 10% svjetskog bruto-proizvoda; odnosno čak svega 7% pučanstva raspolaže sa 40% svjetskog bruto-proizvoda. Dok razvijene zemlje drže 85% industrijske proizvodnje, Azija proizvodi svega 2,6% industrijske robe, a Afrika 0,5%. Ili pak dok dohodak po stanovniku u mnogim zemljama Evrope, u Sjevernoj Americi i Australiji iznosi više od 5000 dolara, u velikom dijelu Azije, Afrike i Južne Amerike je ispod 200 dolara, pa i ispod 100 dolara u nekim zemljama. Dok je u SAD 65% radnika zaposleno u tercijarnim djelatnostima, u nekim zemljama Afrike više od 95% pučanstva živi od zemljoradnje; — da ne spominjemo činjenicu da još uvijek na Zemlji žive zajednice koje se održavaju lovom i sakupljanjem.

U ponavljajućim gospodarskim krizama kapitalističkih zemalja znalo je bez posla ostati na desetke milijuna ljudi, međutim, u nerazvijenim zemljama sedamdesetih godina bez posla ih je na stotine milijuna. Na početku industrijske revolucije bilo je i u kapitalističkim zemljama gladi, međutim, u nerazvijenim zemljama i danas od gladi umiru milijuni ljudi. A razvijene zemlje ne drže samo novčani i industrijski monopol nego i monopol u znanosti, tehnologiji, obrazovanju, obavještavanju, izdavaštvu i u svemu drugome.

Evo kako izgleda jedno područje što je pod vlašću svjetskog kapitala — Južna Amerika 1975. god. prema iskazima OUN: stranci drže 3/4 sirovinskog bogatstva, 60% industrije, 80% bankarske moći, 90% tehnološkog znanja, 60% pučanstva je bolesno, 2/3 nepismeno, 50% djece do 5 godina umire od gladi i bolesti, oko 40 milijuna je nezaposlenih, a desetak milijuna je gotovo u položaju klasičnih robova.

Kao što se industrijsko radništvo evropskih zemalja udruživalo i borilo da popravi svoj društveni položaj, i kolonijalne zemlje borile su se za oslobođenje od kolonijalne vlasti, a danas se udružuju u pokret nesvrstanosti za mijenjanje svog položaja i za pravednije odnose u svijetu. Kolonije su 1900. god. obuhvaćale 54,5% kopnenog dijela Zemlje i u njima je živjelo 35% svjetskog pučanstva, 1947. omjer je 25,5% prema 8,5%, 1965. — 4,6% prema 1,2%, a 1977. omjer je 0,01% prema niti jednoj čitavoj stotinki svjetskog pučanstva. Ali kao što ni u razvijenim zemljama nije još uvijek zavladao socijalna pravda, ni oslobođene kolonije nisu još stvarno prestale biti kolonije — kolonijalizam su zamijenili neokolonijalizam i hegemonizam.

Razvoj znanosti i tehnike nije pridonosio samo gospodarskom rastu nego na žalost još više porastu svakovrsnog oružja. Od početka svog opstanka ljudi su i oruđa iskorištavali kao oružja, a što dalje sve više će razvijati ponajprije oružja. Odavno se znanstvena otkrića i tehnički izumi najprije okreću ratu, a tek onda dobrobiti ljudi. Vojna industrija danas je najrazvijenija industrija. Jedan borbeni zrakoplov što je pedesetih godina srušen iznad SSSR-a više je stajao nego što je te godine iznosila cjelokupna pomoć razvijenih zemalja zemljama u razvoju.

Danas čovječanstvo raspolaže oružjima od klasičnog noža i manje klasične puške do nuklearnog, biološkog i meteorološkog oružja; samo zalihe nuklearnog oružja u svijetu tolike su da bi nekoliko puta mogle uništiti čovječanstvo. Sredstva što se za naoružanje izdvajaju u svijetu basnoslovna su, — npr. 1978. smatra se da su iznosila oko 400 milijardi dolara. Kako egoističko ponašanje država nije prestalo nego se možda i pojačalo, a uz to su izrasle vojno-političke velesile i stvoreni snažni vojno-politički savezi, naše je doba u znaku stalnih ratova i stalne opasnosti od novog svjetskog rata.

Kako su znanost i tehnika bile stavljene između ostalog i u službu birokratsko-tehnokratskih grupa sa sabranom vlašću nad svime, omogućavalo je to i nesagledivo manipuliranje ljudima u pojedinim državama.

Ono što je započelo neolitskom revolucijom — čovjekovo mijenjanje prirode — gospodarskim rastom što su ga omogućili znanost i tehnika u naše doba poprima već opseg ugroženosti prirode i ljudi — umiru rijeke, zagađuje se more i zrak, smanjuju zelene površine i broj životinjskih vrsta, ugrožava biosfera i sam život na Zemlji.

Pojačano *iskorištavanje* dosadašnjih izvora energije vodi njihovu iscrpljivanju, a oni što ih imaju zamijeniti kao npr. nuklearna energija nose opasnost po život. S druge strane smanjivanje energijskih i općenito sirovinskih izvora dovodi u pitanje rast proizvodnje što može imati teške socijalne posljedice.

Iako dostignuća znanosti i tehnike prodiru u sve prostore Zemlje, ipak više ili manje još uvijek žive bilo svjetonazori, bilo vrednote i običaji mnogih prijašnjih civilizacija — od japanske i kineske preko indijske i islamske do bizantinske i civilizacije srednjovjekovne zapadne Evrope, kao i brojnih pred-urbanih kultura, a žive naravno i brojne narodne i lokalne kulture. Prodor znanstveno-tehničke civilizacije u te kulture ima višestruke posljedice — od nesnalaženja pojedinaca i psihičkih poremećaja, preko otpora prije privilegiranih slojeva socijalnim promjenama do težnji k održanju pa i proširenju utjecaja svojih kultura.

S naglašenim je proturječjima i teškim problemima suočeno čovječanstvo danas. Valja međutim vjerovati da će upornim nastojanjima naprednog dijela čovječanstva za pobjedu razuma u interesu općeg dobra ta proturječja i problemi biti prevladani.

Prilozi

1 Prolog: Kralju i kraljici Španjolske

Budući da, O najkršćanskiji i preuzvišeni, dolični i moćni vladari, Kralju i Kraljice Španjolske i Oceanskih otoka, naši Gospodari, ove 1492. godine, nakon što su vaša Veličanstva priveli kraju rat s Maurima što su vladali u Evropi i završili ga u prevelikom gradu Granadi, gdje sam drugog dana siječnja mjeseca ove godine s oružjem vidio kraljevske zastave vaših Veličanstva razvite na kulama Alhambre, tvrđave grada, i vidio maurskog Kralja kako izlazi iz gradskih vrata i ljubi kraljevske ruke vaših Visosti, i Vladara mog Gospodara, i odmah istoga mjeseca razmatrajući obavijest da sam za Vaše Visosti poduzeo stići do krajeva Indije, i poštujući Vladara zvanog Veliki Kan, što na našem jeziku znači Kralj kraljeva, kako su on i njegovi preci više puta od Rima tražili učene ljude naše svete vjere da ih poučavaju i kako Sveti Otac to nikad nije ispunio usprkos tome što je mnogo ljudi koji vjeruju u idole prihvaćajući doktrinu o propasti bio izgubljen: *Vaša Veličanstva*, kao katolički kršćani i Vladari koji volite svetu kršćansku vjeru i njeno širenje i koji ste neprijatelji Muhamedove sekte i svih idolopoklonstava i hereza, odlučili ste poslati mene Cristobal

Colona [Kristofora Kolumba] u spomenute krajeve Indije da vidim spomenute vladare, gradove i zemlje i njihov razmještaj, s namjerom da bi se oni mogli preobratiti na našu svetu vjeru; i odredili ste da ne putujem kopnom prema istoku kako je bilo uobičajeno, nego da putujem prema zapadu, kako do danas mi ne znamo izvjesno da je itko putovao.

Tako, nakon što ste istjerali sve Židove iz svih vaših kraljevstava i gospodstva, istog siječnja mjeseca, vaše su mi Visosti naredile da ću s dovoljno brodovlja putovati u spomenute krajeve Indije i zato mi učinili velike ustupke, dali mi plemićki naslov tako da ću se ubuduće nazivati Don, biti Vrhovni Admiral Oceana, stalni Vicekralj i Guverner svih otoka i kontinenata koje ću otkriti i steći, i da i dalje mogu otkrivati i stjecati na Oceanu, i da će me naslijediti moj najstariji sin i tako s koljena na koljeno dovijeka.

Napustio sam grad Granadu 12. svibnja iste 1492. godine, u subotu, i stigao u grad Palos, koji je pomorska luka; tu sam opremio tri broda dobro uređena u te svrhe; iz te luke oputovao sam dobro opremljen zalihama hrane i mornarima 3. kolovoza iste godine, u petak, pola sata prije isteka sunca u pravcu Kanarskih otoka, u Oceanu što pripadaju vašim Visostima, kako bi odatle mogao oputovati na plovidbu sve dok ne stignem do Indije i izručim pisma vaših visosti onim vladarima, tako da ispunim moje namjere. Mislio sam da bi kao dio svoje dužnosti bilo dobro da bilježim vrlo točno sve na putu, bilježeći iz dana u dan sve što budem radio i vidio i što se bude događalo, kao što će se dalje vidjeti. Također sam, Gospodo Vladari, odlučio opisati svake noći protekli dan i zabilježiti svakog dana kako sam plovio noću. Nakanio sam izraditi nov zemljovid za plovidbu na kojem ću prikazati sva Oceanska mora i zemlje i njihov točni uzajamni položaj; i dalje, nakanio sam pripremiti knjigu i predočiti sve kako jest slikovito, uz pomoć paralela i meridijana. Iznad svega, moći ću mnogo obaviti jer ću zapostaviti spavanje i radit ću na poslovima plovidbe kako bi se ta služba obavila; sve će to zahtijevati velik trud.

Ponedjeljak, 12. studenoga ... Admiral kaže da je izgleda dobro što smo prošle nedjelje 11. studenoga uzeli nekoliko osoba iz Rija de Maresa da ih odvedemo Vladarima, da oni mogu naučiti naš jezik tako da bi nam mogli pričati što ima u njihovim zemljama. Vrativši se oni bi bili kršćanski zastupnici, prihvatili bi naše običaje i stvari vjere. Vidio sam i spoznao (kaže Admiral) da je ovo stanovništvo bez ikakve vjere, da nisu idolopoklonici nego su vrlo usrdni, ne znaju što je zlo niti grijeh umorstva i krađe, bez oružja su, i tako plašljivi da bi ih stotina bježala ispred jednog Španjolca, premda se šale s njima. Oni međutim vjeruju i znaju da postoji Bog na nebu, i kažu da smo mi došli iz neba. Svaku našu molitvu što je izgovaramo oni ponavljaju, i krste se. Zato bi Vaše Visosti morale odlučiti učiniti ih kršćanima, jer ja vjerujem da, ako je posao započeo, za kratko će vrijeme mnoštvo naroda biti preobraćeno na našu vjeru, uz stjecanje velikih područja, naroda i bogatstva za Španjolsku. Nedvojbena ima u ovim krajevima preobilje zlata, i Indijanci što ih imam na brodu ne govore bez razloga kad kažu da na ovim otocima postoje mjesta gdje oni kopaju zlato, i nose ga oko vrata, na ušima, rukama i nogama, vrlo velike kolute. Ima također dragog kamenja, biserja i obilje mirodija ...

Ovdje je također obilje pamuka, i ja vjerujem da bi bilo dobre trgovine i da se on ne šalje u Španjolsku nego u velike gradove Velikog Kana, koji će se nedvojbena otkriti, i mnoge druge kojima upravljaju drugi gospodari, koji će biti zadovoljni da služe vašim Visostima, i kamo će se dovoziti druge robe iz Španjolske i istočnih zemalja ...

Utorak, 27. studenoga ... Admiral također kaže: — Kolika bi se korist mogla izvući iz ove zemlje ne mogu reći. Sigurno je da gdje postoje takvi krajevi tu mora da je bezbroj stvari koje mogu biti korisne. Ali ja se nisam zadržavao dugo u jednoj luci jer sam želio vidjeti što je moguće više područja, u namjeri da o tome izvijestim vaše Visosti. A osim toga ja ne znam jezik, a ovi ljudi ne razumiju ni mene ni ikoga od moje družine, dok Indijanci koje imam na brodu; često pogrešno razumiju. Štoviše; nisam bio u mogućnosti vidjeti mnogo domorodaca jer oni često pobjegnu. Ali odsad, ako Gospodar naš dopusti, vidjet ću što je moguće više, nastavit ću ploviti malo-pomalo učeći i razumijevajući; i poradit ću na tome da neki od mojih pratilaca uči njihov jezik. Jer ja sam uvidio da sve do sada ovdje postoji samo jedan jezik. Nakon što shvate prednosti poradit ću na tome

da sve te ljude učinim kršćanima. Oni će to postati brzo jer nemaju vjere niti su idolopoklonici, a vaše Visosti će poslati naredbe da se gradi grad i utvrda i da se preobrati stanovništvo. Uvjeravam Vas Visosti da mi se čini kako ne može biti plodnije zemlje niti boljeg podneblja pod suncem, s vodenim obiljem ... Ako Bog dopusti da bi vaše Visosti poslale učene ljude ovamo, oni će se osvjedočiti o istinitosti svega što sam rekao. Već sam izvijestio kako bi *Rio de Mares* bilo dobro mjesto za grad i utvrdu, a to je posve istina; ali ono se ne može usporediti s ovim mjestom, niti s *Mar de Nuestra Señora*. Jer ovdje mora da je brojno pučanstvo i da ima vrlo dragocjenih proizvoda, što se nadam otkriti prije povratka u Castille. Kažem, ako Kršćanstvo dobije među ovim ljudima, koliko će više dobiti Španjolska kojoj će se čitavo područje podrediti. Vaše Visosti ne dopustite ni jednom strancu da ovdje trguje ili da pristupi u ovo područje osim katoličkim kršćanima, jer ovo je bio početak i kraj pothvata; to jest proširenje i slava kršćanske vjere, i da nitko ne dođe u ove krajeve tko nije dobar kršćanin.«

(Iz *Dnevnika* prvog putovanja Kristofora Kolumba, 1492.)

2 »Kralj izjavljuje, u skladu sa zakletvom danom prilikom krunidbe, da su kraljevi dužni braniti i štiti svetu crkvu, njene svećenike i svete službe, i revno nadzirati u svojim kraljevstvima naredbe svetih očeva. Koncil koji se sastao u Baselu da nastavi posao započet na koncilima u Constanzu i Sieni i da radi na obnovi crkve, predlažući joj brojne dekrete i odredbe sa zahtjevom da ih prihvati i da poradi na tome da budu razmatrani u kraljevstvu, kralj je sazvaio skupštinu sastavljenu od premeta i drugih svećenika koji predstavljaju svećenstvo Francuske i njena zakonita prijestolonasljednika. On je osobno predsjedao njenim sastancima okružen svojim sinom, plemićima po krvi i vlastelom kraljevstva. On je saslušao predstavnike Pape i koncila. Iz izlaganja premeta i najglasovitijih učenjaka i iz cjelokupne rasprave na skupštini pokazuje se da su od propadanja prijašnje discipline crkve u kraljevstvu trpjele sve vrste nezasitnih pohlepa; da su se rëserve i gráce expectative¹⁶ pretvorile u ozbiljne zloupotrebe i dovele do nepodnošljivih tereta; da su najznačajnije i najbolje stojeće župe pale u ruke nepoznatih ljudi, koji se uopće ne prilagođavaju zahtjevima sredine i koji ne razumiju riječi ljudi što su im povjereni na brigu, pa zanemaruju potrebe njihovih duša poput pohlepnika koji ne maštaju ni o čemu drugome nego o svjetovnim dobitcima; da je štovanje Krista opalo, pobožnost oslabila, gaze se crkveni zakoni, a zgrade za vjerske potrebe propadaju. Svećenici napuštaju teološke studije jer nemaju nade u napredovanje. Bezbrojni sukobi bjesne oko posjedovanja župa, mnoštvo kojih su izraz pohlepe iz odvratnih častohlepja. Simonija¹⁷ cvate svagdje; premeta i drugi djelateli nadarbina pljačkaju na račun svojih prava i službi; prava zaštitnika su povrijeđena; a bogatstvo kraljevstva ide u ruke stranaca, na štetu svećenstva.

Budući da se čini, po sudu premeta i ostalog svećenstva, da će odredbe Baselskog svetog koncila pružiti prikladan lijek za sva ova zla, poslije zrelog promišljanja odlučili smo ih prihvatiti — neke bez izmjene neke s određenim izmjenama — ne želeći time posumnjati u moć i autoritet koncila, nego istovremeno uvažiti potrebe i običaje ovog naroda.

1. Koncil će se održavati svakih deset godina u mjestima koje će papa odrediti.
2. Autoritet koncila veći je od papinskog autoriteta u svemu što se tiče vjere, iskorjenjivanja šizme i obnove crkve 'u glavi i organima'.
3. Obnavlja se izbor za crkvene službe, ali kralj ili vrhovnici kraljevstva ne povrjeđujući kanonska pravila mogu dati preporuke u slučajevima izbora u redovima ili samostanima.
4. Papa neće zadržati pravo dijeljenja i beneficija ili dodjeljivati bilo koju župu prije nego ona opusti.
5. Sve dodjele beneficija što ih je papa podijelio ovim se proglašuju nevažeće. Oni koji će primiti takve beneficije bit će kažnjeni od svjetovne vlasti. Papa neće imati pravo miješati se stvarajući kanonske propise.

16 Riječ je o papinskoj praksi punjenja papinske blagajne putem crkvenih službi.

17 Simonija — trgovanje crkvenim stvarima, funkcijama i službama.

6. Prizivi Rimu su zabranjeni dok se ne iscrpu sve druge pravne instance.

7. Anati¹⁸ su zabranjeni«.

(Iz *Pragmatičke sankcije iz Bourgesa*, 1438.)

3 »Prošlo je vrijeme šutnje i došlo je vrijeme govorenja, kako čitamo u Eklezijastima (3:7). Ja sam, u skladu s našom odlukom, sastavio nekoliko točaka o reformaciji kršćanstva s namjerom da ih predočim kršćanskom plemstvu njemačkog naroda, možda se to sviđi Bogu i pomogne Svojoj Crkvi pomoću svjetovnih ljudi, jer je svećenstvo kojemu bi ta zadaća prije dolikovala postalo sasvim nehajno ...

Nije bez puke drskosti i izopačenosti da sam ja, siromašni pojedinac, poduzeo javno se obratiti vama, Gospodo. Nesreća i bijeda što pritišće sve kršćanske staleže, a posebice u Njemačkoj, tjerala je ne samo mene nego i svakog drugog da glasno zapomaže i traži pomoć, i sada me također prisilila da zapomažem i molim da Bog podari Duh Svoj bilo kome da pruži ruku Njegovu jadnom narodu. Koncili su često pružali neki lijek, ali bi odmah postao bezuspješan i zla su postajala još gora zbog lukavstva izvjesnih ljudi. Njihovu pakost i opačinu ja ću sad s pomoću Božjom izložiti tako da postajući svjesni možda će ubuduće prestati biti tako škodljivi i pogubni...

Privrženici Rima s velikom su vještinom podigli tri zida oko sebe kojima su dosad štitili sebe tako da ih nitko nije mogao promijeniti, čime je cijelo kršćanstvo strašno propalo...

Prvo, ako bi bili pritisnuti od svjetovne vlasti oni su učvršćivali i održavali ideju da svjetovna vlast nema ovlast nad njima nego suprotno, da je duhovna vlast iznad svjetovne.

Drugo, ako su pokušali opomenuti ih Biblijom, oni su se protivili da nitko osim Pape nema pravo tumačiti Bibliju.

Treće, ako im se prijetilo koncilom oni su uzvraćali da nitko ne može sazvati koncil osim Pape ...

Sad možda nas Bog pomogne i dâ nam jednu od onih trublja što su srušile zidove Jerihona kako bismo mogli srušiti ove zidove od slame i papira i upotrijebiti naše kršćanske šibe za kažnjavanje grijeha, pokazati lukavstvo i prijevare đavla, tako da se možemo popraviti kažnjavanjem i ponovo steći naklonost Božju.

PRVI ZID

Da svjetovna vlast nema ovlasti nad duhovnom

Izmišljeno je da se Papa, biskupi, svećenici i redovnici nazivaju *duhovni stalež*, a vladari, plemići, obrtnici i seljaci da čine *svjetovni stalež*. To je lukava laž i licemjerni izum, i neka se nitko ne uplaši toga, i to iz ovog razloga: svi kršćani istinski pripadaju duhovnom staležu i nema razlike među njima, osim službe ...

Slijedi ... da između laika i svećenika, vladara i biskupa ili, kako oni to zovu, između duhovnih i svjetovnih osoba jedina stvarna razlika je razlika službe i zanimanja, a ne staleška jer su svi oni pripadnici istog duhovnog staleža, istinski svećenici, biskupi i pape, premda njihova zanimanja nisu ista — upravo kao što među svećenicima i redovnicima nemaju svi ista zanimanja ... Zato ja kažem: Kako je Bog odredio svjetovnu vlast za kažnjavanje zla i zaštitu dobra ini joj moramo dopustiti da obavlja svoju dužnost u cijeloj Kršćanskoj zajednici, bez obzira na osobe, pogađalo to pape, biskupe, svećenike, redovnike, opatice ili ma koga drugog.

DRUGI ZID

Da nitko ne može tumačiti Bibliju osim Pape

Drugi zid je još klimaviji i slabiji: da sami prisvajaju pravo da ih drže za gospodare Biblije, premda cijeloga života nisu ništa iz nje naučili. Oni prisvajaju v autoritet i žongliraju pred nama drskim riječima govoreći da Papa ne može griješiti u pitanjima vjere, bio on loš ili dobar, premda to ničim ne mogu dokazati ... Mi ćemo citirati Bibliju. Sv. Pavao kaže: 'Ako tko drugi od prisutnih

---

18 Anat — papin godišnji prihod.

dobije objavu, prvi neka šuti' (I, Kor. 14:30). Koja korist od te zapovijedi ako smo morali vjerovati samo njemu koji poučava ili je na najvišem položaju? Sam Krist kaže: 'Svi će biti učenici Božji' (Ivan 6:45). Prema tome može se dogoditi da su Papa i njegovi sljedbenici griješni a ne istinski Kršćani, nisu Božji učenici, nemaju pravog znanja, dok običan čovjek može imati pravo znanje. Zašto da mi onda ne slijedimo njega? Zar Papa nije često griješan? ...

Stoga to je lukavo smišljena priča — i oni ne mogu navesti ništa što bi je podržalo — da samo Papa može tumačiti Bibliju ili potvrditi njeno tumačenje. Oni su preuzeli autoritet prema vlastitom nahođenju. I premda oni kažu da je taj autoritet dan sv. Petru kad su mu dani i ključevi posve je jasno da ključevi nisu dani samo sv. Petru već čitavoj zajednici.«

(Iz Lutherova *Otvorenog pisma kršćanskom plemstvu njemačkog naroda*, 1520.)

4 »Ugovor o miru između njihova carskog i kraljevskog veličanstva s jedne strane i izbornika i staleža kraljevstva s druge strane:

Mi, Ferdinand, s pomoću Božjom kralj Rimljana i u sva vremena proširitelj carstva, kralj Njemačke, Mađarske, Češke, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, prijestolonasljednik Španjolske, nadvojvoda austrijski, itd. — Budući da je na svim saborima što su održani za ovih trideset godina i više i uz to na nekoliko posebnih zasjedanja često bilo pregovaranja i savjetovanja da se između staleža Svetog Carstva ustanovi jedan opći, stalni i trajni mir glede suprotstavljenih vjera; i da su nekoliko puta načela mira bila ustanovljena, koja međutim nikad nisu bila dovoljna da se mir održi, nego su njima usprkos staleži Carstva ostali i dalje uzajamno ogorčeni i nepovjerljivi, zbog čega je proistjecalo ne malo zla; ... da ponovo osigura mir i povjerenje u svijesti staleža i pojedinaca među sobom i da spasi njemački narod i našu ljubljenu domovinu od konačnog raspada i propasti, mi, s jedne strane, ujedinili smo se i složili s nazočnim izbornicima, knezovima i staležima d s izaslanicima i predstavnicima nenazočnih kao i oni, s druge strane, s nama.

1. Mi stoga utvrđujemo, zahtijevamo i nalažemo da odsada nitko, ma kojeg društvenog položaja ili značenja, ni iz kojeg razloga, ni iz kakvih pobuda neće zaposjesti feude ili povesti rat, pljačkati, otimati, raspolagati tuđim ili opsjedati drugoga. Niti će osobno ili preko posrednika upadati u bilo koji dvorac, grad, povlaštenu posjed, utvrdu, sela, imanja, zaseoke ili protiv volje drugoga razuzdano ovoga pljačkati ili ga vatrom ili nekako drugačije oštetiti. Niti će itko takvim griješnicima pružiti savjet ili pomoć, ili im pružiti potporu i suradnju na bilo koji drugi način. Niti će itko znajući i voljno ukazati takvom gostoljubljivost, primiti ga u kuću, dati mu jesti ili piti, štiti ili podnositi. Nego će svatko voljeti drugoga istinskim prijateljstvom i kršćanskom ljubavlju. Isto se tako određuje da ni jedan stalež ili član Svetog Carstva neće spriječiti ili lišiti ni jedan drugi stalež slobodnog pristupa zalihama i hrani, ili se miješati u posao, najamnine, novce ili dohodak; jer pravda se ne smije krojiti bez reda nego na prikladnim i određenim mjestima. U svakom će pogledu njegova Carska Visost, mi i svi staleži uzajamno ustrajati na cjelini ovog vjerskog i općeg ugovora kako bismo osigurali mir u zemlji.

2. I u namjeri da se takav mir, koji je posebice nužan s obzirom na podijeljene vjere, kako je vidljivo iz razloga prije spomenutih i zahtijeva ga zla nužda Svetog Rimskog Carstva njemačkog naroda, možda bolje učvrsti i učini sigurnim i trajnim između njegove rimsko-carske Visosti i nas s jedne strane i izbornika, kneževa i staleža Svetog Carstva njemačkog naroda s druge, zato njegova Carska Visost i mi, izbornici, knezovi i staleži Svetog Carstva nećemo zaratiti ni protiv kojeg staleža u carstvu zbog augsburške vjeroispovijesti [luteranstva] i učenja, religije i vjere iste, niti ćemo povrijediti niti praviti nasilje nad onim staležima koji se nje pridržavaju, niti ćemo ih prisiljavati protiv njihove savjesti, znanja i volje da napuste religiju, vjeru, crkvene običaje, zapovijedi i obrede augsburške vjeroispovijesti [luteranstva] gdje su oni uspostavljeni ili možda budu uspostavljeni, u njihovim kneževinama, krajevima i gospodstvima. Niti ćemo preko naredbi niti bilo kako drugačije zadavati im neprilike ili ih omalovažavati, nego ćemo ih pustiti da spokojno i mirno uživaju u svojoj religiji, vjeri, crkvenim običajima, zapovijedima i obredima i isto tako da uživaju svoje posjede, nekretnine i osobni imetak, imanja, ljude, gospodstva, uprave, časti i prava ...

3. S druge strane staleži koji su prihvatili augsburšku vjeroispovijest [luteranstvo] podnosit će njegovu Carsku Visost, nas, i izbornike, kneževe i ostale staleže Svetog Carstva koji pripadaju staroj vjeri, da ostanu na isti način pri svojoj religiji, vjeri, crkvenim običajima, zapovijedima i obredima. Oni također neće dirati njihove posjede, nekretnine i osobni imetak, imanja, ljude, gospodstva, uprave, časti i prava, namete, udjele i desetine ...

5. Međutim, svi drugi koji nisu pripadnici jedne od, naprijed spomenutih vjera nisu uključeni u ovaj mir, i bit će potpuno isključeni.«

(Iz *Augsburškog vjerskog mira*, 1555.)

5 »Predragi i preljubjeni:

Razmatrajući kako bi korisno bilo za ovo kraljevstvo obnoviti njegovu vanjsku i unutrašnju trgovinu... odlučili smo osnovati vijeće posebno posvećeno trgovini, da se u našoj prisutnosti sastaje svakih četrnaest dana, koje će razmatrati sve interese trgovaca i određivati sredstva što će pomoći oživljavanju trgovine, kao i sve što se odnosi na industrijsku proizvodnju.

Mi vas također izvješćujemo da ćemo izdvojiti na račun države jedan milijun livri svake godine za podržavanje industrijske proizvodnje i za unapređenje plovidbe, ne spominjući značajne svote koje ćemo odrediti za pomoć kompanijama za Istočnu i Zapadom Indiju;

da ćemo stalno raditi na ukidanju svih pristojbi što se ubiru na plovnim rijekama;

da je već utrošeno više od milijuna livri za popravak javnih putova, čemu ćemo također posvetiti stalnu pažnju;

da ćemo novcem iz kraljevske blagajne pomagati sve one koji žele obnoviti stare radionice ili otvoriti nove;

da ćemo narediti svim našim ambasadorima ili prebivateljima na vladarskim dvorovima naših saveznika da u naše ime poduzmu sve odgovarajuće korake kako bi pravna zaštita bila pružena u svim slučajevima kad je riječ o našim trgovcima i kako bi im se osigurala puna sloboda trgovine;

da ćemo na našem dvoru udobno smjestiti svakog pojedinog trgovca koji tu ima posla za čitavo vrijeme koje će biti obvezan ostati, dajući upute velikom ravnatelju naše palače da označi točno mjesto za te svrhe, koje će se zvati Trgovačka kuća;..

da ćemo novčano pomoći sve pomorske trgovce na veliko i na malo koji kupuju brodove ili koji grade nove za promet ili trgovinu za svaku tonu robe koju izvoze ili uvoze na putovanjima.

Ovim pismom mi želimo ne samo da vas obavijestimo o svim ovim pitanjima već vas pozivamo, čim ovo pismo dobijete, da upriličite da se sastanu svi trgovci na veliko i na malo iz vašeg grada Marseillesa i da im potanko razjasnite naše namjere oko svih gore spomenutih pitanja, jer ako budu obaviješteni o povlaštenom tretmanu koje im želimo dati, možda će se s više žara posvetiti trgovini. Neka znaju da za sve oko dobrobiti i koristi istoga valja im obratiti se gospodinu Colbertu...«

(Iz *Colbertova Pisma gradskim službenicima i građanima Marseillesa*, 1664.)

6 »U ime Boga, Amen. Mi dolje potpisani, vjerni podanici našega strahopoštovanog vrhovnog Gospodina kralja Jamesa s pomoću Božjom kralja Velike Britanije, Francuske i Irske, branitelja vjere, itd., poduzevši u slavu Boga i napredak kršćanske vjere i u čast našega kralja i zemlje putovanje da osnujemo prvu naseobinu u sjevernim dijelovima Virginije,... svečano i uzajamno u Božjoj prisutnosti, i jedan drugog, obvezujemo se udružiti u građansku političku zajednicu radi našeg boljeg uređenja, čuvanja i unapređivanja spomenutih ciljeva; i na temelju toga ozakoniti, ustanoviti i oblikovati pravedne i jednake zakone, odredbe, naloge, statute i službe s vremena na vrijeme, što će biti najprikladniji i najbolji za opće dobro naseobine, čemu obećajemo svu dužnu odanost i poslušnost. Kao dokaz tome mi smo ovdje potpisali svoja imena, u Cap Coddu, 11. studenoga osamnaeste godine vladanja našega vrhovnog gospodara kralja Jamesa Engleskom, Francuskom i Irskom i pedeset i četvrte godine vladanja Škotskom. Ljeta Gospodnjega 1620.«

7 «Budući da su prijašnje skupštine staleža ovog kraljevstva i one značajnih osoba izabrane da daju savjet nama i pokojnom kralju, našem veleštovanom gospodaru i ocu, o značajnim poslovima ovog kraljevstva, i isto tako skupština staleža pokrajine Bretagne što smo je održali 1614. god. ponovno zahtijevale i vrlo ponizno molile spomenutog našeg gospodara i oca i nas da pokrenemo rušenje mnogih utvrda u različitim područjima kraljevstva koje, jer nisu ni na granicama prema neprijatelju niti su na značajnim prolazima ili mjestima, služe samo povećanju troškova održavanjem beskorisnih posada, a također služe kao utočišta različitih osoba koje bar izazovom uznemiruju područja gdje se nalaze...

Zbog ovih razloga mi proglašavamo, objavljujemo, određujemo i zahtijevamo da sve utvrde, gradove i dvorce, koji su unutar našeg kraljevstva ili njegovih pokrajina, a ne nalaze se bilo na mjestu značajnom za obranu granice bilo da su iz drugih razloga značajne, bit će porušene i srušene sa zemljom; čak će stari bedemi biti srušeni ako se to pokaže nužnim za dobrobit i mir naših podanika i sigurnost države, tako da se naši podanici ubuduće ne moraju bojati da će im spomenuta mjesta pričinjati ikakvih neprilika, i tako da ćemo mi biti oslobođeni troškova za održavanje posada u njima.«

(Iz *Edikta o rušenju feudalnih tvrđava u Francuskoj*, 1626.)

8 »Prema tome vladar se mora dobro paziti da nikad ne izusti ništa što nije puno navedenih pet osobina; kad ga gledaš i slušaš, mora ti se učiniti kao sušto milosrđe, vjernost, iskrenost, čovječnost i pobožnost. I nema ničega što bi bilo potrebnije nego da se čini da imaš navedene osobine. Ljudi općenito više vjeruju očima nego rukama, jer svima je dano da vide, rijetkima da čuju. Svatko vidi ono što hiniš, rijetki osjećaju ono što jesi; a i oni malobrojni ne usuđuju se suprotstavljati se mišljenju mnogih, koje brani veličanstvo države; i napokon u djelima svih ljudi, a navlastito vladara kod kojih nema priziva i suda, gleda se na svrhu. Neka dakle vladar pazi na to da pobjeđuje i da održi državu; sredstva će se uvijek smatrati kao časna i svatko će ih hvaliti, jer svjetina se zanosi prividom i uspjehom same stvari; a na svijetu nema doli svjetine; osim toga oni malobrojni nemaju kamo ako se većina oslanja na državu. Jedan vladar našeg vremena (nije dobro spominjati mu imena) propovijeda samo mir i vjernost, a najveći im je neprijatelj; a da ih se držao, i jedno i drugo upropastilo bi mu državu i ugled.« (XVIII)

(Iz *Vladara N. Machiavellija*)

9 »Kako je bilo rečeno u prethodnom poglavlju, stanje čovjeka je stanje rata svakog protiv svakoga, te svakim upravlja njegov vlastiti razum, a sve, što netko može iskoristiti, pomaže mu u očuvanju života protiv njegovih neprijatelja. Slijedi, dakle, da u takvom stanju svatko ima pravo na sve čak na tijelo drugoga. I stoga, dokle god traje prirodno pravo svakoga na sve, nitko, ma koliko bio jak i mudar, ne može biti siguran da će do kraja preživjeti vrijeme koje Priroda obično dopušta ljudima da žive. I prema tome propis je ili opće pravilo razuma da 'svatko treba da teži za mirom, dokle god ima nade da ga postigne; a kad ga ne može postići, može tražiti i upotrebljavati svaku pomoć i sve prednosti rata'. Prvi ogranak tog pravila sadrži prvi i osnovni zakon Prirode, koji glasi: 'Tražiti mir i slijediti ga'. Drugi ogranak je sažet izraz prava Prirode: 'Braniti se svim sredstvima kojima možemo'. (XIV)

'Odričem se svog prava da vladam samim sobom i ovlašćujem nad njim ovog čovjeka, ili ovaj skup ljudi, pod uvjetom da ti njemu prepustiš svoje pravo, i jednako priznaš sve njegove postupke.' Kad se tako čini, mnoštvo, na taj način sjedinjeno u jednu ličnost, naziva se 'država', na latinskom civitas. Ovo je postanak onog velikog 'leviathana' ili bolje, s više poštovanja rečeno, onog 'smrtnog boga' kojemu pod 'besmrtnim bogom' dugujemo svoj mir i obranu. Jer tim ovlaštenjem, koje mu je dao svaki pojedini čovjek u državi, on može upotrijebiti silu i snagu koja mu je dodijeljena da, stvarajući njome strah, može vršiti volju sviju njih radi mira kod kuće i provoditi

uzajamnu pomoć protiv vanjskih neprijatelja. I u njemu je suština države koja, da je definiramo, jest: 'ličnost, tvorcem čijih je djela učinilo sebe veliko mnoštvo pomoću međusobnih ugovora, da bi ta ličnost mogla upotrijebiti snagu i sredstva sviju njih, kako god nađe za shodno, radi njihova mira i zajedničke obrane.'

Nosilac te ličnosti zove se 'suveren', i kaže se da ima 'suverenu vlast', a da su svi ostali njegovi 'podanici'.

Do te suverene vlasti dolazi se na dva načina. Jedan je prirodnom, snagom, kao onda kad čovjek djeluje na svoju djecu i njihovu djecu da se pokore njegovoj vlasti, jer je on sposoban da ih uništi ako odbiju: ili kad ratom podvrgava svojoj volji neprijatelje poklanjajući im pod tim uvjetom život. Drugi je kad se ljudi međusobno slože da će se dobrovoljno podvrgnuti nekom čovjeku ili skupu ljudi nadajući se da će ih on štititi protiv svih drugih. Ovo posljednje može se nazvati političkom državom ili 'osnovanom' državom, a ono prvo je 'stečena' država.

...

I budući da je cilj ove ustanove mir i obrana svih, a onaj tko ima pravo na cilj ima pravo i na sredstva, to svakom čovjeku ili skupu ljudi koji imaju suverenost po pravu pripada da odlučuju i o sredstvima za mir i obranu i o tome što predstavlja prepreke i ometanja za mir i obranu, i da čine sve što smatraju potrebnim da bude učinjeno ne samo unaprijed, za očuvanje mira i sigurnosti sprečavanjem nesloge iznutra i neprijateljstva izvana, nego i kad su mir i sigurnost izgubljeni, za njihovo uspostavljanje.

... uz suverenost ide pravo vođenja rata i zaključivanja mira s drugim narodima i državama, to će reći odlučivanje o tome kad je to za javno dobro i koliko velike snage treba sakupiti, naoružati i platiti u tu svrhu i sakupljanje novca od podanika za pokrivanje tih izdataka ... « (XVII)

(Iz *Leviathana* T. Hobbesa)

10 »U svakoj državi postoje tri vrste vlasti: zakonodavna, izvršna koja se tiče međunarodnog prava i izvršna koja se tiče građanskog prava.

Prva služi da vladar ili magistrat stvara zakone za neko određeno ili stalno vrijeme i popravlja ili ukida već stvorene zakone. Druga služi da se sklapa mir ili objavljuje rat, odašilju ili primaju ambasadori, osigurava država, sprečavaju napadi. Treća napokon služi da se kazne zločini ili rješavaju sporovi među pojedincima. Ova posljednja zvat će se pravosuđem, a druga jednostavno izvršna vlast.

Politička sloboda jednog građanina sastoji se u onom unutrašnjem spokoju koji potječe iz spoznaje koju svatko ima o svojoj sigurnosti. A da bi se imala ta sloboda, potrebno je da oblik vladavine bude takav da se građanin ne mora bojati drugog građanina.

Kad je u istoj osobi ili u istom tijelu magistrata zakonodavna vlast sjedinjena s izvršnom nema slobode. Zato što se s pravom može strahovati da isti monarh ili isti senat ne donesu tiranske zakone da bi ih tiranski ostvarivali.

Također ne postoji sloboda ako pravosudna vlast nije odijeljena od zakonodavne i izvršne. Ako bi ona bila povezana sa zakonodavnom, vlast nad životom i slobodom građana bila bi samovoljna: jer sudac bi bio i zakonodavac. A ako bi ona bila povezana s izvršnom, sudac bi mogao biti tlačitelj.

Sve bi bilo upropašteno ako bi isti čovjek ili isto tijelo glavara, ili plemića, ili naroda izvršavali ove tri vlasti: donošenje zakona, izvršenje javnih odluka i kažnjavanje zločina ili rješavanje sporova među pojedincima ...« (II, XI, 6.)

(Iz *Duha zakona* Montesquieua)

11 Ko što su znanja koja sada posjedujemo nekorisna za pronalaženje djela, tako je i *logika* koja sada postoji *nekorisna* za pronalaženje znanja. (I, 11)

Uzalud se u znanostima očekuje velik prirast od dodavanja i kalemljenja novoga na staro, *nego obnovu treba izvršiti od najdubljih temelja* ako nećemo da se vječno vrtimo u krug, s mršavim

i neznatnim napretkom. (I, 31)

Izgrađivanje pojmova i aksioma pomoću istinske indukcije zacijelo je pravi *lijek za odbijanje i odstranjivanje idola*¹⁹... (I, 40)

Dakle, rekli smo o idolima pojedinih vrsta i o njihovim pojavnim oblicima. Svi oni moraju biti odbačeni i napušteni čvrstom i svečanom odlukom, i razum mora biti potpuno oslobođen i očišćen od njih. Neka ulazak u kraljevstvo čovjekovo, koje se zasniva na znanostima, ne bude mnogo drukčiji nego ulazak u kraljevstvo nebesko, u koje se može ući samo sličan djetetu. (I, 68)

Vidljiv je dalje još jedan jak i velik uzrok zašto su znanosti malo napredovale. Taj je uzrok: nemoguće je ispravno trčati na utrci ako sam cilj nije ispravno postavljen i određen. A pravi i valjan cilj znanosti nije ništa drugo nego da se ljudski život opskrbi novim pronalascima i dobrima ... (I, 80)

Oni koji su obrađivali znanosti bijahu ili empiričari ili dogmatičari. Empiričari poput mrava samo sabiru i troše; racionalisti poput pauka iz sebe proizvode tkivo.

Pčela je pak po postupku u sredini; ona izvlači materijal iz vrtnoga i poljskoga cvijeća, ali ga ipak prerađuje i uređuje vlastitom sposobnošću. Vrlo je slično pravo stvaranje u filozofiji jer se ono ne oslanja jedino ili poglavito na snage duha, niti ono materiju, koju pružaju prirodna historija i mehanički pokusi, prima nepromijenjenu u pamćenje, nego je u duhu mijenja i prerađuje.

I tako se od uskoga i nerazorivoga saveza tih dviju sposobnosti (naime eksperimentalne i racionalne), koji dosada još nije ostvaren, treba nadati dobrome. (I,95)

I ne samo da treba pronaći i osigurati veći broj pokusa, pa i druge vrste od onih što su dosada napravljeni, nego treba uvesti i potpuno drukčiju metodu, red i postupak, da bi se iskustvo povezal i napredovalo. Naime, neodređeno iskustvo, koje je prepušteno samo sebi, kao što je gore rečeno, puko je tapkanje i ljude više otupljuje nego što ih poučava. No ako iskustvo prema sigurnome zakonu napreduje serijski i postojano, možemo se u znanostima nadati nečemu boljemu. (I, 100)

Djelo je i namjera ljudske moći da u danome tijelu stvori i uvede novu prirodu ili nove prirode.

No djelo je i namjera ljudske znanosti da otkrije formu, ili istinsku razliku, ili djelatnu prirodu, ili izvor postanja (te mi riječi, naime, imamo, koje se najviše približavaju određenju stvari) dane prirode.

Tim dvjema najvišim djelima podređuju se druga dva djela, sekundarnoga i nižega značenja; prvome: preobrazba konkretnih tijela jednoga u drugo unutar mogućih granica; drugome: pronalaženje, u svemu stvaranju i gibanju, skrivenoga stalnog procesa od očiglednog uzroka i očigledne materije sve do unutrašnje forme i pronalaženje isto tako skrivenoga shematizma tijela koja miruju i nisu u gibanju. (II, 1)

Ako netko zna uzrok stanovite prirode (kao npr. bijele boje ili topline) samo u nekim predmetima, njegovo je znanje nesavršeno, a ako netko može izvršiti djelovanje samo na neke materije (od onih na koje se može djelovati), njegova je moć jednako nesavršena. A tko zna samo djelatni i materijalni uzrok (ti su uzroci nepostojani i u nekim slučajevima ništa drugo nego nosioci vanjske forme uzroka), taj može doći do novih otkrića o materiji u stanovitoj mjeri sličnoj i pripremljenoj, ali neće dodirnuti dublje učvršćene granice stvari. A onaj tko zna forme obuhvaća jedinstvo prirode u najnesličnijim materijama i zato on može otkriti i proizvesti ono što dosad još nije učinjeno, pa i ono što ni prirodne promjene, ni umjetni pokusi, ni sam slučaj ne bi nikada mogli učiniti, niti bi čovjeku palo na pamet. Zato iz otkrivanja formi proistječe prava kontemplacija i slobodna djelatnost.« (II, 3)

(Iz *Novum organum scientiarum* F. Bacona)

---

19 Pod idolima F. Bacon razumije »lažne pojmove« što su »zaokupili ljudski razum«.

12 »Ali, pošto sam tada želio da se posvetim samo traženju istine, smatrao sam da moram postupiti upravo obrnuto i odbaciti kao sasvim pogrešno sve o čemu bih mogao i najmanje sumnjati, da vidim neće li nakon toga ostati nešto sasvim izvan svake sumnje. Budući da nas naša osjetila ponekad varaju, htio sam pretpostaviti da nema stvari koja bi bila takva kakvu nam je ona prikazuju. Kako ima ljudi koji se u zaključivanjima varaju čak i u najjednostavnijim stvarima geometrije i izvode pogrešne zaključke, i pošto sam smatrao da sam pogrešiv poput svakog drugog, odbacio sam kao pogrešne sve razloge koje sam prije bio držao kao dokaze. I najzad, s obzirom na to da nam iste misli, koje nam se javljaju u budnom stanju, mogu doći i kad spavamo, a da u tom slučaju nijedna od njih nije istinita, riješio sam se da pretpostavim kako sve stvari koje su ikad ušle u moju svijest isto tako nisu istinite kao ni obmane mojih snova. Ali sam odmah zatim primijetio da dok sam htio tako misliti da je sve pogrešno, nužno treba da ja, koji mislim, jesam nešto. I pošto mi je bilo jasno da je ova istina: mislim dakle jesam, tako čvrsta i tako pouzdana, da je ni najpretjeranije pretpostavke skeptika nisu u stanju uzdrmati, prosudio sam da je bez promišljanja mogu prihvatiti kao prvo načelo filozofije koje sam tražio.

...

Dugi nizovi jednostavnih i lako shvatljivih razloga kojima se obično služe geometričari da bi došli do najtežih dokaza naveli su me na pomisao da sve stvari na koje se namjeri ljudska spoznaja međusobno ostaju u istom odnosu i da, samo ako se uzdržimo da nijednu stvar ne uzimamo kao istinu koja to nije i da se uvijek pridržavamo reda koji je potreban da se jedne izvedu iz drugih, ne može biti tako udaljenih spoznaja da napokon ne bismo do njih stigli, niti tako sakrivenih da ih ne bismo otkrili. Nije mi bilo ni osobito teško pronaći od kojih treba početi, jer sam već znao da su to najjednostavnije i najspoznatljivije. Imao sam na umu da su od svih koji su prije toga tražili istinu u znanostima jedini matematičari bili u stanju pronaći neke dokaze, tj. neke sigurne i očite razloge, te nisam nimalo sumnjao u to da su i oni proučavali najjednostavnije stvari. Stoga sam morao i ja najprije ispitati ove, mada od toga nisam očekivao nikakvu drugu korist osim da ću postepeno naviknuti svoj duh da se ispunjava istinom i da se ne zadovoljava pogrešnim razlozima.«

(Iz *Rasprave o metodi* R. Descartesa)

13 »Ponajprije ću dakle raspravljati o neproničnosti, o protežnosti, o podatljivosti oblikovanja, o volumenu, o masi i gustoći, o inerciji, o pokretljivosti, o kontinuitetu gibanja, o jednakosti akcije i reakcije, o djeljivosti i spojivosti, koju ja stavljam nasuprot djeljivosti u beskonačnost, o nepromjenljivosti prvih elemenata materije, o gravitaciji, o koheziji. Sve su to opća svojstva. Zatim ću govoriti o raznolikosti prirode i o posebnim svojstvima tijela, tj. o mnogostrukoj raznolikosti čestica i masa, o krutim i fluidnim tijelima, o elastičnim i mekim tijelima, o principima kemijskih operacija, gdje ću raspravljati o otapanju, taloženju, adheziji i stapanju, o fermentaciji i isparavanju, o vatri i isijavanju svjetlosti i o osobitim svojstvima svjetlosti, o mirisu, o okusu, o zvuku, o elektricitetu. Isto ću tako nešto pri kraju reći o magnetizmu. Napokon ću se vratiti na opća svojstva, pa ću zatim protumačiti što su to po mom mišljenju izmjene, korupcije i transformacije. Sve što budem govorio o tim tako brojnim svojstvima dovest ću u sklad sa svojom teorijom i svesti na zajedničke principe o kojima ovise neke specijalne rasprave o pojedinim pitanjima. Ponegdje ću samo spomenuti metodu koja je po mom mišljenju najpogodnija za istraživanje te materije. (III, 359)

Kada bismo mogli uočiti pravi unutrašnji sastav i unutrašnju strukturu čestica i razlikovati čestice jednu od druge s obzirom na visinu reda kojemu pripadaju, a isto tako razlikovati ih od elementarnih čestica koje sačinjavaju tijela oko nas, možda bismo našli da su neki rodovi čestica s obzirom na formu tako uporni da ih nikakve promjene ne razaraju, već da se neke čestice viših redova mijenjaju samo uslijed promjene sastava, što zapravo proizlazi iz različitog rasporeda čestica nižeg reda od kojih se ti rodovi čestica sastoje. Mogla bi se mnogo sigurnije podijeliti tijela na svoje vrste i mogli bi se razlikovati neki elementi koji bi se mogli smatrati jednostavnima i takvima da prirodna sila ne može uzrokovati njihovu alteraciju. Isto tako trebalo bi razlikovati specifične i bitne

spojeve mješavina od akcidentalnih svojstava. Ali kako nam nije moguće prodrijeti u tu unutrašnju strukturu, mi moramo samo točno konstatirati svojstva koja proizlaze iz te unutrašnje strukture i koja su pristupačna našim zapažanjima, a sastoje se sva u silama, u gibanju i u promjeni rasporeda onih sitnih masa koje se mogu smatrati relativno velikim i na dohvat su naših osjetila te možemo razlikovati ona koja su konstantna od onih koja se mogu lako i za kratko vrijeme ponovno steći i od onih koja su prolazna ili koja se mogu lako i konstantno izgubiti. Iz skupina prvih možemo razlikovati što su to vrste, dok druga smatramo akcidentalnim svojstvima. (III, 521)

Međutim, što se tiče čitavog ovog predmeta, neće biti naodmet ako na kraju ovdje prenesem iz Stayove *Novije filozofije* i iz mojih bilježaka ono što se tamo nalazi uz stih 547, knjiga I: 'Iako nam nije moguće prodrijeti u unutrašnju narav tijela, tvrdi on, mi ipak ne smijemo odbaciti težnju da istražujemo prirodu. Iz onih vanjskih svojstava moguće je izvući na svjetlo dana mnoga druga svojstva. To je vrijedno svake pohvale. Zaista onu dosta konfuznu ideju u pogledu na supstanciju koja posjeduje ta svojstva proširujemo upravo tako što proširujemo ta svojstva. To objašnjava vrlo zgodnim primjerom one supstancije koju nazivamo zlatom i niz njegovih svojstava iznosi onim redom kojim su se, kako se obično smatra, ta svojstva otkrivala, a to su: zagasito žuta boja, velika težina, mogućnost razvlačenja, taljivost, svojstvo da taljenjem ništa ne gubi i da ne nakuplja rđu. Dugo se smatralo da supstancija zlata posjeduje samo ta svojstva. Kasnije se tome dodalo i to da se otapa u vodi koju nazivamo kraljevskom vodom i da se taloži ako u nju ubacimo sol. Konačno, k tome će nadoći i brojna druga svojstva koja ćemo možda otkriti jednoga dana. Što više otkrivamo tih svojstava, to se više približavamo spoznaji naravi zlata koja je bila inače konfuzna. Mi smo još uvijek daleko od jasne i bitne spoznaje njegove naravi. Ono isto što vidimo u ovom specijalnom tijelu to on tvrdi općenito o naravi tijela. Mi moramo istraživati svojstva tijela, ali kada ih i otkrijemo, neće nam nikada biti moguće da dopremo do onog najdubljeg izvora svojstava. Kada istražujemo bitna svojstva, ne preostaje .nam drugo nego samo puste riječi'. (III, 522)

Eto toliko iz onog djela. Obazirući se na moju teoriju, što ju je on prikazao u 10. knjizi, koju još nije objavio, ja ovako nastavljam: 'Što pak ako se djelomice opažanjem, a djelomice umovanjem utvrdi da je materija homogena i da svaka razlika među tijelima proishodi iz forme, unutrašnje strukture i gibanja čestica, a što sve predstavlja najdublji početak svih zapažljivih svojstava. Nema drugog razloga zašto sve to izbjegava našem zapažanju osim onoga koji je u činjenici da je obujam čestica posve neznan. Isto tako nema drugog razloga zašto nisu na dohvat snage našeg uma osim ako ne zbog njihova golemog mnoštva i izvanredno dubokog, ma kako općeg, zakona sila, što sve uzrokuje da nam nije moguće spoznajom prodrijeti u dubinu sastava pojedinih tijela. Objašnjavanje općih svojstava tijela i općih razlika, koje proizlaze u knjizi 10. iz onih najdubljih principa pokušat ćemo izložiti, možda i ne bez uspjeha. Smatram da će i nadalje biti vrlo teško spoznati unutrašnji splet pojedinih tijela, ali se ne bih usudio tvrditi da je to posve nemoguće'. (III, 523)«

(Iz *Teorije prirodne filozofije* R. Boškovića)

14 »Važno je, dakle, potruditi se da se unište čarolije, koje nas mogu samo u zabludu zavesti. Vrijeme je da se počne crpsti iz prirode lijek za zla koja nam je počinilo zanesenjaštvo; um je taj koji rukovođen iskustvom treba najzad da na-napadne na samom njihovu izvoru predrasude koje su tako dugo od ljudskog roda činile svoju žrtvu. Vrijeme je da um, nepravedno unižen, napusti svoj plašljivi ton, koji bi ga učinio, sudionikom u laži i ludosti. Istina je jedna; ona je neophodna čovjeku, ne može mu nikad škoditi, njena nepobjediva moć osjetit će se kad-tad. Treba je dakle otkriti smrtnima, treba im pokazati njene draži da bi im se učinio odvratnim njihov sramni kult prema zabludi, koja prečesto nepravedno uživa njihovo poštovanje uzimajući na se masku istine. Sjaj istine može vrijeđati samo neprijatelje roda ljudskog, neprijatelje čija se vlast održava jedino zahvaljujući mračnoj noći kojom oni pokrivaju duhove.

Istina se neće obraćati pokvarenim ljudima; njen glas čuju samo poštena srca naviknuta da misle, dovoljno osjetljiva da zajecaju nad bezbrojnim nevoljama kojima vjerska i politička tiranija pritiskuje Zemlju; dovoljno prosvijećena da zapaze ogromni lanac zala kojima je zabluda kinjila

tokom svih vremena preneražena ljudska bića. Zabludi se duguju oni lanci koje tirani i svećenici kuju svima narodima. U zabludi je izvor ropstva u koji su, gotovo u svim zemljama, pali narodi kojima je priroda namijenila da slobodno rade na ostvarenju svoje sreće. U zabludi je izvor onoga vjerskog terora pod kojim svuda ljudi zanižeme od straha ili se kolju zbog himera. U zabludi je izvor starih mržnji, barbarskih onih progona, neprestanih pokolja, odvratnih tragedija koje se tobož neba radi na Zemlji tako često odigravaju. Jednom riječi, zablude koje je religija učinila svetima izvor su neznanja i neizvjesnosti u koje je čovjek zapao te ne poznaje više svoje najočevidnije dužnosti, svoja prava najjasnija i najdokazanije istine: gotovo pod svim podnebljima čovjek je uniženi rob, lišen veličine duha, uma i vrline, rob kome nečovječni tamničari nikad ne daju da sagleda dan.«

(Iz predgovora *Sistemu prirode* P. Holbacha)

15 »Iz krajnje nejednakosti podrijetla i imetaka, raznolikosti strasti i vještina, beskorisnih i pogubnih umijeća te ispraznih znanosti proizlaze mnoštva predrasuda jednako suprotnih 'razumu, sreći i vrlini. Vidjelo bi se da vođe potiču sve ono što može oslabiti okupljene ljude kako bi ih razjedinili, sve ono što društvu može dati izgled prividne sloge, a u njemu siju sjeme stvarne podijeljenosti, sve što može nadahnuti različite staleže nepovjerenjem i uzajamnom mržnjom, u suprotnosti s njihovim pravima i interesima, i, prema tome, učvrstiti vlast koja ih sve drži u pokornosti.

Iz tog nereda i tih buna uspjjet će konačno despotizam, koji je pomalo podizao svoju strašnu glavu i uništavao sve što je izgledalo dobro i zdravo u svim dijelovima države, da sruši i zakone i narod, te da na ruševinama republike uspostavi svoju vladavinu. Vremena koja će prethoditi toj posljednjoj promjeni bit će vremena pokora i nevolja, no na kraju će čudovište sve proždrijeti, i narodi više neće imati ni vođa ni zakona, već samo tirane. Od toga trenutka neće se više postavljati pitanje običaja i vrline. Jer posvuda gdje vlada despotizam, *cui ex honesto nulla est spes*, on ne podnosi nikakva drugoga gospodara. Čim on progovori, nije ni časno ni obavezno davati savjete. Jedina vrлина koja preostaje robovima jest slijepa poslušnost.

I to je konačni stupanj nejednakosti, krajnja točka što zatvara krug i dodiruje točku s koje smo krenuli. Tada svi pojedinci ponovo postaju jednaki, jer više nisu ništa, a budući da kao podanici nemaju nikakva drugog zakona do volje gospodara, ni gospodar drugog ravnjanja do svojih strasti, iznova se gube pojmovi dobra i načela pravednosti. A sve to ponovo vodi samo zakonu jačega i, prema tome, novom prirodnom stanju posve različitom od onoga od kojeg smo počeli, što je bilo prirodno stanje u svoj svojoj čistoći, dok je ovo posljednje plod razuzdane korupcije. Uostalom, između ta dva stanja ima tako malo razlike, a ugovor o vladavini je despotizmom toliko poništen da je despot gospodar samo dotle dok je najjači, i da se on, čim se može otjerati, nema razloga tužiti protiv nasilja. Pobuna koja se završava davljenjem ili svrgavanjem sultana čin je isto toliko pravedan koliko i oni kojima je on raspolagao prije toga životima i dobrima svojih podanika.« (II)

(Iz rasprave *O porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima* J. J. Rousseaua)

16 »Neka dođu, vide i neka se čude kako je meni dobro, kako bez pomoći uzjahujem konja, trčim uz stepenice i na brežuljke, kako sam veseo, zabavan i zadovoljan i kako sam slobodan od duševnih nemira i neprijatnih misli. Radost i mir me ne napuštaju ... Općim s mudrim, učenim, odličnim i uglednim ljudima, a kad oni nisu uza me, onda čitam, pišem i nastojim time, kao i u svakom drugom slučaju da budem drugima koristan svim svojim silama. Te stvari radim svaku u svoje doba, udobno, u svom lijepom domu, koji je smješten u najboljem predjelu Padove i uređen svim sredstvima građevne umjetnosti za ljeto i zimu, a ima i vrtove uz tekuću vodu. U proljeće i jesen idem na nekoliko dana na svoj brežuljak na najljepšem položaju Euganeja, s bunarom, vrtovima i udobnim ukrašenim stanom; tu sudjelujem u lakom i zabavnom lovu, kakav je prikladan za moju starost. Neko vrijeme provodim u svojoj lijepoj vili u ravnici, tamo se stječu svi putovi na jednom trgu, kojemu je u sredini skladna crkva. Snažan rukav Brente struji posred nasada, kroz

sama plodna, dobro obrađena polja, i sve je gusto naseljeno gdje je nekad bila močvara i loš zrak, više obitavalište za zmije nego za ljude. Ja sam bio taj koji je odvratio vodu, tako je zrak postao čist i ljudi se naseliše i umnožiše, te se mjesto izgradilo onakvo kakvo sada ima izgled, i ja mogu uistinu da kažem: i na tom sam mjestu dao Bogu žrtvenik, hram i duše da ga štiju. To je moja utjeha, moja sreća kad god dođem ovamo. U proljeće i jesen posjećujem i bliže gradove da vidim svoje prijatelje, govorim s njima i preko njih se upoznajem s drugim odličnim ljudima: arhitektima, slikarima, kiparima, muzičarima i ekonomima. Promatram što su nova stvorili, gledam iznova ono što mi je već poznato i učim uvijek mnogo korisnog na palačama, vrtovima, starinama, gradskim osnovama, crkvama i utverdama. Ali na putovanju najviše me ushićuje ljepota krajeva i naselja s njihovim zaseocima i baščama, koji leže unaokolo, sad u ravnici, sad na brežuljcima, uz rijeke i potoke. Ove moje užitke ne umanjuje opadanje vida i sluha; sva su moja sjetila, hvala Bogu, u potpuno dobrom stanju, pa i tek, jer mi sada bolje prija ono malo. i jednostavno što jedem nego nekoć poslastice kad sam neuredno živio.

... To je pravi odmor božjom pomoću zdrave starosti koja je slobodna od onih duševnih i tjelesnih patnja kojima podliježu mnogi mlađi ljudi i mnogi nemoćni starci. A ako je slobodno da se velikome doda malo, a zbilji šala, onda je to također plod mogeg umjerenog života da sam u svojoj osamdeset i trećoj godini napisao veoma veselu komediju punu pristojne šale. Inače je to stvar mladosti, kao što je tragedija stvar starosti. Ako se onom znamenitom Grku računa u slavu što je još u sedamdeset i trećoj godini ispjevao tragediju, nisam li ja deset godina stariji, zdraviji i veseliji nego što je on bio tada?«

(Iz: L. Cornaro: *O umjerenom životu*)

Odabrana literatura

Opći pregled

- Bouguet, A. C.: Comparative Religion, Penguin Books, London, 1971.
Brinton, C. — Christopher, J. B. — Wolff, R. L.: Civilization in the West, Prentice Hall, New York, 1964.
Cunow, H.: Opšta privredna istorija (1-4), Kultura, Beograd, 1947-1949.
Derry, T. K. and Williams, T. D.: Short History of Technology, Oxford University Press, London, 1960.
History of civilization — Notes (Ed. by G. T. Barstowe), Coles Publishing Co., Toronto, 1968.
Lindsay, J.: A Short History of Culture, Studio Books, London, 1962.
Hauzer, A.: Socijalna istorija umetnosti i književnosti I, II, Kultura, Beograd, 1962.
Povijest svijeta (Zbornik), Naprijed, Zagreb, 1977.
Powell, J. M.: The Civilization of the West, The Macmillan Co., New York, 1968.
Smailagić, N.: Historija političkih doktrina I, II, Naprijed, Zagreb, 1970.
Swain, J. W.: The Harper History of Civilization I, II, Harper and Brothers, New York, 1958.
Toynbee, A. J.: A Study of History I-XII, Oxford University Press, New York, 1962.
Windelband, W. — Heimsoeth, H.: Povijest filozofije, I, II, Kultura, Zagreb, 1957.

Uvod

O kulturi i civilizaciji

- Anthropology today, An Encyclopedic Inventory, (prep. A. L. Kroeber), The University of Chicago Press, Chicago, 1957.
Approaches to Asian Civilizations, (Ed. by W. T. de Bary and A. T. Embree), Columbia University Press, New York, 1964.
Benedict, R.: Patterns of Culture, Houghton Mifflin the Riberside Press, Cambridge, 1934.
Birket-Smith, K.: Putovi kulture, Matica hrvatska, Zagreb, 1960.
Childe, G.: Man Makes Himself, C. A. Watts and Co., London, 1965.
Erich, V. St.: U društvu s čovjekom, Naprijed, Zagreb, 1968.
Kale, E.: Uvod u znanost o kulturi, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
Kluckhohn, C.: Culture and Behavior, The Free Press of Glencoe, New York, 1962.
Kroeber, A.: Anthropology: Culture patterns and processes, Hartcourt, Brace and World, New York, 1963.
Kroeber, A.: An Anthropologist Looks at History, University California Press, Berkeley, 1963.
Kroeber, A. — Kluckhohn, C.: Culture, a critical review of concepts and definitions, Randon House, New York, 1952.
Linton, R.: The Study of Man, Appleton-Century-Crofts, New York, 1936.
Malinowski, B.: Magija, nauka, religija, Prosveta, Beograd, 1971.
Man Culture and Society, (Ed. by H. L. Shapiro), Oxford University Press, New York, 1971.
Tylor, E. B.: Primitive Culture, Brentanos Publishers, New York, 1924.
White, L.: Nauka o kulturi, Kultura, Beograd, 1970.

Pretcivilizacijsko razdoblje

- Anthropology Today, isto.
Birket-Smith, K.: Putovi kulture, isto.
Bukowski, Ż. — Dąbrowski, K.: Swit kultury europejskiej, Ludowa spółdzielnia

wydawnicza, Łódź, 1971.
Childe, G.: Man Makes Himself, isto.
Clark, G.: The Stone Age Hunters, Thames and Hudson, London, 1971.
Clark, G.: World Prehistory — A New Outline, Cambridge University Press, London, 1971.
Clark, J. D.: The Prehistory of Africa, Thames and Hudson, London, 1970.
Engels, F.: Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Naprijed, Zagreb, 1945.
Hawhes, J.: Prehistorija, Naprijed, Zagreb, 1966.
Jovančić, L.: Šta mi danas znamo o prvim ljudima, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1969.
Man Culture an Society, isto.
Neustupni, J.: Praistorija čovečanstva, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.
Torbrügge, W.: Pradavna Evropa, Otokar Keršovani, Rijeka, 1969.

Antičko razdoblje

Opći pregled

Clark, G.: World Prehistory — A New Outline, isto.
Neustupni, J.: Praistorija čovječanstva, isto.
Pareti, L. — Brezzi, P. — Petech, L.: Stari svijet, I, II, III, Naprijed, Zagreb, 1967.
The Rise and Fall of Civilizations — Modern Archaeological Approaches to Ancient Cultures, (Sel. C. C. Lamberg — Karlowsky, J. A. Sabloff), Cummings Publishing Co., California, 1974.
Woolley, L.: Počeci civilizacije, Naprijed, Zagreb, 1966.

Jugozapadna Azija

Bielicki, M.: Zapomniany świat sumerów, P. I. W., Warszawa, 1973.
Childe, G.: Man Makes Himself, isto.
Conteneau, G.: Babilon i Asirija, Naprijed, Zagreb, 1979.
Herodotova Istorija, Matica srpska, Subotica, 1966.
Klengel, H.: Historia i kultura starożytnej Syrii, P. I. W., Warszawa, 1971.
Nedomački, V.: Arheologija Bliskog istoka, Naučna knjiga, Beograd, 1978.
Saggs, H. W. F.: VVielkość i upadek Babilonii, P. I. W., Warszawa, 1973.
Stari zavjet (Biblija), Stvarnost, Zagreb, 1969.
Wendt, H.: Počelo je u Babilonu, Naprijed, Zagreb, 1961.

Egipat

Childe, G.: Man Makes Himself, isto.
Daumas, F.: Od Nermera do Kleopatry — Civilizacija starożytnego Egiptu, P. W. N., Warszawa, 1973.
Herodotova Istorija, isto.
Mihałowski, K.: Nie tylko piramidi ..., Wiedza Powszechna, Warszawa, 1969.
Matje, U. E.: Staroegipatski mitovi, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963.
Montet, P.: Egipat u doba Ramzesa, Naprijed, Zagreb, 1979.
Novak, G.: Egipat, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1967.

Indija

Auboyer, J.: Indija do VIII stoljeća, Naprijed, Zagreb, 1979.

Basham, A. L.: Indie, P. I. W., Warszawa, 1973.
 Bhagavad-Gita, Grafos, Beograd, 1978.
 Sangharahshita, B.: A Survey of Buddhism, The Indian Institute of World Culture, Bangalore, 1959.
 Edwards, M.: A History of India, Thames and Hudson, London, 1961.
 Katičić, R.: Stara indijska književnost, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1973.
 Majumdar, D. N.: Races and Cultures of India, Asia Publishing House, Bombay, 1961.
 Munsterberg, H.: Indijska umjetnost, Otokar Keršovani, Rijeka, 1971.
 Panikkar, K. M.: Očerk istorii Indii, Izd. socialno-ekonomičeskoj literaturi, Moskva, 1961.
 Radhakrishnan, S.: Indijska filozofija, Nolit, Beograd, 1964.
 Sobeski, M.: Sztuka egzotyczma, Arkady, Warszawa, 1971.
 The Great Asian Religions — An Anthology, Collier Macmillan, London, 1969.
 The Upanisads, I, II, Dover Publications, New York, 1962.
 A history of India, I (Thopar, R.), II (Spear, P.), Hamondsworth Penguin books, 1968-1969.
 Veljačić, Č.: Filozofija istočnih naroda, I, Matica hrvatska, Zagreb, 1958.
 Veljačić, Č.: Razmeđa azijskih filozofija, Liber, Zagreb, 1978.
 Wheeler, M.: Early India and Pakistan, Thames and Hudson, London, 1968.

Grčka

Arianus: Aleksandrova vojna, Matica hrvatska, Zagreb, 1952.
 Aristotel: Nauk o pjesničkom umijeću, Biblioteka, Zagreb, 1977.
 Aristotel: Nikomahova etika, Kultura, Beograd, 1970.
 Aristotel: Politika, Kultura, Beograd, 1970.
 Aristotel: Kategorije, Kultura, Beograd, 1954.
 Aristotel: Ustav atenski, JAZU, Zagreb, 1948.
 Bošnjak, B.: Grčka filozofija, Matica hrvatska, Zagreb, 1956.
 Coulanges, F. de: Antička država, Prosveta, Beograd, 1956.
 Flacelière, R.: Grčka u doba Perikla, Naprijed, Zagreb, 1979.
 Graves, R.: The Greek Myths, I, II, Watson and Viney, Aylesbury, 1966.
 Herder, J. G.: Reflections on the Philosophy of the History of Mankind; The University of Chicago Press, Chicago, 1968.
 Herodotova Istorija, isto.
 Heziod: Poslovi i dani, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
 Heziod: Postanak bogova — Homerove himne, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.
 Homer: Ilijada, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.
 Homer: Odiseja, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.²⁰
 Kitto, H. D. E.: Grci, Matica srpska, Novi Sad, 1963.
 Ksenofont: O gospodarstvu, Matica hrvatska, Zagreb, 1899.
 Kun, N. A.: Mitovi i legende stare Grčke, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963.
 Laertije, D.: Životi i mišljenja istaknutih filozofa, BIGZ, Beograd, 1979.
 Lévêque, P.: Šviat grecki, P. W. N., Warszawa, 1973.
 Platon: Država, Državnik, Matica hrvatska, Zagreb, 1942.
 Platon: Obrana Sokratova, Republika, Zagreb, 1972.
 Platon: Gozba ili o ljubavi, Narodna prosveta, Beograd, 1933.
 Platon: Zakoni, Kultura, Zagreb, 1957.
 Plutarh: Atinski državnici, Prosveta, Beograd, 1950.
 Stara Grčka (red. V. V. Struve, D. P. Kalistov), Veselin Masleša, Sarajevo, 1962.
 Tukidid: Peloponeski rat, Matica hrvatska, Zagreb, 1957.
 Zamarowski, G.: Grčko čudo, Školska knjiga, Zagreb, 1974.

---

²⁰ Osim Homerovih u popisu literature ne navode se književna cijela, isto tako ni članci u časopisima.

Rim

- Augustinus, A.: City of God, Oxford University Press, London, 1963.
Augustin, A.: Ispovijesti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1973.
Baus, K.: Od praopćine do kršćanske velecркve, (prvi svezak Velike povijesti crkve),. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972.
Cezar, G. J.: Moji ratovi, Zora, Zagreb, 1972.
Coulanges, F.: Antička država, isto.
Herder, J. G.: Reflection on the Philosophy of the History of Mankind, isto.
Maškin, N. A.: Istorija starog Rima, Naučna knjiga, Beograd, 1951.
Montesquieu, C. S. de: Razmišljanja o razlozima veličine Rimljana i njihove propasti, Komisionalna naklada HŠZ, Zagreb, 1917.
Novi zavjet (Biblija), Stvarnost, Zagreb, 1969.
Tarkvil, S. G.: Dvanaest rimskih careva, Naprijed, Zagreb, 1978.
Tacit: Anali, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
Viper, R. J.: Rim i rano kršćanstvo, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963.

Kina

Vidi literaturu o Kini u Srednjovjekovno razdoblje

Pretkolumbovska Amerika

- Anthropology Today, isto.
Auton, F. — Dockstader, F. J.: Drevna Amerika, Otokar Keršovani, Rijeka, 1968.
Bushnell, G. H. S.: The First Americans — The Pre-columbian Civilizations, Thames and Hudson, London, 1971.
Mason, J. A.: The ancient civilizations of Peru, Penquin Book, Harmondworth, 1964.

Srednjovjekovno razdoblje

Opći pregled

- Jelisejev, V. — Naudou, J. — Wiet, G. — Wolff, Ph.: Velike civilizacije srednjeg vijeka, I, II, III, Naprijed, Zagreb, 1972.

Kina

- Chang, K. C: The Emergence of Civilization in North China (u The Rise and Fall of Civilizations, isto)
Chinese Thought and Institutions, (Ed. by J. K. Fairbank), The University of Chicago Press, Chicago, 1967.
Clark, G.: World Prehistory, A New Outline, isto.
Fung Ju-Lan: Istorija kineske filozofije, Nolit, Beograd, 1977.
Granet, M.: Cywilizacija chińska, P. I. W., Warszawa, 1973.
Konfucije: Veliko učenje, Nepokolebljiva sredina, Kultura, Beograd, 1958.
Lao Ce: Tao te Čing, R. Sibila, Zagreb, 1979.
Munsterberg, H.: Daleki istok, Otokar Keršovani, Rijeka, 1968.
Pareti, L. — Brezzi, P. — Petech, L.: Stari svijet I, II, III, isto.

Sobeski, M.: Sztuka egzotyczna, isto.
Source Materials in Chinese History, (Ed. C. Meyer, I. Allen), Frederick Warne and Co., Great Britain, 1970.
Šan Jan: Knjiga vladara oblasti Čan, BIGZ, Beograd, 1977.
The I Ching or Book of Changes, Routledge and Kegan Paul LTD, London, 1975.
The Great Asian Religions, isto.
The Textes of Taoism, I, II, Dover Publications, New York, 1962.
Veljačić, Č.: Filozofija istočnih naroda, II, isto.
Vlahović, P.: Život i običaji naroda Kine, Naučna knjiga, Beograd, 1973.
Watson, W.: Early Civilization in China, Thames and Hudson, London, 1976.
Woolley, L.: Počeci civilizacije, isto.

Civilizacija srednjovekovne zapadne Evrope

Abelard, P.: Povijest nevolja — Etika — Pisma Abelarda i Heloize, Naprijed, Zagreb 1970.
Aquinas, T.: Summa Theologiae, Image Books, New York, 1969.
Akvinski, T.: Dvije filozofske rasprave, Veselin Masleša, 1976.
Bloch, M.: Feudalno društvo, Naprijed, Zagreb, 1958.
Bošnjak, B.: Od Aristotela do Renesanse, Matica Hrvatska, Zagreb, 1957.
Calmette, J.: Feudalno društvo, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964.
Herder, G.: Reflections on the Philosophy of the History of Mankind, isto.
Le Goff, J.: Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope, Jugoslavija, Beograd, 1974.
Pirenne, H.: Povijest Evrope od seobe naroda do 16. stoljeća, Kultura, Zagreb, 1956.
Pirenne, H.: Privredna povijest evropskog Zapada u srednjem vijeku, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.
Viorst, M.: The Great Documents of Western Civilization, Chilton Book Co., Philadelphia, 1967.

Bizant

Ostrogorski, G.: Istorija Vizantije, Prosveta, Beograd, 1970.
Ostrogorski, G.: Privreda i društvo u vizantijskom carstvu, Prosveta, Beograd, 1969.
Runciman, S.: Vizantijska civilizacija, Minerva, Subotica, 1964.
Rice, D. T.: Umetnost vizantijskog doba, Jugoslavija, Beograd, 1968.

Islam

Du Ry, C. J.: Svijet Islama, Otokar Keršovani, Rijeka, 1968.
Hiti, F.: Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
Kuran, Stvarnost, Zagreb, 1972.
Lewis, B.: Arapi u povijesti, Naprijed, Zagreb, 1956.
Mez, A.: Renesans Islamu, P. I. W., Warszawa, 1980.
Petruševskij, I. P.: Islam v Irane v VII-XV vekah, Izdatel'stvo leningradskogo universiteta, Lenjingrad, 1966.
Planhol, H. de: The World of Islam, Cornell University Press, New York, 1959.
Rahman, F.: Islam, Doubleday and Co., New York, 1968.
Smailagić, N.: Klasična kultura Islama I, II, vl. naklada, Zagreb, 1973-1976.
The Great Asian Religions, isto.
Veljačić, Č.: Filozofija istočnih naroda II, isto.

Afrika

- Clark, G.: World Prehistory, — A New Outline, isto.
- Clark, J. D.: The Prehistory of Africa, isto.
- Davidson, B.: Discovering Africa's Past, Longman, London, 1978.
- Davidson, B.: The African Past Cronicles from Antiquity to Modern times, Hunt, Barnard and Co., 1966.
- Du Bois, W. E. B.: The Negro, Oxford University Press, New York, 1972.
- Ki-Zerbo, J.: Zgodovina Črne Afrike, Založba Borec, Ljubljana, 1977.
- Narodi Afriki, (red. D. A. Olderogge i I. I. Potehin), Akademia nauk, Moskva, 1954.
- O'Connor, D.: Ancient Egypt and Black Africa, (u The Rise and Fali of Civilizations, isto).
- Oliver, R. — Farge, J. D.: A Short History of Africa, C. Nicholls, and Co., G. B., 1970.
- Olderogge, A.: Zapadni Sudan v XV-XIX vekov, Akademija nauk, Moskva, 1960.
- Paulme, D.: Afričke civilizacije, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
- Trowell, M. — Nevermann, H.: Afrika i Oceanija, Otokar Keršovani, Rijeka, 1968.
- The Midle Age of African History, (Ed. by R. Oliver), Oxford University Press, Bristol, 1968.

(Indija i Pretkolumbovska Amerika vidi u literaturi antičkog razdoblja.)

Znanstveno-tehnička civilizacija

Razdoblje od 14. stoljeća do francuske revolucije

- Bacon, F.: Eseji, Matica srpska, Novi Sad, 1952.
- Bošković, R.: Teorija prirodne filozofije, Liber, Zagreb, 1974.
- Burckhardt, J.: Kultura renesanse u Italiji, Matica hrvatska, Zagreb, 1953.
- Campanella, T.: Grad sunca, Zora, Zagreb, 1953.
- Cipolla, C. M.: European Culture and Overseas Expansion, Pelican Books, G. B., 1970.
- Clark, G.: Early Modern Europe, A Galaxy Book, New York, 1960.
- Classics of Protestantism, (Ed. by V. Ferm), Philosophical Library, Nevv York, 1959.
- Descartes, R.: Rasprava o metodi, Osnovi filozofije, Matica hrvatska, 1951.
- Engels, F.: Njemački seljački rat, Kultura, Zagreb, 1950.
- Erazmo Roterdamski: Pohvala ludosti. Kultura, Beograd, 1955.
- Filipović, V.: Filozofija renesanse, Matica hrvatska, Zagreb, 1956.
- Gottschalk, L. — Mackinney, L. C., Pritchard, E. H.: Temelj modernog svijeta — 1300-1775, I, II, III, IV, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Hobbes, T.: Leviathan, Kultura, Beograd, 1961.
- Hodgen, M. T.: Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1971.
- Holbach, P.: Sistem prirode, Prosveta, Beograd, 1950.
- Huizinga, J.: Jesen srednjega vijeka, Matica hrvatska, Zagreb, 1964.
- Hume, D.: Istraživanje o ljudskom razumu, Kultura, Zagreb, 1956.
- Kangrga, M.: Racionalistička filozofija, Matica hrvatska, Zagreb, 1957.
- Kant, E.: Kritika čistoga uma, Geca Kon, Beograd, 1932.
- Kant, E.: Dvije rasprave, Matica hrvatska, Zagreb, 1953.
- Komensky, J.: Velika didaktika, Beograd, 1954.
- Kleinberg, A.: Evropska kultura novog vijeka, Veselin Masleša, Sarajevo, 1959.
- La Mettrie, J. O. de: Čovek-mašina, Kultura, Beograd, 1955.
- Locke, J.: Misli o vaspitanju, Znanje, Beograd, 1950.
- Machiavelli, N.: Vladar, Zora, Zagreb, 1952.
- Montaigne, M.: Ogledi, Rad, Beograd, 1977.

More, Th.: Utopija, Kultura, Zagreb, 1951.
 Pejović, D.: Francuska prosvjetiteljska filozofija, Matica hrvatska, Zagreb, 1957.
 Petrović, G.: Engleska empiristička filozofija, Matica hrvatska, Zagreb, 1955.
 Rousseau, J. J.: Društveni ugovor i O izvoru i osnovama nejednakosti među ljudima, Prosveta, Beograd, 1951.
 Rousseau, J. J.: Emil ili o vaspitanju, Znanje, Beograd, 1950.
 Saint-Simon, L. de R. de: Dvor Luja XIV, Zora, Zagreb, 1960.
 Smith, A.: Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda, I. Kultura, Zagreb, 1952.
 Viorst, M.: The Great Documents of Western Civilization, isto.
 Weber, M.: Protestantska etika i duh kapitalizma, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.

Razdoblje od francuske revolucije do danas

Birokracija i tehnokracija (prir. V. Stanovčić, A. Stojanović), Sedma sila, Beograd, 1966.
 Browne, H.: World History 1750-1900. Cambridge University Press, London, 1974.
 Comte, A.: Kurs pozitivne filozofije. Kultura, Beograd, 1962.
 Čovjek i tehnika, (prir. V. Filipović), Matica hrvatska, Zagreb, 1941.
 Darwin, Ch.: Čovekovo poreklo, Matica srpska, Novi Sad, 1949.
 Davidson, B.: Africa in Modern History, Penguin Books, Great Britain, 1978.
 Dobb, M.: Studije o razvoju kapitalizma, Naprijed, Zagreb, 1961.
 Filipović, V.: Novija filozofija Zapada, Matica hrvatska, Zagreb, 1968.
 Foster, G. M.: Tradicional Cultures: and the Impact of Tehnological Change, Harper and Row, New York, 1962.
 Francastel, P.: Umetnost i tehnika, Nolit, Beograd, 1964.
 Freud, S.: Uvod u psihoanalizu, Kozmos, Beograd, 1933.
 Friedmann, G.: Problem čovjeka u industrijskom mašinizmu, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964.
 Friganović, M.: Demografija — Stanovništvo svijeta, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
 Hegel, G. W. F.: Filozofija povijesti, Kultura, Zagreb, 1951.
 James, W.: Pragmatizam i eseji o radikalnom empirizmu, Kosmos, Beograd, 1941.
 Kleinberg, A.: Evropska kultura novog vijeka, isto.
 Leakey, L. S. — Goodall, V. M.: Unveiling Man's Origins, Methuen and Co., London, 1970.
 Lenjin, V. I.: Izabrana djela, Kultura, Zagreb, 1948-1950.
 Lenjin, V. I.: Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, Kultura, Zagreb, 1947.
 Marx, K.: Kapital I, II, III, Kultura, Zagreb 1947-1948.
 Marx, K. — Engels, F.: Izabrana djela I, II, Kultura, Zagreb, 1949-1950.
 Mesthene. E. G.: Technological Change — Its Impact on Man and Society, New American Library, New York, 1970.
 Morazé, C.: Devetnaesto stoljeće 1775-1900, I, II, III, IV, Naprijed, Zagreb, 1976.
 Nesvrstanost u suvremenom svijetu (zbornik), Vjesnik, Zagreb, 1979.
 Nietzsche, F.: Volja za moć, Kosmos, Beograd, 1933.
 Osipov, G. V.: Tehnika i opšćestvenij progres, Akademija nauk SSSR, Moskva, 1959.
 Owen, R.: Novi pogled na društvo, Kultura, Zagreb, 1957.
 Penniman, T. K.: A Hundred Years of Anthropology, William Morrow and Co., New York, 1974.
 Russell, B.: Has Man a Future? Penguin Books, Great Britain, 1964.
 Saint-Simon (C. H. de R. de) — Fourier (F. M. Ch.): Izbor iz djela, Kultura, Zagreb, 1952.
 Sartre, J. P.: Egzistencijalizam i marksizam, Nolit, Beograd, 1967.
 Spengler, O.: Propast Zapada, Kosmos, Beograd, 1936.
 Staljin, J. V.: Pitanja lenjinizma, Kultura, Beograd, 1946.
 Stanovnik, J.: Ekonomske disproporcije u svijetu, Sedma sila, Beograd, 1964.
 Supek, R.: Ova jedina Zemlja, Naprijed, Zagreb, 1973.

- Theories of Society, (Ed. by T. Parsons, E. Shils, K. D. Naegle, J. R. Pitts), The Free Press, New York, 1965.
- Toynbee, A. J.: Civilization on Trial, Oxford University Press, London, 1957.
- Toynbee, A. J.: The Present-day Experiment in Western Civilization, Oxford University Press, London, 1962.
- Viorst, M.: The Great Documents of Western Civilization, isto.
- Walker, Ch. R.: Moderna tehnologija i civilizacija, Naprijed, Zagreb, 1968.
- Ware, K. F. — Panikkar, K. M. — Romein, J. U.: Dvadeseto stoljeće, I, II, III, IV, Naprijed, Zagreb, 1969.
- Wiener, N.: Kibernetika i društvo, Nolit, Beograd, 1964.